

પ્રકાશક:-અબ્દુલ્લાહ ફખરુદ્દીન મોયિદ્

, ભગાતલાલ રોડ, સુરત.

મુદ્રક:-મુ-શી ફાઇનાન અહમદખાન

મુદ્રાલય:-“ઈસ્લામ” પ્રેસ,

ઈસ્લામપુરા, મુંબઈ-૪.

વ્ષ-૧૯૨૬.

અનુક્રમશીલકા.

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રસ્તાવના

પ્રકરણ ૧ કું.	પ્રસ્તાવિક.....	૧
" ૨ કું.	કેળવણીની સ્થિતિ.....	૫
" ૩ કું.	ધાર્મિક સહિષ્કૃતા.....	૬
" ૪ કું.	વેપાર ધંધાની વૃદ્ધિ અને માલ ધનની રેલછેત.....	૨૪
" ૫ કું.	ન્યાય અને મુહૂર્તશાંતિ.....	૩૨
" ૬ કું.	હુનર અને કળા.....	૪૬
" ૭ કું.	પરોણા ચાકરી.....	૫૫
" ૮ કું.	યુરોપિયન વેપારીઓ સાથે અવરંગઝેબનું વર્તન.....	૬૨
" ૯ કું.	યુરોપિયન વેપારીઓના રંગડંગ.....	૮૫
" ૧૦ કું.	પાછલા પ્રકરણો ઉપર એક નજર.....	૧૦૧
" ૧૧ કું.	હિન્દુઓનો દૃષ્ટિબિંદુ.....	૧૦૬
" ૧૨ કું.	મુસલમાનોનો દૃષ્ટિબિંદુ.....	૧૩૧
" ૧૩ કું.	એકતાના સ્વાદના સ્વરૂપો....	૧૫૧

વિનંતિ

બાપાન્તરના આ મ્હારા પ્રથમ જાદિર પ્રમાસ તથા કસમી
શ્રમના પહેલા ફળને 'હે' પમંદ કરવામા સાદિત્ય સેરા કરતા
સમાજ સેવનો વિચાર વધારે રાખ્યો છે, તેમજ તેને પદર પડ-
વામા બાપાની રંગીની કરતાં બાપાની સરજીતાને વધારે લક્ષમાં
રાખી છે. હવેદરાબાદ હાઇ કોર્ટના વડા જજ જનાબ મીરઝાં
યારજંગ સમીઉલ્લાહ બેગ જદાદુરના અસાધા-લ્ય ઉદ્' પુરતક
"હિન્દ અહુદે અવરંગઝેમ" ની દેશપ્રિયતા તો એટલા ઉપરથીજ
જણાઈ ગમ્મ હતી કે દેશના ધણા વર્તમાનપત્રોમાં તેની ત્રાંધ
અને ઉતારા લેવાયા હતા. ઉદ્' વર્તમાન પત્રો અને ગામિકોમાં તેનાં
પુનરાવર્તનો કરવામા આવ્યાં હતા અને ધણા નામાકિત કવમી
આગેવાનોએ તેની પ્રમંશા કરી હતી પરંતુ ગુજરાતમાં તેની ઉપર
ખાસ લક્ષ દોરાયું હતું. તે એટલા માટે કદાચ દશે કે ગુજરાતમાં
હરની ધરાવતા મુરિમમ ખનિદાસ-ગીતાના રાચણોમા દરે કેટલાક
પરવારતા વામનીઆ રિચેયકો પરાણે ઉમેરામને ઉઠાવો કરી રહ્યા
છે. અવરંગઝેમ તેમનો માર્નતો વિષય છે અને ખનિદામના
અવરંગઝેમને જદે પુરાણનો અવરંગઝેમ ગુર્ગર સમાજ ગામે
ઠસાી દેશની તેમની રમત આજ પીસેકે વર્ષથી જરામર જા રી
છે. જલકે હવે તો જોગવાઈઓ અને હરીફાઈઓ વધવાથી તે
સમવાને જદે વેગ લેતી જાય છે. આવી વસ્તુરિયનિ અને

સ્મરણાર્થે

વાતાવરણમાં અવરોધ અને અમંત્ર વિગે નાનું એક સિંક-
 પ્રકાશ-અને કાણુ એક જોડાઈને એક જોડાઈને વિમુખ
 રખાયે. પ્રકાશ-નાખનારે જોડાઈને એક જોડાઈને આ
 પુસ્તક મુદ્રિત સત્ય મેળો, ગુજરાત સત્ય-આદ્યો સમક્ષ રજુ
 કરવામાં એકમેક સાથે દરીદ્રા કરે એ કેવળ સ્વાભાવિક હતું
 અને આનંદદાયક છે. વસ્તુતઃ આ પુસ્તકના અનેક ગુજરાતી
 ભાષાન્તરો અને અનુવાદો એકજ વર્ષમાં થઈ ચુક્યા છે અને હજી
 પણ થઈ રહ્યા છે. “ઇન્સાફ” પેટે “પ્રેસિટિકલ બોમ્બો”માં પણ
 તેના અધિકારિક શાળા આપ્યા શરૂ થયા છે, અને એમ લાગે છે કે
 ત્યાં પણ “ઇન્સાફ” પેટે તે આગળ જતાં પુસ્તક વાટે પ્રસિધ્ધ થશે
 આમીન તે ઉપરાંત એ પણ મદારી જાણમાં આવ્યું છે કે એના
 ભાષાન્તરના બે બીજા પ્રયાસો “ઇન્સાફ”માં તેનું મંડાણ થયેલું
 દેખી બે અગ્રગણ્ય લેખકોએ પડતા ચૂક્યા હતા. હુંકમાં મીરજા
 સમીક્ષક હોયેલી સેનાનો સ્વિકાર સર્વત્ર થઈ ચુક્યો છે, તેમના
 વિચારો અને વર્તમાનોનો પ્રસાર પણ સર્વત્ર થઈને જ રહેશે. અને
 ગુજરાતમાં જ્યાં તેની સૌથી વધારે ગુરૂત હતી ત્યાં તે સૌથી
 જાણી રીતે થશે. ઇન્સાઅલ્લાહ.

આ પુસ્તકની પ્રસિધ્ધિ મદારા મુદતરમ અઝીઝ “ઇન્સાફ”ના
 અધિપતિ સાહજના ઉદાર સહકારને સર્વાંતે આભારી છે. અને તે
 કાષ્ઠપણ કીમતે વેચાવાને બદલે મુદત વહેંચાશે. તે મદારા મિદ્દયાન
 ભાઈ સાહજ ગુનાદીની નેક દહને બહુશ આભારી લેખાશે. જપાઈ,
 બંધાઈ, કાગળો વગયરહતું પ્રેરણુ ધરાદાપૂર્વક ઉત્થુ રાખવામાં

આવ્યું છે તેથી ખર્ચ કંઈક દયસીત ઉપરાત થઈ ગયો. અમારા અગત મુસનમાન મિત્રો અને ચાહકો એ ખર્ચ ઉપાડી લેશે એવી અમને ખાત્રી છે. બીજાઓને અને તેમા ખામ કરીને દિન્દુઓને તો તે મુદતજ જહેવાશે.

જનાજ મીરજા સાહેબે ઉદાર દિને અને તરતજ મને આ આધાન્તર કરવાની હજમજન આપી તેને માટે તેમનો આભાર માનું છું. અને એક વાત અહીં સાફ કરી દેવી નામુનામિય નહિ દેખાય કે ખિવાઈત અને પેનધરનામિજમ વગરહ મનથી પુસ્તકના પાઠના ભાગમા દર્શાવના વચારો તેમના છે તે સધળા આશિ મગતા થવું મહારે કે વાચકો માટે કંઈ જરૂરી નથી જતા એટલું તો નક્કીજ છે કે તેઓ જે કંઈ કહે છે તે આદર અને મનનને પાત્ર છે.

મુદતરજ ભાઈ મુનાદી સાહેબનો ઉપકારી છું કે તેમણે પ્રેસે મોકલતા ‘દાંપીઓ’ જોઈ આપી અને ઉપયોગી સુચનાઓ અને ઇંદનાહો આપી તેમજ ‘ઇન્સાફ’ સ્થાપના અઝીઝી સંવિદ બાવા મિયા સાહેબને પણ રૂબી છું કે તેમણે ‘મુદ્દા’ જોઈ જવાની ઝંઘમત ગનાત ફરમાવી.

ઇતિહાસ-સૂની ગુજરાતના હાથમા છેડે, આ પુસ્તક મૂકતા હું તેને વિનંતિ કરું છું કે તેમાની હકીકતોને તે પક્ષ પાત્ર કેમજા વડે નહિ તપાસતા, નિષ્પક્ષો ન્યાયરહે તેને, અને પોતાની ઇતિહાસ-નિરસતાને હવે વધુવાર ચોટે નહિ ચલાવે કે તેમા નથી તેની શોખા કે નથી તેની ટેક અને તેથીજ હું,—

હું ઇતિહાસ-વાડીમાંથી

મદારા પહેલા ભાષાંતર-પ્રયાસે આણેલા

વાણીના અને વિચારનાં આ તાજાં ગુલાબો

મુસ્લિમ ઇતિહાસના સઘળા

જ્ઞાની અને અજ્ઞાન, ધર્મી અને લોભી, જકડી અને ગુમરાહ

ગુજરાતી ખૂનીઓને

એકતા ભાવનાથી પ્રેરાઈ અને ભલી નિષ્ઠાઓથી ઢારાઈ

માનપૂર્વક અને પ્રેમપૂર્વક

અર્પણ કરું છું.

સુરત,

૨૯, રમઝાનુલ મુબારક

૧૩૪૪

હિજરી નબવી

} -

સેવાબિલાપી,

નાદી.

શિક્ષણાનું તો નામજ નહતું. શાહી ફરમાનોને કાંઈ માંદગી નહિ. અંગ્રેજો અને ડચોને વેપાર કરવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો હતો. દરિયામાં ચાંચીઆઓના વહાણો ફર્યા કરના હતા. દેશની અંદર છુટાફુટાનો ખત્રુ ત્રાસ હતો. મુગલોનું સશક્ત એક અધ્યવસ્થિત શ્વગતુ ટોળું હતું. ઝમીનનો મોટો ભાગ વેનાન અને ઉજ્જડ હતો. પાદશાહાઓ અને વિદ્યાબુવનો સ્થાપનાં મુશ્કેલ હતાં, વગરનહ.

મી૦ જે. આર. રોયસાહેબે પોતાના લેખના પ્રમાણમાં ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના ગુમાસ્તાઓના તે કાગળો ઠાંક્યા છે જે તેમણે વખતો વખત અને જુદા જુદા વર્ષોમાં પોતાના અનુદાતા કાયદેક-ટરોને ખચર પુરી પાડવાને લખ્યા હતા, અને એક ફ્રેન્ચ મુસાફરના લેખોના હવાલા પણ ઠાંક્યા છે. મી૦ જે. આર. રોય સાહેબના આ લેખે પહેલાં તો મહેને એ વિચારમાં નાંખ્યો કે “અવરંગઝેબનાસમયમાં હિન્દુ”ના મથાળા હેઠળ એક લેખ લખવો, અને આગ્રકાલ હિન્દુ-મુસ્લિમ ઝગડાઓના સમયમાં આવા વિષયો, જેમાં ખરેખરી હકીકત ઝાહિર ન થાય તો ગચર સમજ વધી દેશની સ્થિતિ છે તેનાથી વધુ ખરાબ થઈ જાય એવી બહીકથી મદદાર આ વિચારે નિઘયનું રૂપ ધારણ કરી લીધું. એ ખરું છે કે આ નિબંધમાં ઇતિહાસ વેત્તાની દૃષ્ટિએ અવરંગઝેબના સમયના સંધળા બનાવો ઉપર ઉડી અને સટિક નજર પણ નથી નખાઈ. આમાં મુખ્યત્વે કરીને અવરંગઝેબના સમયના તે કેટલાક પ્રસંગો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે જેમને મુગલી અને અલમગીરી સમયના અભ્યાસીઓ ધણું ખરું છોડી દે છે. આ પ્રસંગોની સુઠણી કપ્તાન એલેક્ઝાન્ડર હેમિલ્ટનના સફરનામામાંથી કરી છે. એલેક્ઝાન્ડર હેમિલ્ટન એક

અંગ્રેજ મુબાફર અને વેપારી હતો. કેળવણીની દૃષ્ટિએ આ માણસ સાધારણ નહતો. યુનિવર્સિટીની કેળવણી લીધી હતી. લગભગ ઇ. સ. ૧૬૮૮માં—જે અવરંગઝેબનો સમય છે—કેટલીક તે પો અને થોડાક લઘાયક સિપાહીઓની સાથે વિધાયતથી નીકળ્યો અને આફ્રીકા અરબ-સ્તાન અને ઇરાનના બંદરો ઉપર વેપાર કરતો કરતો છેવટે હિન્દના કિનારા ઉપર આવી પહોંચ્યો. પોતાની ઝિંદગીનો આસરે પચીસ વર્ષનો અરસો હિન્દ અને તેની આસપાસ ભટકવામાં એણે ગાળ્યો છે. આ માણસે પોતાનું સફરનામું લખ્યું છે, જેની બીજી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ સફરનામું બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે અને હમણાં તેની પ્રતો દક્ષિણ હવદરાગાદના આસપાસના પુસ્તકાલયમાં મળેલી છે. આ પુસ્તક, પુરાણી અંગ્રેજી શૈલીમાં લખાયેલું છે તે છતાં ઘણું રસીયું છે કારણકે આ વેપારી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનો નોકર નહોતો તો તેણે કંપનીના કાચરેકટરો અને નોકરોની રાજદ્વારી ચળવળો અને ચાલોતું સટિક અવલોકન પણ કર્યું છે. તે વખતે કંપાન સાહબને સ્વપ્ને પણ ખિયાલ નહિ હશે કે કંપનીની તે ચાલખાઝીઓ જેને તેમણે પોતાના સફરનામામાં નફરતની નિગાહે જોઈ છે, તેજ છેવટે તેમની કવમની રાજસત્તા આ દેશમાં સ્થાપિત કરી દેશે. આ તે અવરંગઝેબનો સમય છે જેને અમારા કેટલાક કહેવાતા ઇતિહાસ વેત્તાઓ સર્વથી વધુ ધર્માંધ મુસલમાન બાદશાહ તરફ ઓળખાવે છે. આ લેખકે હિન્દના કિનારા ઉપર આવેલ કોઈ પણ મોટું શહેર છોડ્યું નથી, તે ઉપરાંત મુરત, અહમદાબાદ, દિલ્લી, આગ્રા, કલકત્તા વગયરહની પણ સહેલ કરી છે, એક વખત અવરંગઝેબની રજર મુલાકાત લેવાનું લાખ્ય

પણ તેને પ્રાપ્ત થાય છે તાત્પર્ય એ છે કે આ ગૃહસ્થનું જ્ઞાન અંગત અનુભવ ઉપર રચાયું છે અને તેના ખુનાસાઓ વિચાર દૃષ્ટિમાં નિર્યાર્થી અને નિષ્પક્ષ દેખાય છે. મહે આ લેખમાં આ સાહ્યની નકરે જોયવી ગાતો ઉપરથી આધાર લીધો છે. અને જે પુરાના હું રજુ કરું છું, જે તે ખરા હોય તો મીં જે આગ. રોડ સાદા પોતાના વિચારોના પુરાનામાં જે પ્રમાણ ટાંક્યા છે તે બહુ જાણી સામિત થાય છે રહી એ વાત કે ધરતી ઇન્ડિયા કંપનીના કાયદેકદરો અથવા ગુમાસ્તાઓ આના જૂઠા બનાવો શા માટે લખે? આ મંત્રથી વાચકો પહેલાં આ લેખ માળાના નામાં પ્રકરણને જોઈ એટલે કારણો એની જેને સમજાઈ જશે તેમ જ મુનાફર જેના પુસ્તકના પુરાના રોડ સાદામાં આપ્યા છે તેને વિશે હું એનાથી વધારે કહેવા નથી ઇચ્છતો કે આ મુનાફરના જ્ઞાન મેળવવાના સાધન કયા હતા, કયારે અને કેટલા અરમાં સુધી આ દેશનું તેણે અવનોકન કર્યું હતું, એ જાણવું ઉપયોગી થઈ પડશે.

છેતરે વાચકોને વિનંતી કે આ પુસ્તકમાં તેમની કશી નિશ્ચય કે કંઈ વાત લખાઈ ગઈ હોય તો તેઓ મને માફ કરશે મદદો હેતુ કોઈનું હાથ દુભાવવાનો નથી આ પ્રયાસની મૂળ મકસદ એ છે કે જૂનકાળની ખરા ઐતિહાસિક બનાવો વિષેના અજ્ઞાનપણા કે ગપર સમજીને લખેને હિન્દુ મુસલમાનોના અત્તાઓ એક બીજાને મુકાબલે કોઈ અટક પથ થઈ ગઈ હોય તો તેને દૂર કરવાની મિહનત કર અને જે મદદ આ લેખથી તેમના અરસપરસના પ્રેમની સાકળ અને સબધની ગાઈ થોડે અંશે પણ દ્રઢ થશે તો હું તે સદ્ગુણ થયેની માનીશ અને અદનાહ કરે ને એમજ થાય આમીન!

પ્રકરણ ૨

કેળવણીની સ્થિતિ.

મી. જી. આર. રાય સહજે પોતાના લેખમાં કહ્યું છે કે મુગ્ધ સમયમાં પાઠશાળાઓ અને વિદ્યાભુવનો કાઢના મુશ્કેલી હતી હવે લગભગ ઈ. સ. ૧૯૯૦માં કેપ્તાન હેમિલ્ટન ધરાની અખાત થતા, હિન્દુસ્તાન આવ્યા છે અને સૌથી પહેલા સિંધમાં ઉતર્યા છે. સિંધમાં 'હંદા નામતું' એક શહેર હતું હિન્દુસ્તાનનું આ પ્રથમ શહેર હતું જે તેમના અવલોકન હેઠળ આવ્યું. એ વિશે તેઓ લખે છે —

“હંદા શહેર ન્યાયશાસ્ત્ર, તાવજ્ઞાન અને અર્થ શાસ્ત્રની કેળવણી માટે મશહૂર છે આ શાસ્ત્રોમાં વીદ્યાર્થીઓને કેળવવા માટે આ શહેરમાં ચારસો પાઠશાળાઓ છે.”

(કેપ્તાન હેમિલ્ટનનું સફરનામું ભાગ ૧ લો પાનું ૧૨૭)

હવે જ્યારે સિંધની-દેગના ખુલ્લામાં એક નાના શહેરની-આ સ્થિતિ હતી, તો તે વેળાના પાટનગરને દરજ્જે પહોંચેલા શહેરોની, કેળવણીની દૃષ્ટિએ શું સ્થિતિ હશે, તેનો રહેજો બાક થઇ સકે છે. વસ્તુ સ્થિતિ એ છે કે પુરાતન સમયમાં કેળવણીનો દૃષ્ટિનિદુજ અર્વાચીન કાળથી જુદો હતો, અને તેની પદ્ધતિ પણ જુદી હતી. શિક્ષણનું કામ એટલું બધું પવિત્ર લેખાતું કે જેનો બદલો પણ

આપી મકાય નહિ. શિક્ષકનો દરબે ખાખાપથી ઝોઝો નહતો. બહુવાનો ધ ધો બહુ આગર બર્થો હતો. ધણી લોકો તેને કિર્તિનું સાધન સમજતા હતા અને ખુશીથી તે કાર્યને અંગિકારતા હતા. અને આજ સગી તેનીજ તો એ અસર છે કે “મવસરી” શબ્દ કોઇના નામની માથે સાંભળીએ છીએ ત્યારે દિલમાં તેને વિશે આપણને માન અને ધજજનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઉપરાંત દરેક જાગીરદાર, મુદત્સામાં પોતાને જાતે એકેક પાઠશાળા ચલાવવી પોતાની જાગીરની અરતોમાંની એક સમજતો હતો, જેમકે ઘોડા રાખવા, હાથી પાળા કે બીજી ધાર્મિક વિધિઓ અને રૂઢિઓને અનુસરવું. આ શાળાઓમાં ફક્ત તે જાગીરદારોનાજ જાળરો બહુતા નહતા પરંતુ આખા મુદત્સાના સઘળા ગરીબ જાગરોને મવસરી સાહજની પાસે બહુવાના માટે બેસાડવામાં આવતા હતા. રોકડ મવસરી સાહજને બહુ થોડું મળતું, છતાં આ તરીકાથી ધણા જાગરો કેળવણી જતા હતા મવસરી સાહજ ફક્ત બહુવાતાજ નહતા, સાથે જીનિ પણ શીખવતા હતા. જે જાગરો અરા પણ તોછડાઇ દેખાડી કે તેના માગાપ પણ મવસરી સાહજની બહીકે આપી બહીવડાવતા હતા. જાગરોનાં ચરિત્રો સુધારવાના કામમાં પણ તેમને ધણો અપત્યાર હતો, અમે આપણા સમયની રકુલો અને કાલેજોની વિરૂદ્ધ નથી, પરંતુ અમારા અભિપ્રાય મુજબ આ દેશને માટે પ્રાથમિક શાળાઓનું જૂની પાઠશાળાઓના ધોરણે હોવું વધુ ઇષ્ટ છે. વખતના વેગે આ પ્રકારના શિક્ષકો અને માલવીઓનો વર્ગજ્ઞ હતો નહતો કરી દીધો. પાઠશાળાઓની સંખ્યા મહેં વિદ્યાર્થી

રૂમરણી થો

જીવનમાં મદારી પોતાની જાણેથી મદારી નહીં બને કસવા અમે
 હીમા નેહ છે, તેનાથી મુશ્કેલી સહુ-હુ કે દેશમાં રહેવાની કુધ
 સહ્યા આપણી હાવની પ્રાથમિક યોગ્યતા નહિ
 આ અમેલી કમગામા એક નિર્જન ઉજ્જડ જગ્યા છે જ્યાં પોડાક
 ચમક થયો પેટની જાગ વગરની બીનો ઉભી હતી અને હવે
 તો કદાચ પાવાના ચણતરોજ ગાળી રહી ગયા હશે ધરડા માથાસો
 આને જ તે સ્થળ મનાવે છે જ્યાં ઘણે દૂર દૂરથી વિદ્યાર્થીઓ
 આવી વસતા હતા અને મર્ત્ય મુદતમાં જીવન જેમને એક મુત
 મુધી ખુદ અનર ગએમના શિક્ષક થતા જુવન દસિન થનુ હતુ-
 તે, શિક્ષણ આપતા હતા આ, કમલાના તે ખડેરામાથી છે જેને
 અમે કમમાસીઓ નિરાશાની દૃષ્ટિથી દેખીએ તોએ અમે તેને
 અમારા કમગાની પુરાતન કોનેજ ગરૂંએ છીએ આવી પાઠશા
 ખાઓ અને કોનેજેમા હિન્દુ મુસનમાન વિદ્યાર્થીઓ એક જગ્યા
 સાથે ભણતા હતા અહિંજ આ એક ધર્મના બાળકોમાં મિત્રતાની
 તે મજબૂત ગાંઠ બધાતી હતી કે જેને ભરિખમા છોડવી મુશ્કેલ
 થઈ પડતુ હતુ. સામાન્ય કેળવણી આગાહી આ સ્થાઓ સિવાય
 ખીજ શાળાઓ પણ હતી જ્યાં ધાર્મિક કેળવણી આપાતી હતી
 હાખના તરીકે હિન્દુ પાઠશાળા અથવા કોઇ સુરી સતનો તકિયો
 અથવા એક હાફિઝજીવું નિવાસ સ્થાન કેતાન હેમિલ્ટને પોતાની
 મુસાફરીના વર્ણનમાં ફક્ત એક જગ્યા “હુ” મા ચારસો કોને
 જેનુ વર્ણન કર્યું છે, કદાચ તે આગાજ મદરિમા, શાળાઓ
 અથવા કોનેજે હશે જે ત્રિે મ્હે ઉાર લખ્તુ છે, અને જ્યારે

મદરિસા અને કોલેજોની ટુદ્ધિની આ દશા હોય તો ગી૦ ને આર
 શેય સાદ્યનો આ દવો-કે મુખ્ય સમયમા શાળા કોનેજો રમા
 પની મુશકિત હતી અથવા કેમણીના સાધનો તે સમયની સ્થિતિને
 અનુસરીને મનજૂદ ન હતા, એ મદારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આધાર
 નિનાતુ એક પોકળપણુ છે.

પ્રકરણ ૩ જીવંત ધાર્મિક સહિષ્ણુતા.

ધાર્મિક સહિષ્ણુતા વિષે કપ્તાન હેમિલ્ટનના વિચારોની ખરી તુલના કરી સકાય તે માટે પહેલાં આપણે ઇ. સ.ના સોત્રમા અને સત્તરમા સદ્કાતા યુરોપની સ્થિતિનું ઉપસક્ત અવલોકન કરવું જોઈએ. કપ્તાન હેમિલ્ટન તે દેશના વતની છે જ્યાં રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટની માંહોમાંહેની લડાઈઓએ હજારો નહિ પરંતુ લાખો માનવ-પુત્રોનું લોહી વહેવડાવ્યું છે. તે સમયની પ્રજા જે રાજ—ધર્મનો વિરોધ કરતી, તે તેને માટે નાશના અનેક ખડાનાઓ ઉત્પન્ન થતા હતા. દાખલા તરીકે ૨૩ મી ઓગસ્ટ ૧૭૫૪ને દિવસે ફ્રાંસના બાદશાહે પેરિસના સઘળા પ્રોટેસ્ટન્ટો માટે કલેઆમનો હુકમ કરી દીધો હતો. મવતના આ સામાન્ય ફરમાનમાં બાળક કે છુટ્ટો, સ્ત્રી કે પુરુષમાં કશો પણ ભેદ કે અપવાદ રાખવામાં આવ્યો નહતો. બાદશાહે કપાયલી ગર્દનોમાંથી ઉડતા લોહીના ડુવારાનું દુષ્પ્રેતાના મહેલમાં ખેરી એક તમાશાની જેમ જોયું હતું. એજ પ્રમાણે જ્યારે વિલાયતમાં શાહઝાદી મેરી જે રોમન કેથોલિક હતી, ગાદી પર બેઠી ત્યારે એક નવજવાન શાહઝાદીની કામળા અને રૂપવંતી ગર્દન પથર ઉપર મૂકી એટલા માટે કપાયી નાખવામાં આવી કે તે છોડ્યેક પ્રોટેસ્ટન્ટ હોવાનો દાવો કરતી હતી. રોજર્સના દશ બાળકો અને પત્નિ ઉપર દયા ન કરવામાં આવી. તેજ ધર્મ

મતભેદને લીધે તેમને જીવતા માણી મૂકાયા આખા તે વેળાએ આખા યુરોપમા ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની આજ સ્થિતિ હતી તેથીજ કેપ્તાન હેમિલ્ટનને અનર ગઝેટના સમયની પ્રચલિત ધાર્મિક છૂટછાટમા એક અલૌકિક અને અમાન્ય ભાસ દેખાયુ તેમને આશ્ચર્ય અકિત કરનાર સૌથી મોટી વાત તો એ લાગી કે હિન્દુસ્તાનમા જુદા જુદા ધર્મના લોકો વસે છે, પણ એક ખીજની સાથે એની રીતે તો હળીમળીને રહે છે અને તેઓ ધર્માધ પચાથી એટલા બધા તો નિમુખ છે કે તેમનામા પોશાક સિવાય કોઈ એવું એકે ચિન્હ નથી કે તેમનો ધર્મ-ભેદ દેખાડનામા મદદ કરે

પોતાની મુમાફરીના વર્ણુનમા એક જગ્યાએ ઠૂંકા શહેરનો અદ્ધ વાલ વર્ણુવતા તેઓ લખે છે —

“રાજ ધર્મ ઇસ્લામ છે, પરંતુ સખ્યામા જો દસ હિન્દુ છે તો એક મુસલમાન! હિન્દુઓની સાથે સપૂર્ણ રીતે ધાર્મિક સહિષ્ણુતાથી વર્તવામા આવે છે તેઓ પોતાના વૃત્ત પાળે છે અને તહેવારો તેથીજ રીતે ઉજવે છે જેવી રીતે ભૂત સમયમા ખ્રુદ હિન્દુઓતુ રાજ્ય હતુ ત્યારે ઉજવતા અને પાળતા હતા. તેઓ પોતાના મુડદાઓને પાળે છે પણ તેઓની સ્ત્રીઓને પોતાના પતિ સાથે સતિ થનાની દૂદ નથી”

(ભા. ૧લો પા ૧૨૭-૨૮)

એક ખીજ જગ્યાએ લખે છે —

“ફક્ત વાણીઆઓમા ૮૫ પેટા જાતિયો છે અને જો કે તેઓ એક ખીજની સાથે મળીને ખાતા નથી પરંતુ પોતામા

હળી મળીને રહે છે. આઠણા હમેશા લોકોને એવાજ ઉપદેશ આપ્યા કરે છે કે દેવનાઓ માટે મોટી મોટી મિલકતો વક્ષ કરવામાં આવે.”

“પારસીઓ પણ છે અને તેઓ પોતાના રીત રિવાજો અરથોસ્તી ધર્મ મુજબ પાળે છે. ઇસાઈઓને પૂર્ણ છૂટ છે કે તેઓ પોતાના દેવજ બનાવે અને પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરે અને કોઈ કોઈ વાર તેમને એમાં સફળતા પણ મળી જાય છે, પરંતુ ઇસાઈ થઈ ગયલા લોકોના ચરિત્ર અને રીતભાત આ શહેરના બીજા લોકોને મુકાબલે ઘણાજ ખરાબ છે.”

(પુ. ૧ છું. પા. ૧૫૬, ૧૬૩)

અને આ મુસાફર-જેપારી જ્યારે સુરતમાં પહોંચે છે, ત્યારે ત્યાંની ધાર્મિક સ્થિતિ નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવે છે:—

“આ શહેરમાં આસરે સો ગ્રુદા ગ્રુદા ધર્મોના અનુયાયીઓ વસે છે, પરંતુ તેઓમાં તેમની ધાર્મિક માન્યતા અને પ્રાર્થના કરવાની રીતોના સંબંધમાં કદી લડાઈ જગડાઓ થતા નથી. દરેકને ગમે તેવી રીતે પોતાના માલિકની પાદ કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ છે. અને માત્ર ધર્મભેદની બિના પર કોઈને હાની કરવાનો કે દુઃખ દેવાનો વિચાર આ લોકમાં મુદ્દલ હસ્તી ધરાવતો નથી.”

(પુ. ૧ છું. પા. ૧૬૨)

અમે તે ઇતિહાસકારોને જોમના પુસ્તકો અમને શાળાઓમાં ભણાવવામાં આપ્યાં હતાં, તેમને પૂછીએ છીએ કે એ શું એક

નૈતિક પાપ નહતો કે તેમણે આવા પ્રકારનાં જનાવો પોતાના
 ઇતિહાસોમાં મુદ્દસ દાખિલ કર્યાં નહિ? શું તેઓ અજ્ઞાન હતા કે
 તેમની રાજદ્વારી નિષ્ઠાઓને લાઘવે તેઓ એજ શિક્ષણ આપવા
 માટે લાચાર હતા કે જે સઘળા હિન્દુ—મુસલમાન બાળકોના
 મનમાં એજ ધુન ઠસાવી દે કે અવરંગઝેબ એક ધર્માધ મુસલમાન
 હતો; જેણે હંમેશા હિન્દુઓના ગળાં કાપ્યાં? આ તેજ વિચારો છે,
 જે ધણી વેળાએ અમારા કેટલાક કેળવણીના હિન્દુ દેશમંદુઓના
 મનમાં પણ દ્રેષનો અગ્નિ બડકાવી દે છે. ખરી વાત એમ છે કે
 અવરંગઝેબની પ્રકૃતિ ધાર્મિક થઈ હતી અને તે જે લોકોને અધર્મને
 પંથે પાલતો જોતો હતો, તેમની સાથે સપ્તાષ્ઠી વર્તતો હતો. દાખલા
 તરીકે જ્યારે કદી તે કોઈ મુસલમાનને શરીઅત વિરૂદ્ધ કોઈ કામ
 કરતો દેખતો ત્યારે તે પોતે તેને તેનીજ શરીઅતની રૂએ શિક્ષા
 આપવી પોતાનો ધર્મ સમજતો હતો. દક્ષિણમાં અવરંગાબાદ પાસે
 દવલતાબાદ કરીને એક શહેર છે. ત્યાંની એક પ્રચલિત વાત છે કે
 આ મહાન કિર્તિવંત રૂકીર-બાદશાહે સ્વહસ્તે કુરઆને શરીફ લખી,
 તેના વેચાણથી જે રકમ મળતી હતી, તેની પુંઝથી કેટલાક ગઝ
 ઝમીન તેજ મઝાર પાસે ખરીદી હતી, જેની સાથે તેને આત્મિક
 શિષ્યપણું (ઙિ'વા ખયઅત) હતું અને એ વસીયત કરી હતી કે
 પોતાની લાશ એજ ઝમીનને સોંપવામાં આવે, તેના ઉપર ઇમારત
 કે ધુમટ બાંધવામાં ન આવે, લીલી હરિયાળ પુરતી છે, અને કપ્પ
 એવી રીતે જનાવવામાં આવે કે તેના આત્મચરનો મઝાર ધોતી
 વેળાએ જે પાણી વહે તે તેની કપ્પ પર ચઢને પસાર થાય, તેની

પાસે એક મદદરેશ હોય જેમાં જાળકોને કુરઆને સરીફની કેળવણી અપાય, એવું આ જગ્યાને જે વાર જોઈ છે. જેમને એમજ જણાય છે કે જાણે આજ સગી તેની વસીયત અમલમાં મૂકાઈ રહી છે. હમણા આંલા હુઝૂર નિઝામે એક આરસનો કંઠેરો આ કચ્છની આમ-પાસ બનાવી આપ્યો છે. પરંતુ જે ધર્મના રંગમાં તે રંગાયેલો હતો, તેજ ધર્મ તેને સહિષ્ણુતાનો પાઠ શિખવતો હતો. તેજ ધર્મ પોઢારી પોઢારીને તેને કહેતો હતો:—

“લાઇકરાહા ફિદ્દિન”

(“ધર્મમાં બળાતકાર નથી” કુરઆને હકીમ.)

દયસતાપાદના જે પાસવ ઉપર અવરંગઝેબે પોતાની જિંદગીનો કેટલોક કાળ ગાળ્યો હતો, તેની નીચે થોડાજ કદમને આંતરે ઇલોગની તે જગવિખ્યાત શુદ્ધાઓ આવેલા છે જ્યાં ખુદ અને હિન્દકાળના દેના-લયો અને મૂર્તિયોનું સિલ્પ કામ જેવા માટે આજે પણ મૂરપ અને અમેરિકાના પ્રવાસીઓ આવે છે. તેજ પ્રગણામાં એ-જઠાની તે ધાર્મિક શુદ્ધાઓ પણ છે જેનું કળાગય ચિત્ર અને કોતરકામ જેમને આ સમયમાં પણ એક પ્રવીણ ફરેન્ચ કળાકાર જાણે આબો બની ગયો હતો. જે અવરંગઝેમનું ધર્માધપણું આવા પ્રકારનું હોત કે તેને અન્ય ધર્મોના મંદિરો ખૂંચે, તો તે સમયે તેને માટે આ ઇતિહાસિક યાદગારોને અસ્તિત્વના પટ ઉપરથી હતી ન હતી કરી દેવી કંઈ મોટું કામ ન હતું; પરંતુ ફક્ત કલ્પના સિવાય તેની કોઈ સામિતી નથી કે ખુદ અવરંગઝેબેજ અથવા તેની આગાથી કોઈએ તેને હાથ સુધાં લગાડ્યો હોય. હું ઉપર લખી ચુક્યો છું

તેમ અવરંગઝેમની પ્રકૃતિ ધાર્મિક હતી પણ તેનો એ અર્થ નથી
 ચતો કે ધર્મને છૂટછાટ ન હતી દરેક હિન્દુ પોતાના ધર્મ
 પ્રમાણે વર્તી સકતો હતો. દરેક માણસ આઝાદ હતો દરેક માણસને
 ગમે તે ધર્મ સ્વિકારવાની છૂટ હતી. જ્યારે હું દક્ષિણમાં કરીમનગર
 અને ગોલકુંડના કિલ્લાઓ જોના ગયો ત્યારે એક એવું દૃશ્ય
 દેખાયું, જેની એક આનંદથી છાપ મ્હારા મન ઉપર પડી. કરીમ-
 નગર અને ગોલકુંડના કિલ્લાઓ હિન્દુ સમયના છે. તેની ટોચો
 ઉપર હજી લગી હિન્દુ પૂજા-મંદિરો મવજૂદ છે. મુસલમાનોએ
 આ કિલ્લાઓને સરે ક્યાં પછી હિન્દુઓના આ પૂજા-મંદિરોને
 નાબૂદ નહિ કર્યાં. હિન્દુઓ ત્યાં આજે પણ યાત્રા માટે જાય છે.
 આ જોઈને મ્હને મુસલમાનોની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા ઉપર ગર્વ થયો.
 એકજ ખુદાના ખંદાઓ, એકજ ખુદાની પૂજા આ દુનિયામાં ફેરી
 ફેવી રીને ફેરી રહ્યા છે. જો મુસલમાનો હિન્દુઓને એ વાતનું
 શિક્ષણ આપવા ઇચ્છતા હતા કે માલિક સુધી પહોંચવા માટે કોઈ
 પાથરને વસીલા તરીકે ગોઠવવાની જરૂર નથી, તો તે સમયમાં આ
 હેતુ, આ નિર્જીવ પાથરોના ખંડોન વડે ખરેખર કઠી ફળી સક્યો
 હોત નહિ જો મુસલમાનો હિન્દુસ્તાનને પોતાનો દેશ બનાવી રહેલા
 ઇચ્છતા હોય, જો મુસલમાનો, હિન્દુને પોતાની પ્રિય માતા સમ-
 વતા હોય તો આ દેશમાં જેટલા બાળકો પચ્યા ચશે તેમનામાં
 ભાતુભાવનો સંબંધ અને ધાર્મિક આઝાદીનું હોતું તેમના જીવનની
 નિરંતરતા માટે અનિવાર્ય છે.

એ ઐતિહાસિક સત્ય છે કે મુસલમાનોમાં ઇસ્લામ પ્રચારનું

કાર્ય કદી પણ રાજતંત્રની કોઇ શાખા તરીકે થયું નથી, એટલુંજ નહિ પણ મુગ્ધ બદલાહોએ ઇસ્લામના પ્રચારને કદી પોતાની કર્જ તરીકે ઊપાડ્યું નથી. હા, એ જુદી વાત છે કે મયલવીઓની અસર અને કેટલાક ખુદા પરસ્ત મુસલમાનોની રહેણી કરણીના પ્રભાવથી જનસમાજ આકર્ષાઈ અને ઇસ્લામની સાદાઈ અને તેનું એ શિક્ષણ કે તે સર્જનદારની દૃષ્ટિમાં બધા માણસો સરખા છે, હિન્દુસ્તાનના રહેવાસીઓના તે ભાગને જે છનછાતની બેડીઓમાં જકડાયેલા હતા, તેમને એક મનદર દૃખ દેખાયું અને વળી બાદશાહનો પોતાનો ધર્મ પણ એક ખાસ માનની નજરે જોવાય છે, આ કારણથી મુસલમાનોની સંખ્યામાં કંઈક વધારો થયો; પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં ઇસ્લામનો પ્રચાર, વ્યવસ્થા અને નિયમપૂર્વક કદી નથી થયો જંમકે આપણા જમાનામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રચાર મિશનરીઓ કરે છે. મુસલમાન બાદશાહોએ કદી આ વાતનો બીડો ઝડપ્યો નહતો.

વારૂ એ તો પ્રસંગોપાત કહેવાઈ ગયું. અવરંગઝેબના સમયમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના વિષય ઉપર અભિપ્રાય બાંધવા માટે આપણા અર્થાચીન સુધારાને ઝરા ગાદી નજરથી જતૂઓ અને હિન્દુસ્તાનના તે ભાગોમાં જે મુસ્લિમ સુધારો અને સંસ્કૃતિના ધામ હતો, ત્યાંના કોઇ પુરાતન શહેરના પુરાતન મુદત્તામાં કદમ મૂકો, ભલે પછી તે દિલ્લી હોય, આગ્રા હોય, કે લખનૌ હોય અથવા કોઇ કસબામાં જાઓ પછી તે અમેઠી હોય, કાકુરી હોય કે જગવા હોય; ત્યાં તમે શું જોશો? એકજ જીતના જાંબડામાં

આ બેઉ ધર્મના લોકો સુદૃઢ શાન્તિથી વંશપરંપરાથી રહી ચૂક્યા છે અને હજીએ તેનીજ અસર છે કે એકજ વાણીઓ, કાપડીઓ, હાથપ, માંથી, લુદાર, સોની, ખેડેની દૈનિક ઝરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે. મુસલમાનોએ જીવ પડીને કાંઈ સિનિસ લાઇન્સ કાપ્યમ કરી ન હતી અમેરીમાં ખામ મદારા મુદલ્લામાં મદારા પિતાને હિન્દુ બાળકો કાકા, દાદા કહીને જન્મ યોનાવતા તેમ, મદારી પણ એજ ફર્જ હતી કે મદારા પિતાથી મળતા હિન્દુ મિત્રોને હુ પણ તેમજ કહું, જે પુરાતન કાળથી ધાર્મિક સહનશીલતા ન હોત તો આ મંસ્કૃતિના આગા મોગ મોટા ચિન્હો આજે કેવી રીતે આમ બાકી રહ્યા હોત? એમા સદેહ નથી કે આ સંસ્કારો હવે ત્વરાથી બૂમાઈ જવા લાગ્યા છે, જેના કારણે ઉપર વિચાર કરનારો આ સમય નથી; પરંતુ હજી પણ ઠેર ઠેર તેમ માણસોના દાખમા મળે છે, જેઓ આની આવી ધાર્મિક સહનશીલતાના વાતાવરણમાં પળાયા પોપાયા છે. મદને આશા છે કે મદારા માનનીય મિત્ર રાજા રજામાન સર કૃષ્ણપ્રસાદ મદારાજી બહાદુર, યમીનુસ્સલતનહ જી સી આઈ ઇ; તેમના એક ખાનગી પત્રની નોંધ અર્થિ 'લઈ', તો મદને માફ કરશે. દિજરી સન ૧૩૪૨ (ખ. સ. ૧૯૨૪) માં મદુલ-અદલા (બોગ-મદ)ને પ્રસંગે પોતાના ઇસ્લામી બિરાદરોને મદારાજી સાહેબે મુનારકબાદની કેટલીક કડીઓ લખી હતી, તે મેળવવાનું સદ્બાગ્ય મદને પણ પ્રાપ્ત થયું હતું. તે પત્રની નકલ નીચે કર છું:—

હૃદયલક્ષ્મી-યામુકને

શ્રી ૧૧૧૧૧૧૧૧

પ્રુદા કહનેયે કહતે હંય:- “નહી, પરમાત્મા કહીએ!”
 અગર પરમાત્મા કહતા હું, કહતે હંય:- “પ્રુદા કહીએ!”
 મેરી વહદત પરસ્તી પડ ગઇ, અય શાદ! અગતે મે;
 નહીં કુછ કહતે જનતા હય, અગર કહીએ તો કયા કહીએ?
 યે અગટે તો ચલેહી જાઈગે, અય શાદ! અળ આઓ
 મુહિબજોસે - નવીદે આમદે ઈદુદ હુહા કહીએ!”

અર્થાત—પ્રુદા કહું છું ત્યારે તેઓ કહે છે કે ‘ના, પરમાત્મા કહો!’ પરમાત્મા કહું છું ત્યારે કહે છે કે “પ્રુદા કહો!” હે શાદ! એક અલ્લાહનું મહાર પૂજન સંક્ર-
 ચાઇ ગયું, કંઇ પણ કહ્યે આરો આવતો નથી; હું કહું તો શું કહું? આયો શાદ! આ અગડાઓ તો થયાજ કરશે, આયો આપણે મિત્રે ને હૃદય-અલ્લાની મુબારકબાદ આપીએ.

હું મારા આમાર દર્શક જવાબમાંથી કેટલાક વાકયો ટાંકવાની રજા લઉં છું:—

“અગર હિન્દુ-મુસલમાન હિન્દુસ્તાનકે દો દરયા હંય તો આપ ઉનકે સંગમ હંય, અગર હિન્દુ-મુસલમાન એક જિન્દમકી દો આંખે હંય તો આપ ઉનકા દેહકસ અવર વોહ નુકતા હંય જહાં દોનોકી રોશની

મિલજાતી હય. અકસોમ ! દિન્દુસ્તાનમે અયસે તુફસ
કમ હોતે જાતે હય.”

કુંકમાં મહારાજ સાહજ આ દેશના પુરાણ સંસ્કારના એક
કીર્તિવંત આદર્શ છે. શું ધર્મભેદ દિંદુ—મુસલમાનો વચ્ચે ગાંઠી
મિત્રતા સાધવામાં કદી આડે આવ્યો છે ?

મહારો જાતિ અનુભવ તો એ છે કે કદી આડે નથી આવ્યો.

મહૂમ બાબુ શીવ સહાય લખનાના “અપશ—ખામ” મુદ્-
દક્ષામાં રહેતા હતા. વિદ્યાર્થી જીવનમાં તેમણે એક કલબ રધાપી
હતી. જેમાં વિદ્યાર્થી તરીકે કું પણ સામિલ થયો હતો. આમારી
મિત્રતા એટલે સુધી વધી કે એક સાથે જોડાઈને ખાવા પીવામાં
પણ બાધ આવતો નહોતો. જ્યારે ઇ સ ૧૮૬૪ ના જૂન માસમાં
તેમને માસમ પડ્યું કે કું જી. એ માં પાસ થઈ ગયો, તે વખતે
બાબુ શીવ સહાય એલ. એલ જી પાસ થઈ સુકયા હતા તેમણે
મહને એક મોટા બાઇની પેઠે આજ્ઞા કરી કે તેજ વર્ષના નવેમ્બર
માસમાં મહારે એલ. એલ. જી.ની પરિક્ષામાં સામિલ થવું પડશે
મહારી વમણ પહેલાં ડોક્ટરી અને વૈદક તરફ હતી પરંતુ તેઓ
મહને કામદાના અભ્યાસ તરફ ધસડી ગયા તે સમયના કામદા
અનુસાર લો—લેકચર્સ મહે એફ. એ. ની સાથે પુર કર્યા હતા, છતાં
પણ સમય બહુ થોડો હતો. તે ઉપરત એમ. એ.માં પણ સામિલ
હતો. જીવ સંકાયાતો હતો. હું તો આવી રહ્યો હતો પણ બાબુ
સાહજે કહ્યું, “નહિ, તમને આ વર્ષેજ જોડાવું પડશે.” હું આ મહારા
દિન્દુ મિત્રનો પ્રેમ કદી જૂનીય નહિ. દિવસોના દિવસ સુધી મહારે

ગાટે કાયદાના પુસ્તકોના સર તૈયાર કરતા હતા અને રાત્રે આવીને બેઠાનતા હતા. હોલાંડ બ્યુરેરુડન્સની જાણુ શીવ સહાય સાહબ વાળી મશહૂર ટીકા જે પાછળથી તેમણે છપાવી પ્રમિદ્ધ કરી અને જેને પ્રતાપે સંકેડો એલ એલ. ખી.ના વિદ્યાર્થીઓને ફાયદો પહોંચ્યો છે, તે આ અરસામાંજ લખાઇ છે. ઇ. સ. ૧૮૯૪ ના જુલાઇ માસમાં મહે' કાયદાનો અધ્યાસ રાજ કર્યો. ૨૬ નવેમ્બર ૧૮૯૪ એ એલ એલ. ખી. ની પરિક્ષા રાજ થઇ. જાન્યુઆરી ૧૮૯૫ માં મહારા પ્રિન્સિપાલ મી૦ બ્રહ્મદેવે અલાહાબાદ યુનીવર્સિટી કાયદાની પંક્ષાની પરિણામ સમિતિમાંથી પાછા ફરી મહેને સૌથી પહેલ વહેલી ખમર આપી કે હું પહેલા વર્ગને પહેલે નંબરે પાસ થયો છું, જ્યારે આ ખમર બાબુ સાહબના કાન સુધી પહોંચી તો તેમના આનંદની વૃક્ષના મહારા સિવાય ખીજે કોઇ કરી સકતો નથી. મહંમ બાબુ સાહબ હિન્દુ હતા, મુસલમાન નહતા. પરંતુ શું આ લેદ સાચી મિત્રતાની આડે આવ્યો? આ લખવાથી મહારો હિદેશ આ નથી કે હિન્દુસ્તાનમાં આજની પહેલાં હિન્દુ-મુસલમાનોમાં ધાર્મિક ઝગડા થયા નથી, પરંતુ મહારો હેતુ ફક્ત એટલો છે કે આ દેશમાં હિન્દુ-મુસલમાનોની સામાન્ય રિયતિ ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની રહી છે. સામાન્ય રીતે આપણે એક ખીજની સાથે સુદૃઢ શાન્તિથી રહેતા આવ્યા છીએ. આ અમારા મૂળ સંસ્કાર અસંગઠેનના સમ-મમાં હતા. અને હજીએ ધણા ખરા બાકી છે, જેની દૃષ્ટિયા-ચાલુ રિયતિ મહેને ફરજ પાડે છે કે મૂળ વિષયથી વિખૂટા પડીને પણ-સામાન્ય ધાર્મિક છૂટછાટ સંબંધી કંઈ લખું. અને પહેલાં તો હું

તે ઇસ્લામીઓને પૂછું છું, જેઓ પોતાની જિંદગીમાં સેંકડો હજારો મંદિરો પાસેથી પસાર થયા છે, કે શું આ મંદિરોને જોઈને આરા પ્રકારનો કોઈ જોશ તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થયો હતો કે આ મંદિરો બોલ બેગા કરી દેરા જોઈએ, અથવા તેમના દૃષ્ટો તમારી આંખોમાં કદિ ખૂંચ્યા હોય, જો એમ થયું પણ હોય તો લાખોમાંથી કેટલાના દિલમાં? એવીજ રીતે હિન્દુઓને પણ પૂછું છું, કે તેઓ હજારો મુસ્લિમો પાસેથી થઈને રોજ પસાર થાય છે માત્ર આ મુસ્લિમો જોઈને કોઈ ધાર્મિક દીવાનાપણું તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થયું, અને જો થયું તો લાખોમાંથી કેટલાના દિલમાં? મહારાષ્ટ્ર વિચારતો એવો છે કે અમારી પાંચ વખતની બાગ હિન્દુઓના કાનમાં સામાન્ય. સાદ જોમ થઈ પડી છે. તેવીજ રીતે સામાન્ય મુસ્લિમ પર્ગા માટે મંદિરોના શંખનદ એક એવી સામાન્ય પરંતુ દેખાય છે જેમાંથી શાસ અને હવાને જોમે મોટો આવાજ નીકળે છે. આમાં અને ઇસાઈઓના દેવગના ઘટોમાં શો તફાવત છે?

મુસલમાનોને, મંદિરોથી કોઈ ખામ, હુમનાહ નથી અને શંખ ઉપર કોઈ નિરસ્કાર નથી. જે કોઈ તફાવત છે તે અલસાદ વિષેના તસબુર (કલ્પના)માં છે. પથ્થર અને છટો સાથે કોઈ ઝગડો નથી, છતાં એ સવાલ બાકી રહી જાય છે કે મુસ્લિમ, મંદિર અને ઘંટના ઝગડાઓ કોઈ કોઈ વખતે ઠેક ઠેકણે લપંકર સ્વરૂપ કેમ પકડી બેસે છે અને તેનાથી તે નાપસંદ અને દુઃખમયોં પરિણમે, કે જેની કલ્પના સરખી પણ દરેક સુલેહ-શાન્તીનામ્યાહકને

હોતી નથી. તેમના હૃદયને કંપવી દે છે. મ્હારી, મા' સમજ પ્રમાણે આવી જાતના ઝગઝગાના આરંભમાં મૂળ ધાર્મિક લાગણીને એટલે જાણે અંશ નથી હોતો જોઈએ પોતાનો સ્વાર્થ અને અંગત મોહનો હોય છે, જેની જડ અસાનપણું અને નૈતિક નિર્ભંગતા છે દાખલા તરીકે કેટલીક વખતે કોઈ જગ્યાના કેટલાક આગેવાનોમાં દુશ્મનાઈ પહેલાથી ચાલી આવતી હોય છે, ફક્ત તેની બિના પર તેઓ કોઈ ધાર્મિક ક્રિયાને અદા કરવાને પ્રમંજે ધર્મના ઓહામાં કેટલીક વાતો એવી રીતે આગળ ધરી દે છે કે લોકોમાં ઉશ્કેરણી પથરા થઈ જાય છે અને ત્યાર પછી સામાન્ય હિન્દુ મુમયમાનોને તેમાં દખલ અંતે તકે સ્વમાંતના નિહાંત પર રાજ થાય છે અને પછી આ અંગત વેર-ઝેર અને અલંકારના જે પશ્ચિમો આવે છે તેને આપણે 'ધર્માધપણાનું' નામ આપીએ છીએ. કેટલીક વખતે આપણા વહેમે પણ આવા ઝગઝગા કારણ બને છે. જે હિન્દુઓએ આશુરાને પ્રમંજે મસ્જિદ-આગળ વાચું વગાડી દીધું, તો તરત આપણા દિલમાં વહેમ થઈ જાય છે કે તેઓએ અમારા અપમાન કરવાના હેતુથી આમ કર્યું, પછી મૂળ હેતુ એમ હોય કે નહિ, પણ અટક-આળ સંવત્તાને એવુંજ સમાજના મનમાં ઠસાવે છે, કે હેતુ હલકાઈ કરવાનો હતો. પછી કવળી અભિમાનની લાગણી સુસવાટ કરતા પવન પેઠે બંડકી ઉઠે છે વળી કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે એકજ જગ્યાએ અને એકજ વખતે બને કવળો પોતાના ધાર્મિક રિવાજો પાળવામાં પરોવાઈ ગયા હોય છે ત્યારે કેટલાક એવા માણસો પણ નીકળી આવે છે જેમનામાં ધાર્મિક લાગણીનું નામ

સરખું નથી હોતું, પણ ભારી, તલનાર અને છરીઓની હરીફાઈમાં તેમને મોજ પડે છે. એ તો સામાન્ય સ્વરૂપો છે કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે અપનાદ રૂપ ધાર્મિક ઉત્સાહ પણ કામ કરી જાય છે. પરંતુ એ સામાન્ય સ્વરૂપો એવા નથી જે આ દેશમાં ધાર્મિક સહનશીલતા કાયમ રાખવા માટે એક પરદેશી સલતનતને નિરંતર હકિમ બનાવીને રાખે આ સામાન્ય સ્થિતિ માનવ જાતિની પ્રકૃતિઓ અને નિર્જાતાઓની તે લાહયો અને ચિલ્લગારીઓ છે, જે દરેક દેશમાં હમેશા એક કે બીજા સ્વરૂપમાં સળગ્યાજ કરે છે અને જ્યાં મુઘી માણસ ઝાત બાપી છે ત્યાં મુઘી સળગ્યાજ કરશે તેનું પ્રદિન ધ ધણે ભાગે સરકારની સ્વતંત્રતા નિયંત્રિત હોય આધાર રાખે છે અને તેને ખરેખર ધર્મ કાચે એટલો બધો સંબંધ નથી, જેટલો તેને શિરે ઠાળામાં આવે છે આજે દુનયામાં એવો કયો દેશ છે કે જ્યાં માણસોની લાગણીઓ કાંઈ કાંઈ વાર લોહીની નહેરો નહિ વહેતી હોય ? અને જો હિન્દુસ્તાનમાં કદી કદી તેને કારણે ધાર્મિક ઝગડા થઈ જાય છે તો યુરોપમાં આજકાલની હકતાલો અને રાજકીય બાતોની બિજતા એજ પ્રકારના ફસાઈના કારણે બની જાય છે. જર્મની, ગ્રીસ, ફ્રાન્સ આયર્લેન્ડ અને હંગેરી જેવા દેશોમાં પણ પ્રસંગોપાત એ લાગણીઓ લપકાઓ લપ બેસે છે અને લોકો એક બીજાના માથા ભાગવાને તત્પર થઈ જાય છે ત્યારે જે દેશની વસ્તી લગભગ બારીસ કરોડ હોય તેમાં કદી કદી અને અહિં તહિં આવા બનાવો બની જાય તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ?

મહાત્મા ગાંધીજી દરમાવે છે કે સ્વરાજ્યના ઝમાનામાં બ્રિટિશ ઇન્ડીઆમાં હિન્દુઓ મુસલમાનોને હોઈપાં કરી જશે કે મુસલમાનો હિન્દુઓના ધર્મને નાબુદ કરી મૂકશે, તેની બ્હીક રાખવાની જરૂર નથી. સૈકાઓની ઇસ્લામી રાજ સત્તા એમ ન કરી સકી તો પછી આ સૈકાના મુસલમાન તે શું કરી સકવાના હતા? મહાગ વિચાર પ્રમાણે આવી જાતના ઝગડાઓને ધર્મ સાથે વધુ સંબંધ નથી અને તેનો પ્રતિબંધ પૂરતી વ્યવસ્થા કરવાથી યથ્ મફે છે.

હે ભાઈઓ ! ગત સૈકામાં પોતાની રચનાત્મક સિયાકતથી તમે આવા ઝગડાઓનો અટકાવ કરી સક્યા છો અને ભરિષ્ઠમાં પણ કરી સકો છો.

સામટે સરવાળે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે હિન્દુસ્તાનના મોટા મોટા દેશી રાજ્યોમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા બ્રિટિશ હિંદના કરતાં ઓછી નથી. અને આવા પ્રકારના ઝગડાઓને દૂર કરવામાં તેમની વ્યવસ્થા શક્તિ કોઈ પણ પ્રકારે બ્રિટિશ હિંદના અધિકારીઓથી ઓછી ઉતરે એમ નથી.

આ દેશજંદુઓ ! નિરાશ ન થાઓ, સામટે મેળે તમારામાં ધાર્મિક સહનશીલતાનો જોઈએ તેટલો ભાવ હજી પણ મવજૂદ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

વેપાર ધંધાની વૃદ્ધિ અને માલ ધનની રેલછેલ.

અવરંગઝેમના સમયમાં દિનના વેપાર ધંધાની અને માલ ધનની રેલછેલની જે રિયતિ હતી, તે વાંચીને અપભ્રંશને આપણી હાલની ગરીબાઈ ઉપર ખેદ થાય છે. આજે કંગડો માનવ પુત્રોને એક ટક ગિનાય પીછાગર મોજન પશુ નસીમ થતું નથી અવરંગઝેમના સમયમાં વેપારથી જે રીતે પૈસા વધતો હતો. એકમેક સાથે વેપાર કરનારા બંને દેશો પુષ્કળ નફો મેળવતા હતા. દિનદુરતાનો અઢગક માલ વિલાયત, પેટુંગલ, હોલેન્ડ અને ફ્રાન્સ મોકલવામાં આવતો અને તેજ પ્રમાણે તે દેશના લોકો દિંદમાં માલ મોકલતા હતા. આ સામસામા 'વેપારી' સરખા પેણાઈ. આ દેશની એવી રિયતિ હતી કે કપ્તાન હેમિલ્ટન એક જગ્યાએ પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે:-

“અબ્દુલગજર નામના સુરતના એક સવદાગરની વેપાર-મુંડી ‘હસ્તે ઇન્ડીઆ કંપની’ની કુલ ચાપણું અને પુણી બરાબર હતી.”

“રહે જોધું છે કે એક વર્ષમાં આસરે વીસ વહાણુ બરીને એ વેપારી માણેનો નિકાસ કરે છે. દરેક વહાણુ ૩૦૦ થી ૮૦૦ ટન સુધીનું હોય છે. અને દરેકમાં રૂકત પોગાણું માલ દશ હજાર પૈક અને કેટલાકમાં પચ્ચીસ હજાર પૈકનું હોય છે. અને જ્યારે આ માલ બાહિર મોકલી દેવાનું, ત્યારે પણ તેના કરતાં વધુ માલ તેની પાસે મિલકતમાં બાંધીને માટે રહે છે.”

(લા. ૧ લો. પા. ૧૪૭-૧૪૮)

એક ખીજી જગ્યાએ લખ્યું છે:—

“હિન્દુસ્તાનીઓની પાસે મોટા મોટા ઉત્તમ વહાણો છે. અને તેઓ અંગ્રેજ વહાણવટીઓને મોટા પગારો આપી કપ્તાનો અને મોટા નોકર રાખે છે.”

(ભા. ૧ લો. પા. ૨૩૩)

મલખારના કિનારાપર એક કવમ આગાદ હતી જે પછી કરીને આજે “માપલા”ના નામે ઓળખાતીજ કવમ છે. તેને માટે લખ્યું છે કે આ લોક યુરોપના મોટા શહેરોમાં માછલીઓ મોકલે છે.

સામાન્ય રીતે વેપારીઓ હિન્દુસ્તાનથી લોહું, કીમતી જવાહિરો અને કરીયાણું નિકાસ કરતા હતા. એક જાતનું રંગ પશુ મોકલવામાં આવતું જેનાથી છોટ એવી સુંદર છપાતી હતી કે હેમિલ્ટનના શબ્દોમાં “દુન્યાના કાંઈ પશુ દેશને રંગ તેને ગળે વળગતો ન હતો.” મહેં પોતે પશુ મહેસુલના સંગ્રહસ્થાનમાં હિન્દુસ્તાનની પુરાણી છોટ જોઈ છે. જે માખણ આ દેશમાંથી જતું તેને માટે પશુ કપ્તાન સાહબ લખે છે કે “યુરોપમાં આનાથી વધુ સ્વાદિષ્ટ માખણ મળવું મુશ્કેલ છે.”

“હિન્દુસ્તાનનું કાપડ એવું ઉત્તમ હતું કે તેની માંગ એકલી વિલાયતમાંજ ન હતી પણ પેશુ, સુગાના જેવા દૂરદરાજના પ્રદેશોમાં પણ તે ખપતું હતું”

(ભા. ૧ લો. પા. ૨૯૬, ૩૫૦)

દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના મોટા મોટા રાજાઓ પણ વેપાર કરતા હતા. દક્ષિણ હિન્દના કિનારા ઉપરથી જ્યારે કપ્તાન હેમિલ્ટન

સાહજનું વહાણ પસાર થયું ત્યારે તેમને ત્યાંની એક જગ્યાએ નામનો કર રાખ સાહજને આપવો પડ્યો. જ્યારે કપ્તાન સાહજ રાખ સાહજની મુલાકાતે ગયા અને ધણું કરીને આ વેરા વિશે શિકાયત કરી તો રાખએ કહ્યું કે એ તો કેસળ સાધારણ વાન છે. ખીજા દેશના લોકો વિલાયત વેપાર અર્થે જાય તો તેમની પાસેથી પણ ત્યાં કર લેવામાં આવશે. ઉપરાંત અમે તો તમારા જનમાલના રક્ષણ માટે જવાબદાર છીએ. એટલે આવો નાનો વેરા વ્યાજખી છે.

(ભા. ૧ લો. પા ૨૮૮)

શાહી કર જે વેપારીઓને આપવો પડતો, તે પણ બહુ ઓછો હતો. વેપારી માલ પર મુસલમાનો પાસેથી બે ટકા અને હસાઇઓ પાસેથી ત્રણ અથવા સવાત્રણ ટકા લેવામાં આવતા. પરંતુ મુસલમાનોને એક ખીજા કર પણ પોતાના માલનો આપવો પડતો હતો અને તે સેંકડે પાંચ ટકા હતો. કપ્તાન હેમિલ્ટન સાહજે તેને Pall-tax લખ્યું છે. આ પેલેટકસ હસાઇઓ પાસેથી લેવામાં આવતું નહિ, આથી રપટ થાય છે કે સામટે સરવાળે વેરાઓની જાજતમાં મુસલમાનોની સાથે કોઈ ખામ છૂટછાટ રાખવામાં આવી નહતી. તદુપરાંત મુરોપના વેપારીઓ ઉપર શરૂઆતમાં એટલો જીમો વિશ્વાસ મૂકવામાં આવતો કે જ્યારે તેઓ હિન્દને કિનારે માલ ઉતારતા હતા, ત્યારે તેમની પાસેથી તરતજ કોઈ કર લેવામાં આવતો નહતો, પરંતુ વર્ષને અંતે જેટલો માલ એક્સસ વેચાતો હતો, તેટલા પર નેમના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને કર લેવામાં આવતો હતો. પણ એમ મા'લુમ

પડે છે કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ આ મામલામાં વધુ પ્રમાણિક-
પણું દેખાડ્યું નહિ, જેને પરિણામે તે રૂઢિ અખત્યાર કરવી પડી
જે આગે ચાલુ છે, એટલે માલ હિન્દને કિનારે ઉતરતાજ તેની
ઉપર પુરે પુરા હિસાબે કર સહ લેવામાં આવેલો હતો. અમે ખીજે
પ્રમંગે તે પત્રવહેવાર ટાંકીશું જે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નોકરો
અને મુખ્ય સરકારના સુરતના સુબા વચ્ચે કરના વિષય ઉપર
આદ્યો હતો. અને તેજ રથગે અમે એ પણ સિદ્ધ કરી આપીશું કે
અવરંગઝેબના સમયમાં સરકારે વેપારીઓના માલનું રક્ષણ કરવાની
જવાબદારી પોતા ઉપર એટલે અંશે લઈ લીધી હતી કે જે
તેમનો માલ ચોરાઈ જતો ત્યારે સરકાર સાહી ખજાનામાંથી પોતે
તુકસાનીની રકમ ભરપાઈ કરી દેતી. એમાં શક નથી કે અવરંગ-
ઝેબના કાળમાં હિન્દુસ્તાનના વેપારનો મુકાબલો પુરોપના મોટા મોટા
દેશો પણ કરી સકતા નહતા. એજ વેપાર અને માલની આપાત
નિકાસનું પરિણામ એ હતું કે રૂઢત સુરત સહેરમાં માલ વેરાની
આવક વાર્ષિક રૂપીઆ તેર લાખ થતી હતી. અને અહમદાબાદમાં
એક કરોડ ત્રીસ લાખ રૂપીઆ માલ વેરાની આવક થતી હતી.

(પુ. ૧ છું. પા. ૧૪૮.)

“બંગાળમાં રૂઢત હુગલી નદીમાંથી માલના ૫૦ થી ૬૦
વહાણુ ભરીને દર વર્ષે વેપાર અર્થે હિન્દની બાહિર મોકલવામાં
આવતા હતા. એક એક હજાર માઇલને છેટેથી આ માલ હોડીઓ
વાટે લાવવામાં આવતો હતો. આમાં અશીણુ, મરી, સંક, તંબાકુ
અને કાપડ મુખ્ય હતાં.”

(બા. રજો. પા. ૨૧.)

કપ્તાન સાહજ લખે છે કે “હિન્દના આખા કિનારા ઉપર હિન્દીઓના વેપારી માલથી ઠેકાઠેક બરેલા વહાણો ફરતા દેખાતા હતા.”

(ભા ૧લો પા. ૪૫)

ક્યાં ગયા તે આપણા વેપારી વહાણો! આજે જ્યારે ધારા-સભામાં એવો દરાવ લાવવામાં આવે છે કે હિન્દુસ્તાનીઓને નૌકા સૈન્ય તૈયાર કરવાની છૂટ આપવામાં આવે અને તેઓને નૌકા શાસ્ત્ર શીખવવામાં આવે, ત્યારે દખી ભાગમાં નાલાયક કહેવામાં આવે છે. પરંતુ અહીંસા છે કે અમારા જૂન ઇતિહાસ ઉપર નજર નાખવામાં નથી આવતી. અમે માત્ર એક જુએયો પાઠ આદ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. જો અમે પાઠ જૂઠી જવાના કારણોનું વર્ણન કરવાને બેસીશું તો આ કાર્ય બહુ દુઃખદાયક અને વેદના ભયો થઇ પડશે.

અહિં સુધી તો અવરંગઝેબના કાળના હિન્દી વેપાર વર્ણનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હવે હિન્દીઓની સુખાકારી અને પૈસાની રેલછેલનું વર્ણન સાંભળો. જો દૈનિક અફરીઆતો સોધવારી અને લોકોની સુખાકારી કામગીરી રાજ્યની સફળતાની સામિતી ગણવામાં આવી સકતી હોય તો, આ કહેવું અસ્યાને નથી કે અવરંગઝેબના સમયમાં હિન્દી પ્રજા છેકજ નચિંત અને સુખી હતી.

કપ્તાન હેમિલ્ટન સાહજ લખે છે કે “ગાયનું માંસ ત્રણ શાધિંગ એટલે થોડીક કોડીની કીમતે અર્ધો શેર વેચાતું.”

(પુ ૧લું પા. ૧૬૧)

(એક દન એટલે કેટલાક મણુ મીઠું એક કાઠિનમાં વેચાતું હતું. જે લગભગ બે અથવા અઢી રૂપીયાની જરાજર થતા જાય છે.”

(ભા. ૧ લો. પા. ૨૫૫)

“કારો મંડલના કિનારા પર સાગરણુ આનામાં વીસ પાઉન્ડ માછલી મળતી હતી જે સ્વાદમાં સામન અને ટ્રાઉટ (નામની મશહૂર યુરોપી માછલીઓ છે.) ની જરાજર હોય છે, મળતી હતી.”

(ભા. ૧ લો. પા. ૩૭૬.)

“કટક શહેરમાં માખણુ એક આનામાં એક પાઉન્ડ એટલે અર્ધો શેર મળે છે.”

(ભા. ૧ લો. પા. ૩૮૨.)

“બે આનામાં એકસો માછલીઓ વેચાતી હતી, જે એવડી મોટી થતી હતી કે તેમાંની ફક્ત બે માછલીઓ એક માણસનું પેટ ભરવાને પુરતી છે.”

“દાકા શહેરમાં દૈનિક ઝરતની વસ્તુઓ એટલી પુષ્કળ અને એટલી સોંધી મળી સકતી હતી કે આ સમયમાં તેની કલપના કરવી પણ અધરી પડે છે, અને શહેર બેહદ આળાદ છે.”

(પુ. ૨ જી. પા. ૨૩)

એજ શહેર વિષે કપ્તાન સાહબ આગળ વ્યાસતાં લખે કે:-

“મહે” એક વિશ્વાસપાત્ર માણસ પાસેથી સાંભળ્યું છે, જેણે સરદીની મોસમ ત્યાં ગાળી હતી, કે ૫૮૦ પાઉન્ડ ચોખા એક રૂપીયામાં મળે છે.”

(ભા. ૨ જો. પા. ૨૫)

“હરણ, સાગર, મેર આઠલાં બધાં ચાલ છે કે લોકોના ઘરમાં કાંઈ ખૂંટીક વગર આવજા કરે છે.”

(ભા. ૧ લો. પા. ૧૨૪.)

“અમદાવાદ ધન સંપત્તિ અને કીર્તિમાં યૂરોપના મોટા મોટા નગરોથી ભાગ્યેજ ઉતરતું હશે. ફક્ત સુરત શહેરની આનંક ૧૬૨૫૦૦ પૌડ છે, અને અહમદાવાદની આવક તેનાથી દસ ગણી છે.”

(પુ. ૧ લું. પા. ૨૬૬)

કૃત્તાન હેમિલ્ટન અવરંગઝેબના સમયની સ્થિતિ નઝરે નઝરે જોઈ કહે છે કે હિન્દમાં આ પ્રગતિ અને આ સંપત્તિ હતી.

“શિકારની પુષ્કળતા એટલી બધી હતી કે જર્મની અને ઈંગ્લાંડના મોટા અમીરો ફક્ત શિકાર રમવાને માટે આવ્યા કરતા હતા.”

(ભા. ૧ લો. પા. ૨૬૦)

શું આજે આખા યુરોપના મોટા મોટા વિચારવંત પુરોષો આમાં એક મત નથી કે દરેક રાજ્યની સફળતાની ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિ આ છે કે જો તેના અમલ હેઠળ રહેનાર ખુદાના બંદાઓ નાગા અને ભુખ્યા ન રહે. તેના અમલ હેઠળ વસનાર દરેક માણસને પેટ પુરતું ભોજન, શરીર ઢંકાય તેટલા વસ્ત્રો અને આશ્રય આપે એવું મકાન મળી જાય તો રાજતંત્રનો મૂળ હેતુ ખાર પડી જાય છે. આજે સુધારા અને સંસ્કાર તરફ ઉપલક્ષ્ય નઝરે નાખવામાં આવે તો તે કાંઈ એટલા મહાન અને ઝગમગતા દેખાશે કે જોના-

રની આંખ અંજાઈ જશે અને એવા મનમોહક અને સુંદર દેખાશે કે દિલ ઝગાડેાળ થઈ જશે, પરંતુ શોધક બુદ્ધિથી તેની આંતરિક દશાને દેખીશું તો ભરમ પૂરી જશે કે દરેક યુરોપી સંલ્પનત, માત્ર પોતાની રૈયતની ખાવા પીવાની ગોઠવણ સુધીજ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. ઇંગ્લાંડની લેમર ગવર્નમેન્ટ આ ગુન્ય ઉકેલી રહી છે. અને મૂકે તે ઇ. ન. ૧૯૨૪ ના યુરોપના મ્હારા પ્રવાસમાં એ માસમ પડી ગયું કે તે સમયે યુરોપવાસીઓ રૂપીઆ કમાવવાની ધુનમાં છે. નથી તેગને સત્યાસત્યની પરવાહ કે નથી તેમને વ્યાજખી કે ગવર વ્યાજખીની શર્ત, ખામ કરીને તેઓ જ્યારે કોઈ પરદેશી જોડે વ્યવહારમાં પડ્યા હોય છે. ઠીક, આતો મ્હારું ઉપસક્રીડું અવલોકન હતું, પરંતુ કેતાન સાહજનું સફરનામું વાંચવાથી એ શાશન થઈ જાય છે કે અવરંગઝેમના કાળમાં હિન્દવાસીઓ પોતાની જિંદગીની ઝરતો ભેગી કરવા એટલા આકુળ વ્યાકુળ નહતા, જેટલા તેઓ આજે ખરેખર છે. પરંતુ દુન્યાની તે સમયની રિયલિતે લક્ષમાં લઈએ તો તેમનો વેપાર ઔષોગ, મલ દાનવત અને સુખાકારી તે સમયમાં યુરોપના મુશકોને મુશકોએ ચઢીઆની ન હતી, તો ઉતરની પશુ નદિજ હતી, દાસની ગરીબીને અવરંગઝેમના સમયની તરાંગરી સાથે સરખાવો અને પછી લોકોના નચિંતપણાનો નિષ્કૃિય કરો.

પ્રકરણ ૫ મું.

ન્યાય અને સુદહશાન્તિ.

દરેક સદતનતનો આધાર ન્યાય ઉપર છે. અને મુસલમાનોના સાચા માર્ગે દર્શક હઝરત રસુલે ખુદા (સલ્વ.) ની સોનાની રોશના-ધથી લખ્યા સાવક વાણી છે “ કે ન્યાય અને કુદ્ (અધર્મ) સાથે સદતનતની હરતી સંભવિત છે પરંતુ બુદ્ધિ અને ધરદ્યામની સાથે તે કદી ટકી સક્યાની નથી.” એજ કારણસર પ્રત્યેક ઇસ્લામી સત્તા પોતાની પ્રજા સાથે એક સરખી રીતે અર્થાત મુસલમાન કે બિન-મુસલમાનના બેદ ભાવ વિના ન્યાયથી વર્તવું પોતાની સદતનતના દિધાંયુત્ કારણ સમજાતી આવી છે. અને ઇસ્લામી ન્યાય શાસ્ત્રમાં ન્યાયાધિશેને એવી આજ્ઞા અપાય છે કે તેઓ મુસલમાન અને અમુસલમાન વચ્ચે પણ એવાજ નિષ્ણિ આપે જે સમાનતા અને ઇન્સાફના નિયમ અનુસાર હોય. ન્યાય એ પવિત્ર ધર્મ બસકે બકિત છે કે જેની આણ હેઠળ ધર્મ બેદ કે જાતિભેદને કશું લેવું દેવું હોવું ન જોઈએ. ન્યાય ફક્ત બાદશાહો અને ન્યાયાધિશે-નું જ કર્તવ્ય નથી પરંતુ દરેક માણસનો ધર્મ છે કે એકમેકથી ન્યાય પૂર્વક વર્તે અને એકમેકથી ન્યાય મેળવે. અને જ્યાં લગી ન્યાય નહોય ત્યાં સગી જનસમાજનું એકત્ર થઈ જીવન ગાળવું સંભવિતજ નથી, ન્યાય સમાજનો આત્મા છે. કોઈ પણ સંસ્કારી કે રાજકીયતંત્ર હેઠળ માનવોના દિલમાંથી, એકમેકના હકોના રક્ષણને વિચાર કાઢી તાબવામાં આવે તો તે સંસ્કાર તંત્ર કે રાજતંત્ર

એક પાળમાં જિજ્ઞ વિજિજ્ઞ યથ જશે. એમ તો ધનસાહ અને સહનશીલતા અને સહિષ્ણુતાની બધા દેશો અને, કવમેને ઝરત છે. પરંતુ જુદા જુદા સંસ્કારોમાં માણસોના પરસ્પરના હકોની ઝાંખી અને કલ્પના સ્થાનિક રીત રિવાજો અને લક્ષ બિંદુઓને અનુસરીને જુદી જુદી હોય છે અને તેની સાથે સાથે તેમનું ધનસાહ વિષેનું દૃષ્ટિ કોણ પણ જુદું હોય છે. દરેક પ્રજા ઉપર જ્યારે તેના પોતાના દૃષ્ટિ કોણ પ્રમાણે ધનસાહ થાય છે ત્યારેજ તે તેને ધનસાહ લેખે છે નિકર કુલ્મ; પછી સામાવાળાએ પોતાની સમજ પ્રમાણે ગમે તેવો ન્યાયી અને ખરો ફેસલો કેમ આપ્યો નહોત્ય. ઉદાહરણ નરીકે જુઓ કે જે હજાર વર્ષ ઉપરના હિન્દુકાળમાં એક ખાસ પ્રકારની સંસ્કારિતા પ્રચલિત હતી. તે અરસાના વિચાર અનુસાર હિન્દુજનોની ઝરતો તેમના સંસ્કાર અનુસાર હતી. તેમણે ધર્માઓની વહેંચણી કરી દીધી હતી. અને લગ્ન અને મરણ અને આ જીવિકા (ખાન પાનની હલ સુધી)ના ખાસમાં જાતિ, પેઠા જાતિયોની લોહની લીંતોથી માનવ પુત્રોની વહેંચણી જુદા જુદા વિભાગોમાં એવી રીતે કરી દીધી હતી કે તે કાળના કોઈ હિન્દુ ન્યાયાધિશને જો એમ કહેવામાં આવે કે દૈનિક કારોબારના ફેસલા કરતી વખતે આ પ્રકારના જાતિ બેદને દિમાગમાંથી કાઢી નાખે : જેમ કે : કોઈ નાયર કિંવા કુદ્રે કોઈ બ્રહ્મણને અડી લાંચો હોય તો તેણે કોઈ પણ ગુન્હો કયો ન કહેવાય. તો ધણું કરીને તે ન્યાયાધિશ ધનસાહના આવા દૃષ્ટિ કોણને દસી કાઢશે. હિન્દુઓને આ રંગ તેમની આરંભની સંસ્કારિતામાં હતો. ત્યાર બાદ જ્યારે મુસ્લિમ સંસ્કારનું આવાગમન થયું, તેણે હિન્દી સંસ્કારમાં ઠેક

ઠેકાણે ના વિચારો મેંયાં, જેમની રૂએ સમાજના આચાર વિચાર બદલાઈ ગયા અને હિન્દુસ્તાનના વતનીઓમાં તે વર્ણાશ્રમનો યુગ બેઠો જે માણસોને એક પટ ઉપર લાવવાની કોશિશ કરે છે.

આ નવા સંસ્કારયુગે ન્યાયના દૃષ્ટિ કોણને પણ ઉચ્ચત્વાવી નાખ્યો. એથી જ્યારે આપણે કોઈ દેશના ન્યાય તંત્રની રીતભાત ઉપર તેના વ્યાજખીપણા કે ન વ્યાજખીપણાનો ફતવો આપવા બેઠીએ તો ન્યાય એનું જ નામ છે કે આપણે તે કાળના આચાર, વિચાર અને સંસ્કારોને દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખીએ. એ નિમિત્તે જે ન્યાય આલમગીરના કાળમાં અપાતો હતો તે સંબંધી નિર્ણય આપતી વેળા આપણે પણ એજ સિદ્ધાંત સક્ષમાં રાખવો જોઈએ; અર્થાત્, તે સંસ્કાર કયો હતો અને તે કાળના આચાર વિચાર શા હતા?

અવગણેમના સમયમાં જો કે ટપાલની વ્યવસ્થા એટલે દરજે સંપૂર્ણ કરી દેવામાં આવી હતી કે હિન્દુસ્તાનના દૂર દૂરના સ્થળોથી દિલ્લી સુધી પત્ર વહેવાર પહોંચાડવાને માત્ર અઘડ દિવસજ સાગતા હતા અને દર પાંચ પાંચ માર્ઝલને આંતરે જેપીઆઓ બદલી દેવામાં આવતા હતા (ભા. ૧ લો પા. ૧૪૯) છતાં, આગગ ડી ન હતી, તાર ન હતા, સડકો આજના જેવી દશામાં નહતી, માણસો આજની હદ સુધી સેજબેજ થયા નહતા. એજ કારણે કપ્તાન હેમિલ્ટને ઘણી જગ્યાઓ ઉપર ખૂનીઓ અને ડાકુઓને અપાતી શિક્ષાઓના જે શબ્દ વિત્રો દોર્ધા છે, તે આજે આપણને બંધકર માગણુમ પડે છે. પરંતુ તે ઝમાનાની સ્થિતિ અને હાજતોને સક્ષમાં સમજું તો આપણને તેમાં કશું પણ નાવ્યાજખી દેખાશે

નહિ. ક્રાંતાન હેમિલ્ટને તે વખતની ન્યાય કચેરીઓનું પુરું કાર્ય તંત્ર કે રચનાક્રમ આપણને દેખાડ્યો નથી. હા, સુરતના કાઝી વિષે એટલું લખ્યું છે ખરું કે તે લાંચીઓ હતો, અને ઘણું ખર્ચ હુકમનામાની રકમોમાંથી દશ ટકા પેતાના હિસ્સા તરીકે હડપી જતો હતો. અને અમીરો અને શેઠીઆઓ તેની કચેરીમાં ગરીબોને મુકાબલે ધણા ખર્ચ દાવ મારી જતા હતા. જનતા યોગ્ય છે કે સુરતના કાઝીનો આ રંગ ઢંગ હોય, જેનાથી દુન્યા આનંદ પશુ મોકુંગી નથી. પણ આપણે તો એ જોવું રહ્યું કે સામટે સગવાળે અદલ ઇન્સાફની શી રિયતિ હતી? ન્યાય કરવાની પુરી વ્યવસ્થા હતી કે નહતી? આને માટે ઉત્તમોત્તમ ધોરણે એ છે કે દેશની આંતરિક સ્થિતિ ઉપર નફર નાખવામા આવે શું તે ચિન્હો અને શુકનો સાફસાફ મદર્શિત દતાં જે સાધારણ રીતે અને સર્વત્ર ન્યાયો વાતાવરણમાં દેખાય છે? શું હિન્દીવાનો પોતનો દુન્યવી કારભાર પુરી નિશ્ચિંતાપથી ચલાવી સકતા હતા? ધાર્મિક છૂટછાટ જો, આપણે ઉપર જોવું તેની હતી તો, અને વેપાર વણજ, ધન દવસન, નચિંતાન, કળા કુનર જો, આપણે ઉપર જોઈ ગયા એવા હા તો પછી, આ કહેવું ઠીક નથી કે આલમગીરી કાળમાં ઇન્સાફનો અભાવ હતો. આ ફજા અને પરિણામો, સુદૃઢ શાન્તિ અને 'ઇન્સાફ, કદી કોઇ દેશને પ્રાપ્ત થતાં નથી, ત્યારે અવરંગઝેયના ઝપાનાની સ્થિતિ વિષે આ જે કંઈ લખ્યું છે તે બેશક તે સમયના ન્યાય અને શાન્તિનુંજ પરિણામ હતું. સફરજલના ઝાંડ ઉપર સફરજલ પાકેલો દેખ્યા પછી પણ એમ કહેવું કે આ ઝાંડ સફર જલનો નથી એ શું ઇન્સાફની વાત છે?

કપ્તાન હેમિલ્ટન સાહમે પોતાના સફરનામાની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનમાં ન્યાયનો ઝરો શાન્તિ સાથે વહી રહ્યો છે. અને જો કે આ ઝરાના નિર્મળ પારદર્શક ધોધને કોઈ કોઈ વાર લાયના ધાસપાત અને ધુળ ઢેકાથી મેલો અને ગદ્યો કરી મેલવામાં આવે છે છતાં તે કાળના એકદમ ન્યાયના વાતાવરણનો નિર્ણય આ દીકાકાર પ્રાસીના બાત્ર લર્વા સળદોમાં શું છે ?

“પણ કાળા રંગના દિન્દીઓમાં લાય રશ્મત એનાથી વધારે પ્રચલિતતો નથી જોડતી ગોરી ચામડીનાલ ઓમાં છે”

(ભા ૧ લો પા ૧૮. પ્રસ્તાવના)

અહિં ગોરી ચામડીનાઓની લાયખોરી અને અત્યાચારોનું ધણુંન કીધા વિના કદાચ અવરગએમના ઝમાનાની કદર અને ઇન્સાફની પુરી આખી અને તુલના વાચકો કરી નહિ સકે, તેથી કપ્તાન સાહમ ૥ સફરનામામાંથી કેટલીક ટાચણો આપું છું મીં વેલડન નામના એક ગૃહસ્થ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીનો કારોબાર પાર ઉતારવા ઇંગલિસ્તાનથી હિન્દુસ્તાન મોકનવામાં આવ્યા હતા તેમની આલયલણ વિષે કપ્તાન સાહમ આ પ્રમાણે લખે છે —

“તેની ગર્નર્નીનો અરસો બહુ ઢીકા જેવો હતો પણ તેમણે તેમણે લોકોને બેઝાર બનાવી પોતાના ખીસા તર કરનામાં મુદ્દન કસર કરી ન હતી તેમની કૂરતાનો એક ખાસ ઘખનો આ છે એક ગરીબ ખલાસીની એક રૂપરતી સ્ત્રી હતી જે પોતાના ધણીની ગયર હાજિરીમાં કદી કદી ઓછું વસ્તુ પણ કરી બેસતી હતી. એક વેળા આ બાઇએ જે આર્મીનિયનોને પોતાને ત્યાં તેડ્યા તેમ-

નામાં તેના સંજ્ઞાધને લીધે હરિદાસ ચાલી. રહી રહીને આ વાત ગવર્નરને કાને આવી. સાદબે પહેલાં તો બંનેને બોલાવી રહેજ મેથીપાક આપ્યો. પરંતુ જ્યારે તેમનામાંના એકે ગવર્નરને પાંચસો રૂપિયાનો ચાંદસો કર્યો ત્યારે તેમણે તેને આ જીનો ખીજ કાઢતી ભાગીદારી વિનાનો ધણી બનાવી દીધો અને તે તેને લઇને હુગલી પહોંચી ગયો. આ માણસ ઝડપેકે કહેતો હતો કે આ સાટામાં મહેને આટ આટલાના ખાણમાં ઉતરવું પડ્યું, અને તે આ ગવર્નરની પ્રસંશાના ગીતડા ગાયા કરતો હતો. ગરીબ બાપડો તે બાઇનો ધણી જ્યારે પછે કર્યો ત્યારે તેને પોતાની પરણેતરના વિયોગ ઉપર પરાણે ચુપ રહેવું પડ્યું. આટલું છતાં એમ લાગતું હતું કે સાદબે બે લાંચ લેવામાં જ્યારે કંટક લાગ આવતી હતી અથવા ખડીક લાગતી હતી કારણકે તેમણે એવો નિયમ કરી નાંખ્યો હતો કે જે કાંઈ આવે એકદા એસાડવા તેમની પાસે આવતા, તેઓ કહી દેતા કે મેમ સાદિબા અને બાબા લોક સાથે વાત કરો. અને તેમની મેમ અને મિસ ધણીજ સફાઈથી મોટી મોટી રકમો પલ્લવી લેતી હતી અને નાણાં પણ તેમને દરરોજ એકાદવ.માં આવતા હતા હું અહિં હિન્દુસ્તાનના ખીજ રમણોના આવા પ્રકારની બજારકારી, લાંચ-મેરીના ધણ દાખલા ટાંકી સકું છું, પરંતુ પુરાણા ધાઓની ચામડી ઉતારવી ઇચ્છત નથી.”

(ભા. ૨જો પા. ૧૦)

ધરટ છન્ડીઆ કંપનીના સત્તાવાળાઓની ઇન્સાફ વૃત્તિની આ દશા હતી. એકજ કિસ્સો નમુના રૂપે મહેં અહિં ટાંક્યો છે. પરંતુ

એવા મંજ્યા બંધ બનાવો કખાન હેમિસ્ટને પોતાના સફરનામામાં લખ્યા છે. હવે અવરંગઝેગની સુદહશાન્તિ અને અદલ ઇન્સાફ સંબંધી જે વ્યવસ્થા હતી તે વિષે તેમના અભિપ્રાય સંભળો, તેઓ લખે છે :—

“આ દેશની ફૈયાદ કાયદાની અને ફરમાનોની એટલી બધી તો આંધીન રહે છે કે ધાડો અને ખુતોની ખુસરો જૂન જૂનજ સાંભળનામાં આવે છે. કોઈ પણ પદેશી આ દેશમાં આવે, ગમે ત્યાં ચાલ્યો જાય, કોઈ પૂછતું સરખું એ નથી કે તું ક્યાં જાય છે અને શા માટે જાય છે?”

(પ્ર. ૧ લું. પા. ૨૭૯)

આટ આટલું છતાં પણ કહેવામાં આવે છે કે શાહી ફરમાનોની કોઈ દરકાર કંઈ નથી. આ શાન્તિ અને સલામતીનો મુકાબલો તે અશાન્તિ, ઝુલ્મ અને અન્યાય સાથે કરો જે ઇસ્લમ ઇન્ડીઆ કંપનીના અધિકારીઓએ હિન્દુસ્તાનના તે વિભાગ ઉપર વર્તાવ્યા હતાં જે વેપાર અર્થે મુગલ બાદશાહોએ તેમને સોંપ્યો હતો. પણ એવું સવિસ્તાર વર્ણન આ પુસ્તકના નવમા પ્રકરણમાં કરીશ.

મીઠ જે. આર રોય સહજ લખે છે કે દરિયા ઉપર ચાંચી-આગેએ ત્રહે ત્રહે પોકરાવી હતી. પરંતુ મુગલ કાળની રાજ વ્યવસ્થાને શિરે એની, જવાબદારી દોળતાં અગાઉ એટલું જોવું જોઈતું હતું કે એ ચાંચીઆગે હતા, કેણું? અને ચાંચીઆપણું ચલાવવાની છૂટછાટ તેમને રીને મળતી હતી? હકીકત એ છે કે

હિન્દુસ્તાનના કિનારાના ખાસ આ ચાંચીઆઓ હતાજ નહિ.' પરંતુ તે ઝમાનામાં વિકાસતથી માંડી હિન્દુસ્તાન સુધી તેમજ બીજા પ્રદેશોના દરિયામાં કેટલાકે લૂટફાટનો ધંધો ધારણ કરી લીધો હતો. અને તેઓજ Pirates ને નામે ઓળખાતા હતા. કપ્તાન હેમિલ્ટને એમની નોંધ પણ પોતાના સફરનામામાં લીધી છે.

“૪૨૮ ઇન્ડીયા કંપનીના વહાણોના અફમરો પણ માર્ગમાં પ્રમંગ્ગોપાન ચાંચીઆ બની બેસતા હતા અને જે કંઈ વેપારી માલ રસ્તામાં હાથ લાગતો હતો તે લૂંટી ખાતા હતા.”

(પુ ૧ લું. પા ૨૩૬)

“કપ્તાન ટ્રીન નામે એક અંગ્રેજ એવી ડંડાસ મારતો હતો કે જેટલું જૂજ સામાન લઈને તે ઇજ્જાડગી નીકળ્યો હતો તેટલું જૂજ કિંવા નામના મામાન સાથે અહિં આવવાની હિંમત કયવિતજ કોઈ ચપ્સ કરી સકે તે દરિયાઈ ચાંચીઆઓ સાથે વેપાર કર્યા કરતો હતો, અને માર્ગમાં જે વહાણ તેને મળતા તેમને લૂંટી લઈ ત્યાં કુજાડી પણ દેતો હતો અને એજ પ્રમાણે તે પોતાના દહાડા કાઢતો હતો.”

(પુ ૧ લું પા. ૩૧૭-૧૮)

મહે' વેપાર વણજ વિષેના ચોથા પ્રકરણમાં દેખાડ્યું છે કે તે સમયમાં હિન્દીઓ યુરોપ સુધી વેપાર કરતા હતા. બનવા યોગ્ય છે કે ચાંચીઆઓ કોઈ'કોઈ વાર રસતામાં ધમકીઓ આપી વહાણ લૂંટી લેતા હોય, જેવું કે હેમિલ્ટને સફરનામાના પહેલા પુરતકને

૨૧૫ મેં પાને લખ્યું છે પણ તેનાથી કંઈ એમ સિદ્ધ થતું નથી કે અપર ગઝેત આ લઠકાટ રે કવાની વ્યવસ્થા કરતો નહતો આવે. અટકાવ પડેલા તો તે ઝમાનાની સ્થિતિ ઉપર નજર કરતા દેખાય છે તેમ, માત્ર હિન્દુસ્તાનના કિનારા ઉપરની વ્યવસ્થા કરનાથી સકય નહોતો. છતાં માદશાહની નૌકા સેનાને કાફનો “ડડા રાજપુત” મારેહોતો હતો એનો વડો ખમાન્ડર સીદીખાન હતો જેના દુકમ હેઠળ ત્રીમથી ચાલીમ હજારની એક ફોર્સ હતી.

(ભા. ૧લો પા. ૨૪૦)

તેથી એમ કહેવું કે હિન્દની સરખાર તરફથી ચાચીઆપણાના અટકાવમાં ઉદ્ધતાઈ દેખવામાં આવતી હતી, એ ધન-માદ નથી રહી મદગતા કે નિષ્ફળતા તે કયા નામ હતી તેનો નિષ્કર્ષ તે સમયની સ્થિતિ ઉપર લક્ષ રાખીને કરવો જોઈએ, ખાસ કરી જ્યારે ચાચીઆપણાના મુકામિના અર્થે તે કમાન્ડર પાસે તાપે. પણ હતી એક વેળાએ જરૂર જણાતા આજ કમાન્ડર સીદીખાને જોત જોતામાં ચા. મોગી તોપે કરોડગીસના એક મકાન ઉપર ગોઠવી દીધી જે મુમઈના કિનારાથી માત્ર ૨૦૦ કદમનેજ છેટે આવેલું છે. દુકમા રૈયતની પુરી રીતે સંભાળ લેવામાં આવતી હતી કેપ્તાન સાહબે વીચ પચ્ચીમ વર્ષના પ્રનાસમાં માત્ર એકજ એવા પસ ગતુ વર્ષુન પોતાના પ્રનાસ-પુસ્તકમાં એમ કહ્યું છે કે જેમાં, હિન્દુતાનના કિનારા પર ડાકુઓ જોડે તેમને મુખમલો કરવો ઇચ્છો હતો એક કાફલા સાથે સુરત શહેર તરફ કેપ્તાન સાહબ અને તેમના સહયોગી અને નોકરો જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે

કેટલાક ચાંચીઆઓના એક ટાળાએ જે હિન્દની સરહદ બાહિર બલુચિસ્તાનથી ધણું ખરું આબ્યા કરતા હતા તેમણે કાફલાને રોકવા ઇચ્છ્યો. કપ્તાન સાહબ અને તેમના નોકરોએ ઘણી વીરતાથી મુકાબલો કરી તેમને નસાડી મેલ્યા. કાફલા ઉપર આ બહાદુરીની મહી છાપ પડી. ઉડતાં ઉડતાં આ સમાચાર સુરત શહેરમાં પહોંચ્યા અને કપ્તાન સાહબ લખે છે કે જ્યારે અમારો કાફલો સુરત નજીક પહોંચ્યો ત્યારે શહેરના વાસીઓએ મિદાઇઓ અને બેરો સહિત મ્હારો સત્કાર કર્યો અને જ્યારે મ્હેં સુરતના સુબાની મુલાકાત કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી તો તેમણે સાઝ સામાનથી મજબૂ થયેલા કેટલાક ઘોડાઓ અને અંગ રક્ષકો મ્હારા સન્માન માટે મોકલ્યા અને જ્યારે હું તેમની નજદીક આવી પહોંચ્યો ત્યારે એટલો બારે આવકાર આપ્યો કે નિમમ અને શ્રદ્ધિ વિરૂદ્ધ મ્હારી સવારીને પોતાના તંજુ લગી આવવાની પરવાનગી આપી. મ્હારા સઘળાં સર સામાન ઉપરના વેરા માફ કરી દીધા અને ખુદ પોતાની ઝાંતે લશ્કરની એક ઢુકડી લઇને ચાંચીઆઓને શિક્ષા આપવા ઉપડી ગયા.”

(પુ. ૧ પુ. ૫૧. ૧૧૯)

આટલી બધી ચીનટ અને ચોકસાઈનું કારણ ધણું કરીને એ હતું કે કપ્તાન સાહબ કહે છે તેમ, અવગંજેનનો શાન્તિ અને રક્ષણનો બહુજ આગ્રહ હતો. જ્યાં કદી કોઇ ઠેકાણે આવી રીતના બનાવો બનતા ત્યાં તેમની સઘળા જવાબદારી તે જગ્યાના સુબાને માથે નાંખવામાં આવતી. એક વેળાએ અવરગંજેનને ખતર પડી કે “સુરતમાં ધાડ પાડવામાં આવી છે, તો બાદશાહે ફરમાન કાઢ્યું”

કે શહેરની એમરદમ કોટ ચણી લેવામાં આવે.”

(પુ. ૧-૩ પા. ૧૪૫)

એવા બનાવોનું પ્રસંગોપાત જનવું આશ્ચર્યકારક નહોત્ય. અને કયા કાળમાં અને કયા દેશમાં આવા બનાવો નથી બનતા? અને આપણો ઝમાનો કયાં એવા બનાવોથી મોકળો છે? ખુબી એ જોવાની છે કે તે કાળમાં દેશની શાન્તિ, સલામતીની એ હાલત હતી કે આજ ટ્રસાદર વેપારી પોતાનો સરસામાન અને માલ લઇને ૧૭ કહારોની પાલખીમાં બેસી કિનારાના શહેરોમાં અને મધ્ય દિન્દમાં વર્ષો સર્ગી ફરતો રહ્યો પણ આ એ અપવાદો સિવાય કોઈ એવા બનાવ તેની જાણમાં કે અનુભવમાં ન આવ્યો જેને તે પોતાના સદરનામાંમાં લખે. દેશની આવી આતરિક દશા ઉપરથી અવરંગઝેબના કાળના ન્યાય, શાન્તિ અને સલામતી સંબંધી અભિપ્રાય બાંધી સકાય છે. હું એમ તો નથી જ કહેવા ઇચ્છતો કે અવરંગઝેબના કાળમાં સધળા સત્તાધિકારીઓના પાલવે લાંચખોરીના કાલથી મોકળા અને દેરા હતા અથવા ધાડો કદી પડતી નહતી. ઇન્સાફના મામલામાં જવારે દવસત અને ગરીબાઇનો મુકાબલો માય છે, તો ‘લક્ષ્મી બાઇ લિખ લિખ વેશ ધારણ કરી આજે પણ મોટા મોટા ચમત્કારો દેખાડે છે, જે લેકા ચાલુ, મુકદ્દમા બાગીઓની મુખ્ય કચ્છિયતેથી વાકિફ છે તેઓજ સમજી સકે છે કે આ ઝમાનામાં પણ, ઝુટા પુરાવાઓ તૈયાર કરવામાં અને કાવદાની સહાયતા મેળવવામાં ધનવાન પક્ષને રૂપીઆ કેટલી હદ સગી શક્તિમાન બનાવી દે છે. અને સામાન્યજો

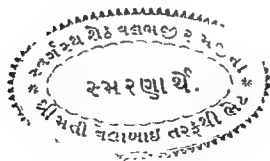
નિર્ધન પક્ષ કેટલી લાચાર અને નિરાશર અવસ્થામાં આવી પડે છે. અને એ રીતે એજ લક્ષ્મીનાથ આજકાલ ઇન્સાફના કેવા કેવા ખૂનો ક્યે નથી જતી? હું ક્યાં લાંચ, રૂસ્ત અને ધાડ-ચોરી દમણા પણ બંધ નથી. આપણા જાળકોને જે ઇતિહાસો શાળાઓમાં શીખવવામાં આવે છે, તેમાં “હો” વાળુ પ્રકરણ અવશ્ય હોય છે. અને એવું કહેવામાં આવે છે કે હોનો નાચ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના ઝમાનામાં ઓગણીસમા સૈકામાં થયો હતો. અને તેમ કરવાનું માન પણ કંપની મંજૂરનેજ આપવામાં આવે છે. પરંતુ ઇતિહાસોમાં દેશની તે શાન્તિ અને સલામતીનું નામ પણ લેવામાં આવતું નથી જે કંપનીના કાળ અઘાઉ વ્યાપી રહી હતી અને જેનું વર્ણન કપ્તાન હેમિલ્ટને પોતાના પુસ્તકમાં ક્યું છે. ખરી ગિતા એ છે કે દેશમાં હોની આણુ તેજ વેળાએ પ્રસરી જ્યારે મુગ્ધ સત્તાનો દર છિન્ન બિન્ન થઈ ચૂક્યો હતો. જ્યારે આ દેશના લોકોએ પોતાના અંગ્રેજ રાજકર્તાઓને કહ્યું કે રાજસત્તાની લગામ પુત્ર તેમના હાથોમાં સોંપાવી જોઈએ તો ધણી ખેંચતાણ પછી તેમને દ્વિમુખી સત્તા (Diarchy) આપવામાં આવી; જેને અંગે દેશની વ્યવસ્થાનો એક વિભાગ ચૂંટાયલા વર્ગીરને સોંપાયો અને બીજો વિભાગ સરકારના હાથમાં કાયમ રહ્યો. આ પ્રમાણે હુકમત વહેંચાઈ ગઈ. અને એ વહેંચણીએ જેજ વર્ષમાં દાલાદલ અને ધમપંછડ મચી ગયાં. બંને વિભાગોમાં મતભેદો યદ થયા, એજ વર્ષમાં અશાન્તિ અને વ્યાકુળતાના ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં, ડાયરક્ટી નિષ્ફળ નિવડી અને દરેક દૂર અંદેશ માણસ

એજ રહેવા લાગ્યો કે ડાયરક્ટી (Diarchy) ચી રાજ્ય કરવાનો ખરો માર્ગ નથી. હવે તે ડાયરક્ટી ઉપર દૃષ્ટિ કરો જે મુગ્ધ આદશાહો અને ધરંધર-પ્રાચીના કંપનીના અધિકારીઓ વચ્ચે વહેંચાઈ ગઈ હતી. દેશની તે વેળાએ શી સ્થિતિ હતી, જ્યારે રાજસત્તાનો દિવાની વિભાગ કંપનીના કબજામાં આવી ગયો હતો અને મહેસુલી વિભાગ મુગ્લ-આદશાહ પાસે રહ્યો હતો. એવા બે વિરોધી વચ્ચે સંપ સંભવિત નહતું, છતાં દેશ આખો અર્ધા સૈકાથી વધારે અરસા સુધી તે નૂતન અને નવી ડાયરક્ટીના હાંડમાં જકડાયેલો રહ્યો. આવી પરિસ્થિતિમાં લૂટમાર અને ધાડધાડ નહતી તો શું હોત? અરે! જે જે કંઈ થાત તે એકાદું હતું. જ્યારે સત્તાની લગામ સંપૂર્ણ રીતે આ દેશના વતનીઓને હાથ હતી ત્યારે આવી અશાન્તિ કે કોઈ રાજ્ય નહતી; તે વખતે ઇન્સાફ હતો, શાન્તિ અને સલામતી હતી.

મહારા કાનૂની પેશાને આંગે ઝંઘના ધણી પ્રગણાઓ અને ગામડાઓની મહેસુલી હકીકતનો અભ્યાસ કરવાની મંદને તક મળી છે. એમાં ગામ અને પ્રગણાનો જૂતકાળનો ઇતિહાસ પણ શામિલ છે. મંદને ધણી વાર એ દેખી અચળો થતો હતો કે એક ગામ કે પ્રગણું પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી એકજ કુટુંબની માલિકી અને કબજામાં ચાલતું આવ્યું છે. મહેં એમ પણ જોયું કે કોઈ એક શખ્સે ત્રણસો કે ચારસો વર્ષ પૂર્વે જન્મલેલો કોઈ હુકડો આગાદ કર્યો હતો, તેનીજ અવલાદના કબજામાં તે ગામ સત્તાવનના બળવામાં પણ હતું. જૂત કાળમાં એ જદલ ઇન્સાફ અને સુદૃઢ શાન્તિ

નહાત તો કોઈ ગામનો ગિરંતર ઇતિહાસ આ પ્રમાણે કહી હોત નહિ. આ કારણેને લખને જેમ કોઈ માણસ ચાલુ ઝમાનાને વિષે એમ કહી સકતો નથી કે સામટું સરવાળે આજે આપણામાં ઇન્સાફ નથી અથવા શાન્તિ અથવા સલામતી માટે કોઈ કશું કરવું નથી; તેજ પ્રમાણે અવરંજણના કામ વિષે પણ એમ કહેવું કે ન્યાય નહતો કે શાન્તિ સ્થાપવાની કોશિશ કરવામાં આવતી નહતી, એ પણ ન્યાય નથી. “વેપાર ધંધાની વૃદ્ધિ અને માલ ધનની રેઝાલેશ”વાળા પ્રકરણમાં જે કોઈ લખાયું છે તે સઘળું આલમગીરી કાળના અદલ ઇન્સાફ અને શાન્તિ સલામતીના પરિણામ રૂપજ હવું.

પ્રકરણ ૬ છું.

હુનર અને કળા.

હતિદાસ સાક્ષી પુરે છે કે જ્યારે કોઈ દેશમાં ન્યાય હોય છે ત્યારે સુહૃદ શાન્તિ અવશ્ય હોય છે. અને જ્યારે લોહા સુખી અને નયિંત હોય છે અને જ્યારે તેમને ખોટા મેળવવાની બહુ ચિંતા નથી હોતી ત્યારેજ માણસનું દિમાગ હુનર કળા તરફ વળે છે. ગરીબ કવચ દુન્યા અને ધર્મ બેઠમાં ફિટકારાય છે.

“અલ્લ કુલ સવાહલ વજહ ફિદારયન” (ગરીબાઈ ઉભય જગતમાં મોઢું કાળું કરે છે.) “પરાગન્દા રોઝી પરાગન્દા દિલ” વાળી ઉક્તિ જેમ એક વ્યક્તિ ઉપર બંધ બેસતી આવે છે તેવીજ રીતે કવચને પણ લાગુ પડે છે. હવે આપ જુઓ કે અવરંગઝેમના સમયમાં હિન્દની કળા અને હુનરની શી સ્થિતિ હતી તેનાથી આ દેશની સુખાકારીની પણ તુલના થઈ સકશે.

કપ્તાન સાહબ લખે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્તમોત્તમ કપડું અને તે પણ પુષ્કળ જગ્યામાં એવું મળતું હતું કે તેના જેવું યુરોપમાં મળવું અશક્ય હતું. પછી આગળ લખે છે કે અહિં રૂમાંથી એક કપડું વણવામાં આવે છે જે બહુ જારીક અને નરમ હોય છે, “તેના જેવું ટકાઉ કાપડ મહેં મહારી જિંદગી પ્રયોગ વાપરું” નથી.”

ધાતુ' કરીને આ દાકાની મથદૂર મલમલ દશે. આ ઉપરાંત કિનખાખ, હીંટ અને સાદા કપડા બનાવનાર એટલા બધા હતા કે બીજાપૂર નગરમાંજ માત્ર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ૫૦૦૦૦ વસ્ત્રકરોને નોકર રાખ્યા હતા. લોકો સવાલ કરશે કે ત્યારે એ કળા ક્યાં અભોધ થઇ ગઇ ?

જે માણસોને આની તપાસ કરવી હોય તેઓ રામેશ્વર હત્ત આઇ. સી. એસ ; સી આઇ. ઇ. પરલોકવામીનું “ઇન્ડિઅન ઇકો- નોમિક હિસ્ટ્રી” વાંચે. દેશના ગર્વ સમાન આ બાણુ સાહ્ય એક વેળા એઠીસામાં કમીશનરની પદ્ધિ શોભાવતા હતા અને પાછળથી લંડન યુનીવર્સિટીની કોલેજમાં હિન્દના ઇતિહાસના પ્રોફેસર તરીકે વ્યાખ્યાનો આપતા હતા. તેમણે પોતાની દૃષ્ટિ નીચેથી પસાર થયલા સરકારી કાગળો ઉપરથી એ બતાવ્યું છે કે ઇંગ્લાંડના હુનર ઉદ્યોગને પ્રગતિ આપવાની ખાતર અને એ જીકથી કે કદાચ હિન્દુ કાપડ ઇંગ્લાંડની મંડિયો ઉપર કમઝો મેળવી લે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અધિકારીઓ હિન્દના વસ્ત્રકરો અને કળાને નાશ કરવાની ઇચ્છાથી તરેહ તરેહના પ્રયત્નો રમના હતા. પહેલાં કંઈ રકમ આંગ ઉપર આપી તેમને નોકરીમાં રાખી લેતા હતા અને પોતે ઇચ્છતા તે કામ તેમની પાસે લેતા હતા. એ કામએ કરારની વિરુદ્ધ કાંઈ કર્યું કે તેને ટકટકી સાથે બાંધી નેતરથી સિક્કા કરતા હતા અને તેમની આંગળીઓને બૂદી બૂદી બાતના દુઃખો પહોંચાડતા હતા. ૧૭મી માર્ચ ૧૭૬૯ને દિવસે જે સામાન્ય સૂચનાઓ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પોતાના અધિકારીઓ માટે કાઢી હતી તેનું

વાંચવું પણ દુઃખદ છે. આમની સભાની કમીટી આગળ ઇ. સ. ૧૮૧૩માં જે ઝુલાની સર થોમસ મનરોએ આપી હતી તેનાથી સાબિત થાય છે કે કંપનીના અધિકારીઓ પણ કારીગરોને ઢોરોની માફક એક જગ્યાએ બેસાડી રાખતા હતા. અને તેમના ઉપર પહેરો રાખતા હતા કે જ્યાં સુધી તેઓ કંપનીની હચ્છા મુજબના કરોરો ઉપર સહી ન કરે ત્યાં સુધી તેમની જગ્યાએથી ખસવા પામે નહિ. મી. કોક્સે ઝુલાની આપી હતી કે આ રીતિના કરારન માથી જંઘામતા વણ-કરોની સંખ્યા ફક્ત તેમનાજ એક કારખાનામાં ૧૫૦૦ હતી. કંપનીના જે કાયદાઓ ઇ. મ. ૧૭૯૩ ના રેગ્યુલેશન એક્ટસને ન મેં આજ-ખાય છે તેનું નિરિક્ષણ કરો. આ કાયદા મુજબ જે વણકરે કંપની પાસેથી આંગ ઉપર કશું લીધું હોય ત્યારે તેને ખીજનું કામ કરવાનો હક ન હતો, અને જે વણકર એકથી વધારે કારગાહ સંપૂર્ણે તે તેને બારે દાંડ આપવો પડશે, અને ફવજદારી કેસ તેના ઉપર ચલાવવામાં આવશે. કંપનીના અધિકારીઓને તેમના ઘરમાં તેમની મરજી વિરૂદ્ધ પ્રવેશ કરવાની સત્તા પણ આપી દેવામાં આવી હતી. આ કાર્યવાહીનું પરીણામ એ નિપજ્યું કે ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં ફક્ત વાર્ષિક ૧૫૬ પાઉન્ડનું માલેતી કાપડ વિલાયતથી દિન્દમાં આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં એટલે માત્ર દસ વર્ષ પછી ૨૭૮૫૬ પાઉન્ડનું માલેતી કાપડ વાર્ષિક દિન્દીઓના શરીર ઢાંકવા વિલાયતથી આણ-વામાં આપ્યું અને ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં એટલે વીસ વર્ષ પછી એક વર્ષમાં ૧૦૮૮૨૪ પાઉન્ડનું વિલાયતી કાપડ દિન્દમાં લાવવામાં આપ્યું. હવે તે વણકરો અથવા તેમની કારીગરી જે અવરંગએમના

સમયમાં હતી, તે કેવી રીતે હતી ખાતરી સહે? આ સઘળા પુરાના પરલોકવાણી રોમેશ્વર દત્તના એકલા કરેલા છે. આ તે સમય હતો કે જ્યારે મુઘલ અલ્તનતની 'સરા' છિન્નચિન્ન થઈ ચૂકી હતી અને બાહ્યમાં કંપનીની 'આણ' સાબિત થઈ ચૂકી હતી.

અવરગઝેબના સમયમાં આ દેશની વલુકર-કળા ઉંચાઈના ચિખર ઉપર એવી તો ચઢી-હતી કે આપણે ફક્ત આપણા દેશની અશરત પુરતાજ કપડા વણતા હતા એટલુંજ નહિ પણ ખીજા દેશમાં કાપડ નિકાસ કરીને દેશના ધનમાં વધારો કરતા હતા. આ તો ફક્ત કાપડ વણવાનું વર્ણન થયું. અવરગઝેબના સમયમાં કપ્તાન સાહજ મુલ્તાન પણ ગયલા. ત્યાં ધણાજ સારા તીર કાગડા બનાવનારા કારીગરો તેમને મળ્યા. લોહું પુરુકળા લેયું, ત્યાં લગી કે વઢાણો માટેના લોહાના લંગરો પણ ત્યાંજ લાક્ષવામાં આવતા હતા. (ભા. ૧ લો. પા. ૩૬૨.)

કપ્તાન સાહજે ગોલકુડાના હીરાઓનું વર્ણન પણ કર્યું છે. સામાન્ય નિયમ છે કે જ્યારે દેશનો સુધારો ખૂબ વધે છે તો તેનું પ્રતિબિંબ તે દેશની ઇમારતો અને મકાનો ઉપર પણ તેવીજ રીતે પડે છે જેવી રીતે પ્રજાના પોષાક પહેરવેશ ઉપર, અથવા આરામની મામતીઓ એવી હોય છે જેમાં માણસની આસાડી અને કારીગરી દેખાઈ આવે છે. બાંધકામ કળા વિષે તો ફક્ત એટલુંજ કહી દેવું પુરતું યશે કે આ તે સમય હતો કે દિન્દીઓ આયા, દિલ્લી અને લાહોરનો તે અધૈકિક ઇમારતો બાંધી પરવારી ગયા હતા, જેમાંની એક ઇમારત “ તાજ ખીબી ” નો રાઓ છે, જે આજે પણ દુનિયાની અધૈકિકતાઓમાની એક તરીકે લેખાય છે, આ પ્રકા.

રત્ની પ્રમારતો ખનાવનાર કરીગરો અવરંગઝેમના સમયમાં મવડુદ
હતા અને તેમની મુજબ શક્તિની ઝળક દક્ષિણ સુધી પહોંચી હતી.
દક્ષિણમાં, જ્યાં અવરંગઝેમે થોડો કાળ વિતાડ્યો હતો, ત્યાંની
આસાસની પ્રમારતો બુઝો. અવરંગઝાદમાં અવરંગઝેમની પુત્રીની
કબર, દવસતાગાદના કિલ્લાની નીચેની તે મસ્જિદ, તે ખડેરો અને
તે મિનારાઓનું નિરિક્ષણ કરો, જ્યાં આજે ઘોરજાયાના શિકાર
માટે લોકો જાય છે અને જેને જોઈને આ કડી યાદ આવે છે:—

અઝ નકશો નિગારે દરે દિવારે શિકસ્તા,
આસાર પદીદસ્ત સનાદીદ અજમરા!

મહારા પોતાના અમેડી કસબામાં એક રોડો છે જેના ધુમટ
પર, જાળપણમાં હું દૂરથી ડેટલાક ટાઇલ્સ (સાદીઓ) એવા ચમકતા
જોયા કરતો હતો, જેવા હવે યુરોપથી મિન્ટન ટાઇલ્સ આવે છે
અને જે ત્યાંની કળાના ખાસ નમુના છે. અને જોશો તો આ તે
વસ્તુ છે જેને અમે સંકાઓ યથા શોધી ચાલુ કરી દીધી હતી

જે અવરંગઝેમના સમયની ઇજનેરી કળાની ગ્રીષ્મ શાખ જોવી
હોય તો દક્ષિણમાં અવરંગઝાદના પુરાતન વોટર વર્ક્સને જુઓ.
આજે પણ લોકો આશ્ચર્યચકિત છે કે તે કયો ઝરો છે, અને કયો
મુકિત છે, જેને પ્રતાપે ભોંય તળીએથી મોટાં મોટાં નાળાં ખનાવી
મીઠા પાણીની જાણે નદી વહેવડાવી દીધી છે; જેણે અવરંગઝાદની
વસ્તીને ફક્ત પાણીની પુષ્કળતા આપી દીધી હતી એટલુંજ નહિ
પણ ખાજો, નહેરો, હોઝો, અને કુવારાઓથી સ્વર્ગનું દૃષ્ય ખડું
કરી દીધું હતું. રટોનઝિજ સાદબે,—જેઓ દક્ષિણ દવસતાગાદના

પાણીખાતાના ધનનેર દતા, ખુદ તેમણે-મદને કહ્યું હતું કે આજે
 ને અમે આના કરતાં પાણીની વધુ સારી સપાટી બનાવવા માગીએ
 તો તે મુશ્કિલ છે. તેઓએ કબુલ્યું હતું કે અવરંગાબાદ માટે
 એનાથી વધુ સારી પાણીની વ્યવસ્થા કરવી આ સમયમાં પણ
 મુશ્કિલ છે. તેઓ બળાપો કરતા દતા કે તે ધનનેરી કળા જે, પાણીનું
 આવું બાંધકામ બનાવી મઠ તે હવે હિન્દમાંથી ન ખુદ થઈ ચુકી
 છે.....આ પાણીના બાંધરની ક્ષયિત એવી છે કે
 એક જગ્યાએ ફક્ત એક ધણો ઉડો ફૂલો છે, જેમાં બાંધવાથી
 એક ઝરો નઝરે પડે છે. અહિંથી એક પાકો બને ઉડો નાળો વહે
 છે જેમ જેમ આ નાળો શહેર ભણી વધતો ગયો છે તેમ તેમ
 પાણી પણ વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં થતો જાય છે. શહેરની નઝદીક
 પહોંચતા આમાંથી પાકી નાળીઓ કાઢવામાં આવી છે અઢીસો વર્ષ
 થયાં છતાં આજે તેજ નાળીઓ દ્વારા શહેરને પાણી મળે છે. પરંતુ
 તેને મરામત અને ટાપટીપ કરવામાં આ સમયના ધનજનેરો બહુ
 કંટાળે છે. કારણ કે આ કામ મુશ્કેલીભર્યું છે. આવા પ્રકારના
 છુદ્ધિને દિગમ્ધ કરનારા પાણીના બાંધ કામો અવરંગાબાદમાંજ ન
 હતા પરંતુ મહેં તેના મિન્હો ખીડ અને ખીદર જેવા દૂર દરાજના
 રથોએ પણ જોવા છે, જે કે ત્યાં હવે અવરંગાબાદ પેઠે વપરાતી
 રિયતિમાં નથી, ઉજ્જડ અને વેરા। થઈ ગયા છે.

કેત ન સાહજ લખે છે કે—

“સિંધુનું કદા શહેર સિંધુ નદીની જે માર્ગલ દુર છે. નદીમાંથી
 નાળાઓ અને નહેરો દ્વારા શહેર અને શહેર બાહિરના ગામોમાં

પાણી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.”

(પુ. ૧ હુ. પા. ૧૨૧)

શું આ બધા પુરાવાઓ સ્પષ્ટ સાબિતી નથી આપતાકે અવરગ-
તના કાળમાં દુનર ઉદ્યોગ અને ખીછ કળાઓ ઉચ્ચતાની છેલ્લી
ટોચે પહોંચી હતી અને તે વખતે ધણું કરીને યુરોપને દિન્દુસ્તાન ઉપર
તેજ અદેખામ હતી જે દુનર ઉદ્યોગને માટે આજે દિન્દુસ્તાન યુરોપ ઉપર છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૪ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી ઇંગ્લાંડમાં બેંરાયેલ
દુનર ઉદ્યોગના શાકી પ્રદર્શનની એક ખાસ ઇમારતમાં દિન્દુની
કળાના નમુના પણ જતાવનામાં આવ્યા હતા. એને જ્યારે કોઈ
અંગ્રેજે તે નમુનાઓ ॥ વખાણુ મળ્યા તો મેં તેને પૂછ્યું; “શું
આ પ્રદર્શનના દિન્દી વિભાગમાં એવી કંઈ વસ્તુ છે જેને અમારું
દિન્દુ આજથી સો વર્ષ પહેલાં નહતું જનારી સકતું?” અમને એ બતાવે
છે કે કળાના મયદાનમાં દિન્દુસ્તાની બેળાઓએ મયા એક સૈકાને
મુકાબલે હમણાં શું વધારે પ્રગતિ કરી છે.....વખનોની
ચિકન, ફર્નિચાદના પરદા, દિલ્લી અને આગ્રાનું આરમનું કામ
મુશાદાખાદના વાસણ, કાશ્મીરની શાકો, આ બધી વસ્તુઓ જે અમે
પ્રદર્શનમાં જોઈ રહ્યા છીએ, તે પહેલાં કૈરતા સારી નથી, જે ગત
સૈકામાં બનાવી સકતા હતા, જલકે સર્વે તો મેં કાશ્મીરમાં એવી
પુરાણી શાલોના નમુના જોયા છે, જેના ચિત્રો આજ કાલ ઇંગ્લાંડના
છાપાઓમાં પ્રદર્શનના પ્રચારને અર્થે પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યા છે.

બીજા દેશો, ઇંગ્લાંડ તરીકે કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલીયા વગયરહના જે
વિલાગો આ શાકી પ્રદર્શનમાં છે, તેમાં અને દિન્દી વિલાગમાં મોટા

તકાવત એ છે કે આ નવી પ્રજાઓની, પ્રદર્શનમાં કેમ એવી વસ્તુ દેખાતી નથી જેને તેઓ એવી સફાઈ અને જયામાં આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે જનાવી સકતા હોય. એનાથી ઉલટું અદિ દિન્દી વિભાગમાં કોઈ એવી વસ્તુ નથી દેખાતી કે જેને દિન્દી દિમાગોએ દમણ શીખી હોય અને જેને તેઓ સો વર્ષ પૂર્વે જનાવી સકતા નહોય. મૂળ વાત કા તો એ છે કે, અમે ઘણી કળાઓ જૂની ગયા છીએ કાંતો અમને જણાતકારે જૂનાવી દેવામાં આવી છે. અવરંગઝેમના સમયમાં જે મસમસ દાકામા બનતી હતી તે આજે ક્યાં છી ક્યાં છે તે પોલાક જે દિન્દુરતાનને નામે લાંડનના જાગરોમાં વેચાતો હતો તે છીટ ક્યાં છે જેનું વર્ણન કપ્તાન હેમિલ્ટને ક્યું છી તે ઝરખત ક્યાં છે જેનું પોલાક કંપનીને મુરતના વાળીએ અવરંગઝેમનું સાહી-ફરમાન સંભળાવતી વખતે દેશના શહી રિગજ પ્રમાણે જખરનું હતું. અને જેનું વર્ણન બીજે પ્રસંગે કરીશ ?

અમારો એ કહેવાનો હેતુ નથી કે વર્તમાન સરકાર તરફથી અમને કંઈ પણ ફાયદો નથી થયો કોઈ પણ પ્રજાથી પહોચેલ લાભો તરફ આંખ મિચામણ કરવા તે એક નૈતિક પાપ છે જંથી કરીને છેવટના પ્રકરણમાં તે લાભોનો સ્વિકાર કરીશું જે હાલની સરકારથી અમને થયા છે. પરંતુ આ પ્રસંગે અમને અવરંગઝેમના સમયની કળા અને હુનર દેખાડવાં હતાં અને તેથી સંખ્યાન સરખામણી અનિવાર્ય હતી.

કદાચ કેટલાક લોકો એમ વિચાર કરશે કે આજે દિન્દુરતાનમાં રહેલે ચાલે છે, મોટરો દોડે છે, ઠેક ઠેકાણે હવાઈ વિમાનો પણ ઉડી

રહ્યાં છે, આ ગધું અવરંગઝેમના સમયમાં કર્યાં હતું? અમે હચ્છીએ છીએ કે આ વસ્તુઓ અમારી ગાનસિક પ્રગતિના પૂનાવા તરીકે લેખી સકાય પણ અમે તો આજે દિવાસળી અને જુટપોતીશ જેવી નજીવી નજીવી વસ્તુઓના પણ મુહનાજ થઇ ગયા છીએ. દરેક આજે એ થઇ પડી છે કે જુદાં જુદાં ઉદ્યોગો, અને દુનર અને કાગાઓ શીખવાને માટે અમે ખીજી પ્રજાઓના મોઢાં જોઇ રહ્યા છીએ. કોઈ કહે છે કે ફ્રાન્સ જાઓ, કોઈ કહે છે કે જર્મની જાઓ ત્યાંના લોકો શીખવામાં આનાકાની કરતા નથી; કોઈ કહે છે કે કદાચ જાપાન ને એશિયાઈ લાગણી દરો; કોઈ કહે છે કે જ તો આ જીવિકાનો સવાલ છે, દુનર ઉદ્યોગ તમને કોઈ શીખવશે નહિ, તમે પોતેજ પોતાના વિસરાયલા પાઠ ફરીથી માદ કરો અને રેંટીઆની ખારખરી થી ખિરિમદસાદ જોડો. ઈંગ્લાંડના અમે આભારી છીએ કે કેટલીક ભાષાઓ શીખવવાને માટે તેણે પોતાની મોટી મોટી યુનીવર્સિટીઓના ખારણા પણ અમારા વિદ્યાર્થીઓની એક નિર્મિત સંખ્યા માટે ઉઘાડી દીધા છે. પરંતુ લાચર છીએ અને કહેવું પડે છે કે આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને દુનર અને ઉદ્યોગની કેલવણી આપવામાં ઇંગ્લાંડ આનાકાની કરી રહ્યું છે જેની શિક્ષણત હવે કેવળ સામાન્ય થઈ પડી છે અને જેથી, કરીને અવરંગઝેમના સમયમાં જે ધન દવજત મવજુદ હતી તે પાછી જોવામા આવે. એ દવજતની સ્થિતિ ક્રેતાન હેમિન્ટન સાહજના અવલોકન પ્રમાણે કેવી હતી તે આપણે ચોથા પ્રકરણમાં જોઇ ગયા છીએ કે એકંજ દિન્દી વેપારીની પુજા ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની કુલ વેપારી પુજા ખરાખર હતી.

પ્રકરણ ૭ મું.

પરોણા ચાકરી.

કપ્તાન હેમિલ્ટનની મુસાફરીનું વર્ણન વાંચવાંથી માત્રમ પડે છે કે અવરગત્તેજના ઝમાનામાં પરોણાચાકરીમાં ધણુ ખર્ચ એવીઆઇ ચરિત્ર મવજુદ હતું. જ્યાં જ્યાં તેમણે મુસાફરી કરી, હિન્દી ઝોની પરોણાચાકરીએ તેમના મનપર ગાઢી છાપ પાડી. દાખલા તરીકે બંગાલ પ્રલાકામાં એક જગીરદારની સરહદમાંથી તેમની પોલીસ પસાર થઈ, ત્યારે તે જગીરદાર તો શિકારે ગયા હતા, પરંતુ શિકાર છાવણીમાંથીજ આમંત્રણ પત્રિકા મોકલી આપી. જેને વિષે કપ્તાન સાદબ લખેછે:—

“જ્યારે હું ત્યાં પહોંચ્યો તો તે અમીર શિકારે ગયેના હતા. મ્હને સલામ સાથે એ સંદેશો મોકલ્યો કે તેઓ મ્હારી સાથે મુલાકાત કરવા ઇચ્છે છે. મ્હેં જ્ઞાનું કરી દીધું કે મ્હને સંધિયા થયો છે મ્હારા જ્ઞાનને તેમણે વિ. સકાએ કયુધ કયુધ અને મ્હારા ખાવા માટે ખાસ ચકલીઓના માંસનો તબક્કો શક મોકલી આપ્યો. બીજે દિવસે શહેરના મધ્યા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો મ્હને મળવા આવ્યા અને પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી કે જ્યાં સુધી ત્યાંના અમીર પાછા ફરે ત્યાં સુધી હું ત્યાંજ રહું. પરંતુ મ્હને ઝરૂરી કામ હતું એટલે યોગ્ય શબ્દોમાં તેમનો આવાર માની ત્યાંથી રજા લીધી.”

(બા. ૧લો પા. ૩૮૭)

પશ્ચિમની રીતબાત અનુસાર કોઇ જાનનું Introduction એટલે ઝોળખાણુ પિંછાણુ થયા વિના બે સભ્યો વાત સુધા કરે તે દીક ગણાતુ નથી, આગતા સ્વાગતા તો બાબુએજ રહી. એક બીજી જગ્યાએ કપ્તાન સાદજી લખે છે કે જ્યારે કાનાનુરની મરદમમાં પ્રવેશ કર્યો તો ફક્ત પરાણાયાકરીના હેતુથી ત્યાંના અમીરની પત્નિ ને શાદજાદી હતી તેણે પોતાને હાથે પાન અને ચગત આપ્યું.

(પૃ. ૧ લું. પા. ૨૬૫.) -

એક બીજા અમિરને જ્યારે કપ્તાન સાદજે થોડું કાપડ, ગાંધીયા અને બે અંદુકો ભેટ તરીકે મોકલી, ત્યારે તે એટલો બધો ખુશ થયો કે તેણે તરતજ પોતાના હાથના કાંડમાંથી એક રત્નજડિત ધરેણું ઉતારી કપ્તાન સાદજને પહેરાવી દીધું અને પોતાની દહમાં તેમને વિના સંકોચે મુસાફરી કરવાની છૂટ આપી.

(બા. ૧લો. પા. ૩૦૨)

ન્યાય અને સુલહ શાન્તિના પ્રકરણમાં અમે લખી ગયા છીએ કે જ્યારે કપ્તાન સાદજ એક કાફલા સાથે સુરત પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના લોકોએ આગતા સ્વાગતા કેવી રીતે કરી અને જ્યારે સુરતના સુખા સાથે મળવા ગયા ત્યારે તેણે કેટલા ખુલ્લા મને તેમનો આદરસત્કાર કર્યો, તે વેળાએ તેમની મેજાનાની માટે સુખાએ એક ગાય, પાંચ ઘેટા, પાંચ બકરીઓ, વીસ મરઘીઓ, પચાસ-કપ્પુતર, અને પુષ્કળ ગિદાર્દ અને ફળ મોકલ્યાં.

(બા. ૧ લો. પા. ૧૮ ૧૨૦, ૧૬૦)

કપ્તાન સાદળ ફરી લખે છે કે દિન્દવારીઓ કંપનીના અધિકારીઓની બહુ ધ્વજાત કરે છે અને ઘણી વેળાએ જમારે આ અંગ્રેજો શિકાર રમવા જાય છે ત્યારે ત્યાંના પ્રતિષ્ઠિત દિન્દીઓ પોતાના નોકર ચાકરો, હથિયારો અને વાજનગાજ સહિત તેમની સાથે જાય છે.

(પુ. ૧ લું પા. ૨૬૩)

આ પરોણાચાકરી એશિયાઈ ચરિત્રનો એક વિભાગ છે અને ધણું કરીને પુરાતન કાળમાં અરબ દેશ ખીલ સધળા એશિયાઈ દેશો ઉપર આ ખારામાં સરસાઈ બોજાતો હતો.

“અકરમુ હયક્રમ લવકાના કાફિરન અવ અજનબૈયા” —

(પોતાના અતિથિની આગતા સ્વાગતા કરે તે કાફિર કે પરદેશી કેમ ન હોય.)—અરબોનો મુદ્રા લેખ છે. કપ્તાન માદ્યે પોતાના સફરનામામાં અરબસ્તાનના કિનારાનો એક બનાવ લખ્યો છે જે મહેન ધણે રસીલો લાગે છે. અરબસ્તાનના કિનારા ઉપર કાંઈ જગ્યાએ તેમના વહાણમાં પાણી બરાબર. કપ્તાન સાદળને લંગર નાંખવાની ફરજ પડી. ત્યાં જોયું તો રણમાં ફેટલાક જંગલી અરબો ત્યાં નાંખીને પક્યા છે, જાણે તેઓ આ વહાણની વાટ કેમ ન જોઈ રહ્યા હોય. આ અરબો મદદ માટે તરતજ દોડી આવ્યા. પહેલાં પોતાનું મહેનતાણું અગાઉથી પલકી લેવાની ધમ્મજા બતાવી. કામ એ હતું કે વહાણમાંથી સધળો સામાન કાઢી કિનારા પર એકઠો કરી દેવો જેથી વહાણ દલકું થઈ જાય અને તેને દુરસ્ત કર્યા પછી પાછો સધળો સામાન ચઢાવી દેવો અને તે દરમ્યાન સામાનની પૂરી સંભાળ પણ લેવી. કપ્તાન સાદળ પહેલાં તો ડર્યા

કે કદાચ આ લોકો વહાણુ છુટી ન લે. પરંતુ સાદળ જહાઠુરે
 સંગર નાંખવાને સાચાર દતા; નહિં તો વહાણુજ કુળી રહ્યો હતો.
 છેવટે એ નકકી થયું કે સઘળા માલના એ સરખા ભાગ કરી એક
 ભાગ તેઓને મહેનતાણુ તરફિં આપવામાં આવે. આ ઠંણુલાત થઇ
 ગયા પૂર્ણ અરખોએ કહયું કે ધંધા મઝદુરીની વાતચીત અને કાલ-
 કરાર ખસાસ થઇ ગયા, હવે તું અને તારા સાર્થીઓ અમરા
 પરીણ તરફિં રહેશે. કપ્તાન સાદળને આ જમદી અરખોની પરીણ
 ચાકરી ઉપર આશ્ચર્ય થઇ હતું. પણ આ તો એશિયાઇ પરીણ
 ચાકરીનું એક સામાન્ય સ્વરૂપ છે. કપ્તાન સાદળને એનાં પણ
 નવાઇ હતી કે તેઓ આ રણમાં અગાઉથીજ તણુઓ નાંખીને કેમ
 પડી રહ્યા હતા. પૂછવાથી મઅલુમ પડ્યું કે તે અરખોના પીરે અગમ-
 એતી કરી હતી કે ફસાણુ ઠેકાણે એક વહાણુના મુસાફરો દુઃખમાં આવી
 પડશે. તમે તેમની મદદ કરજો. અને તેમની સાથે છુર વર્તન કરી
 નહિં. આ ઉપરથી મઅલુમ પડે છે કે તે સમયના અમેએ જાદુ ઉપર
 આરથા રાખતા હતા. કપ્તાન સાદળે પોતાના સફરનામામાં આ
 અરખોનું આમળથી ત્યાં આવી વસવું જાહુને લદને હતું એમ
 દેખાડ્યું છે. કપ્તાન સાદળે જે ખાસ વર્ણન હિન્દુસ્તાન વિષે
 અવરગએજના સમયનું કર્યું છે તેના ઉપરથી મઅલુમ પડે છે કે
 તે વખતે હિન્દવાસીઓ પણ પરીણચાકરી અને મુસાફર સેવાના
 ધર્મમાં પોતાના પાડોશની કાઇ પણ એશિયાઇ પ્રજાથી પાછળ
 હઠે તેવા નહતા. ચુરોપનો અર્વાચીન સુધારો જ્યાં આપણને
 ટટલીક સારી વાતો શીખવે છે, ત્યાં તેની સાથે સાથે આપણા

પુરાતન સુધારાની કૃત્રીક સારી વાતો જુવાની પણ રહ્યો છે. હિન્દમા આ નિસરાઈ ગયેલા ગુણોમાનુ એક, પરોણાચાકરી છે અને એમ નથી કહેતા કે યુરોપમા પરોણાચાકરી નથી પન્ત એશિયા અને યુરોપની પરોણાચાકરીમાં ભારે ભેદ છે યુરોપમા કુટુંબ અને કુળનો દ્રષ્ટિગિદ્ધ, વ્યક્તિ અને કુટુંબની પરસ્પર ફરજો અને જરાગદારીઓનો વિચાર, અમત ચેનપમનને ખનતા લગી વધારે સરસાઈ આપવાની ટેવ, દૈનિક અશરતો, આજીવિકાની રીતભાત, ધરના ઓરડાઓની ગોઠવણ, હોટયોમા ડાનવાની અને વગવાની ટેવ, ધરોની અઠગ, ઘીય નસ્તી, જડ સરકાર ઉપર હદ પારની ઉત્કટા, આત્મિક પ્રગતિ ઉપર હદપારની ઉદ્વેગ, આ સઘળી તે વસ્તુઓ છે જેને પરિણામે એશિયા અને યુરોપની જીવન પદ્ધતિ અને સુધારામા ઉત્તર દિશાને ભેદ છે, જાણે એશિયા અને યુરોપ એકબેકથી કેવળ નોખી બે દુન્યા છે મદારા વિચાર પ્રમાણે એશિયા અને યુરોપની પરોણાચાકરીમા જે તફાવત હતો અને છે, તે એવીજ જાતના વિરોધ અને તફાવતને કારણે હતો જેની તરફ મહે' ઇશરો કર્યો છે. પણ જેમ જેમ આ વાતોમા તફાવત ઓઠો થતો જાય છે તેમ તેમ અને તેજ પ્રમાણમા જાને મુમકોનો રીત ભાગમા નિકટતા આપતી જશે આથી એમ ન માનવું જોઈએ કે યુરોપવાસીઓમા માનવી લાગણ્યા ઓઠી છે અથવા તેમનામા પરોપકારનો ગર નથી માનવું પુરોને આરામ પહાંચાડવા અને તેમના દુખો ઓઠા કરવાને યુરોપમા જે સંસ્થાઓ, દલાખાનાઓ અને એવી બીજી મદાયકારી મડગીઓ આજે મુખ્યાનધ મરજુદ છે તે માનિત કરે છે કે મનવ જાતિને મદદ કરવાના કાર્યમા

યુરોપવાસીઓ મોટે ભાગે લઈ રહ્યા છે, યુરોપવાસીઓનો તિરસ્કાર કરવો અમે એક નૈતિક દોષ સંગ્રહએ છીએ, છતાં પરોણા-ચાકરીના મળધમા અમારા અને યુરોપવાસીઓના સુધારામાં દ્વેષાત્કાર્યત રહેશે છે. દાખલા તરીકે લંડનની સ્થિતિ એ છે કે જો કદાચ કોઈના ધરમા એકાદ ઓરડો પણ ખાલી થઈ ગયો તો તેનો જીવ તરતજ ઉચ્ચ થઈ જાય છે અને તરતજ તે “Paying guest” (ખરચો આપનાર મહેમાન) ની સમસ્યાના મધ્યાગા હોજી કોઈ દૈનિક જીવામાં જાદિરખખર આપી દે છે ત્યાં દુઝારો માણસો આ જગના પરોણાઓની મદદ ઉપર જીવનનો શુભારો કરે છે આવી સ્થિતિમાં જો જાપને ત્યાં પોતાનો કમાઉં પુત્ર પણ અચાનક આવી ચડે તો ધરમા જગ્યા મળી મુશ્કેલ થઈ પડે છે અને તેને કોઈ બીજા ધરનો “Paying guest” બનાવવામાં આવે છે, આનો અર્થ એમ તો નથીજ થતો કે ત્યાં બપ અને બેઠાને ચાલ નથી હોતી, ઘણી હોય છે પણ તેમનો સુધારો, તેમની સામાન્ય જરૂરતો અને તેમની જિંદગીની પ્રવૃત્તિઓ આની રીતબિત ઉપર તેમને લાગ્યાર કરે છે એશિયાનો સુધારો દ્વેષા એથી ઉલટો રહેશે છે, અહિં પરોણાચાકરીને એક ધાર્મિક દૂરજની પદ્ધિ અપાઈ ગઈ છે અમારી સમાજમાં એક બે બનાવો જગજગીસીએ ચઢી ગયા છે અને જેને લોકો દરેકમાં વારંવાર ટાકે છે એક હિન્દુસ્તાની, હાથ કોઈના જડજ દતા, જેમની પૂરી કેવલણી લડનમાં થઈ હતી. તેમના જાપે એક નિસે તેમને ખૂબ આપી કે આતું છું. જડજ સાહેબે તરતજ તર કર્યો કે ધરમા જગ્યા નથી, જરા થોડા બહોમરન થઈ જાય એટલે પધારજો !

એક દિલ્લી બેરિસ્ટર વિભાવતથી તાઝા પધાર્યા. બાવ સ્ટેશન પર લેવા ગયો. લોકો કહે છે કે બેરિસ્ટર સાદગ્ય હોટલના રહેઠાણને વધુ સગવડ બરેલો સગણ સ્ટેશનપરથી સીધા હોટલે પધાર્યા અને સામાન વગવરદ ત્યાં મૂકીને પછી પોતાની માને મળવા ઘેર ગયા. બનવા થોડા છે કે આ બનાવોમાં કંઈક અતિશયોક્ત હોય અને લોકોએ મીઠું મરચું બભરાવ્યું હોય. પરંતુ આ બેઉ દાખલા ટાંકવાનો મદારો હેતુ માત્ર એજ હતો કે સંસ્કાર બદલાવવાથી યક પ્રજ્ઞની પુરાણી ટેવો અને રીત જાતોમાં મદાબારત પરિવર્તન થઈ જવો સંભવિત છે. આપણે આપણા પુરાતન સંસ્કારોના સારા સારા ગુણો આમ ખોઈ ન બેસ્યા હોત તો કેવું સારૂ થાત. પ્રજ્ઞની ટેવો સુધારતાં વાર લાગે છે, બગડતાં કાંઈ વાર લાગતી નથી. એજ કુદરતનો અટલ નિયમ છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

યુરોપીયન વેપારીઓ સાથે અવરંગઝેબાનુ વર્તન.

શું અવરંગઝેબે અંગ્રેજો અને ડચોને વેપાર કંપ્તે મુશ્કિલ કરી દીધો હતો ? આ સવાલનો જવાબ મળે છે. આર. રોયે દક્ષિણમાં આપ્યો છે. પોતાના અભિપ્રાયના ટેકામાં જેટલે અંશે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના વર્તન અને કથન ઉપર તેમણે આધાર રાખ્યો છે તે સંબંધી અમે કેટલાક જનારોનું વર્ણન કરવા માગીએ છીએ. માણસના પ્રમાણિક કે અપ્રમાણિકપણા ઉપર ફતવો આપવા માટે તેની નિષ્ઠાને આધારે કેટલીક વખત એક દેખીતા ખૂનીને નિર્દોષ ઠેરવવામાં આવે છે અને દેખીતા નિર્દોષને ખૂનીની શિક્ષા આપવામાં આવે છે એટલે જો આપણને એટલું મનપ્રસન્ન પડી જાય કે જે પત્રવહેવાર ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની અને તેના શેઠ, ડાયરેક્ટરો અને તેમના શુભાર્થીઓ સાથે થતો હતો, તેમાં નિષ્ઠા શું હતી, હેતુ શું હતો અને શી રાજનીતિ છુપી હતી તો સાફ 'કાફુ' ઉકેલાઈ જશે અને એકનો આંગડો વઢાઈ જશે. હાલ તો જે હિન્દી, રોમેશ્વર દત્તનું પેલું પુસ્તક વાંચે છે જેમાં તેમણે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના અધિકારીઓના પત્રવહેવારનો આધાર લઈને એ સાબિત કર્યું છે કે આ દેશની કારીગરી કેવી કેવી રીતે, કારીગરોને પ્રાપ્ત આપી આપીને ફના કરી દીધી હતી, તો તેને આશ્ચર્ય થાય છે. પરંતુ જો આજે તે સઘળા એકનો પત્રવહેવાર, જે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના અધિકારીઓ અને તેના માલિક ડાયરેક્ટરો વચ્ચે ચાલ્યો હતો, તે

તેમની આગળ ધરનામાં આવે તો આસપાસના વાતાવરણથી એમ લાગે છે કે અમારા દેશનું ધુઓ આભાજી બની જાય. આ બેદ હિપર ફેટલોક પ્રકાશ કપ્તાન હેમિલ્ટનના સફરનામાએ પણ નાંખ્યો છે. આ તે બધા બનાવોમાનો એક બનાવ છે, જેનાથી કંપનીના અધિકારીઓના પ્રમાણિક કે અપ્રમાણિકપણાનો ભરમ ફૂટી જાય છે અને તેનાથી તેમની નિષ્ઠા મજબૂત અને સાબિત થાય છે કે તેમના કામો અને કહેણો શું દતા અને તેમની નિષ્ઠા શું દતી ? અને આ પછી તે સઘળા પુરાવા શંકાસ્પદ થઈ જાય છે જે મુગલ સમયની રાજવ્યવસ્થા વિશે તેઓ ધડપા કરતા દતા. કપ્તાન સાહુજ એક જગ્યાએ લખે છે કે તેમણે તે કાગળ પોતે પોતાની આંખોએ જોયો અને પોતે વાંચ્યો છે જે વિસાલતાના કાપરેક્ટરોએ સૂચના તરીકે અથવા પોતાનો લશ્કરિયું દેખાડવા ધરત ઇન્ડીઆ કંપનીના નોકર અને અધિકારીઓને લખ્યો હતો. તે કાગળમાં મુગલ સમ્મતનત માથે છેડછાડ શરૂ કરવાની એક ચુકિત બતાવી હતી, તે એ હતી કે તમારે હિન્દી શેડીઆઓ અને વેપારીઓ પાસેથી રૂપીઆ ઉધાર લેવા અને જ્યારે રકમ ખુબ મોટી થઈ જાય તો કોઈ એવી લડાઈ ઝગડાની વાત આગળ ધરી દેવી કે જેને લઈને નાણા ચુકવવાની વાત ઉંચે મેલાય અને તે ઝગડાનું સ્વરૂપ પ્રગળ થઈ જાય. આ રીતે કરઝના નાણા પૂલ હોમયા થઈ જશે અને રાજ વિરૂદ્ધ લડાઈ જમાડવાનું પ્લાનું પણ હાથ લાગી જશે. અને ક્યું પણ તેમજ, એક તરફ તો કંપનીના માણસોએ શાહી ફૌજના અનાજ અને બાધા ખોરાકથી ભરેલા વહાણો મુંબઈની નજીકના રિયામાં પકડી લીધા અને થીજે તરફ એજ કંપનીના એજન્ટ,

અને ગવર્નર મી. આલ્બર્ટ એક લાખી લાય ફર્થાઈ પત્રિકા મુગલ સરકારના સુરેતના સુબાને મોકલી જેમાં ૩૫ ફર્થાઈ હતી. તે આખી અરજી શબ્દે શબ્દે કપ્તાન સાદબે પોતાના સફરનામા ટાંકી દીધી છે. જે હું પણ તેની પૂરી નકલ કરવા જેલું તો કેટલાયે પાના તેને અર્પણ કરવા પડે અને વાંચકનો સમય વ્યર્થ જાય. છતાં પણ તેની તુલના કરવા માટે આ અરજીનો હું સાર રજુ કરું છું, જે ઉપરથી જણાવ્યું આવશે કે દંભ અને ગતાવટના ભગીરથ પ્રવાસો કર્યા છતાં પણ કેવી કેવી નમુની અને નકામી ફર્થાઈ કરવામાં આવી છે, આ તેજ લખાં કર શિક્ષાવનો છે જે અવરગતિના સમયમાં કંપની કરી સકી. અને તે જોવાથી રહેજે મઅલુમ પડી જશે કે બારે ધમપછાક કરી પણ એનાથી વધારે મજબુત પુરાવા અને બહાના તેને દાથ લાગી સકયા નહિ. આ ફર્થાઈના ખરાપણા વિષે નિર્ણય આપતાં વાંચકોએ કદી ભૂલવું જોઈતું નથી કે એ માત્ર કાવતું હતું અને તેનો એકજ હેતુ સગાં ધનું બદલું શોધવાનો હતો.

આ દરખાસ્તની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી કસમમાં એક દિન્દી વેપારી અબ્દુસગદુર વિષે ફર્થાઈ છે કે તેણે કંપની માટે વગર વિનાની અફવાહો દિઝારી જેથી કંપનીનું નામ બદનામ થઈ ગયું અને આંટ પણ અગાઉ કરતાં ઝાંછી થઈ ગઈ. આ તેજ અબ્દુસગદુર છે જેનું વર્ણન વેપારના પ્રકરણમાં કરી ચૂક્યો છું અને જેના વિષે કપ્તાન હેમિલ્ટનનો એ અભિપ્રાય ૨૬ કે આ એકજ દિન્દી વેપારીની પુણ કંપનીની સંઘળી વેપારી પુણની

ખરાબર હતી. ધણું કરીને એ અબ્દુલગફુર વેપારમાં કંપની સાથે દરીદ્રાઈ કરતો હતો.

એથી કલમમાં મીં પિટીટ અને બાઉચર નામના અંગ્રેજો વિશે અત્યંત વિચિત્ર શબ્દોમાં ર્યાઈ કરવામાં આવી છે. તેઓ કંપનીના રૂપીઆનો હિસાબ નથી આપતા અને શાહી સરકારના આસરા હેઠળ તેઓ સુરતમાં સહીસલામત છે. એમ લખ્યા પછી કંપની તરફથી જે માગણી આ અંગ્રેજો વિશે કરવામાં આવી હતી તેનો તરજુમો નીચે પ્રમાણે છે:—

“મીં પિટીટ તો મરી ગયો અને નકુવાસ્ત્ર થયો; પરંતુ મીં બાઉચર સુરતમાં બેઠો છે. મહારી માગણી એ છે કે તે અને તેની સ્ત્રી, બાળકો અને તેના સંબંધી અંગ્રેજો તેમની માલમતા સહીત મ્હારે હવાલે કરવામાં આવે કે જેથી કરીને તેઓ સુરતથી નાસી સકે નહિ.”

(અહિં તો હું આટલા સાર ઉપરથીજ સંતોષ લઉં છું. પરંતુ આગલા પ્રકરણમાં દેખાડી આપીશ કે કંપનીના અધિકારીઓ લોકોની સ્ત્રી, બાળકો સાથે કવી રીતે વર્તતા હતા.)

કલમ ૫, ૬ અને ૭ માં એવી ર્યાઈ છે કે હાલ કેટલીક વસ્તુઓ ઉપર ચોડીક ઝકાત વધારી દેવામાં આવી છે. તે પાછી આપવામાં આવે. (ઝકાત હતીજ શી? જ્યારે કપ્તાન સાહબ ઓઢીસા પહેંચે છે, ત્યારે કુલ દાણ તેમની પાસેથી લેવામાં આવ્યું, તે ત્રણ શીક્ષાંગ હવું. જેમાં નોકરો અને કદારોની મજદુરી પણ શમિલ હતી. (જુઓ. બા. ૧ લો. પા. ૩૩૮) હું પુખ્ત છું

કે આગે એવો દાવા કરનાર કયો સુધારો છે જે, એમ કહી સકે
કે એક સ્વતંત્ર સરકારને પોતાના દાણના દરોમાં વધારો ધટાડે
કરવાનો આધિકાર નથી ?

૮ મી કલમ તિયાર કરવા જેવી છે. તેની મતલબ એ છે
કે શાહી ફરમાનો અનુસાર આ દેશમાં હુમેશાં એવો રિવાજ હતો
કે જ્યારે કંપનીનો કંઈ માલ ચોરાય જતો હતો તો તેની ભરપાઈ
શાહી ખજાનામાંથી કરી આપવામાં આવતી હતી, પણ સુરતના
ધોળીએ એ રીતે હુમલો બંધ કરીધો છે.

૧૩ મી કલમમાં એવી ફર્મા છે કે ગવર્નરે સરકારી કિલ્લાની દિવાલ દુરસ્ત કરવાને માટે કંપનીની કેટલીક જમીન લઈ લીધી છે, તેનો ખદસો હજી સુધી મળ્યો નથી.

૧૪, ૧૫, અને ૧૬ મી કલમમાં મુદકમા કરોડગીરી યાને મુદકમએ વુસુલે મહસુલ વિરુદ્ધ ફર્મા છે,

૧૭ મી કલમમાં એવી ફર્મા છે કે કરજદારો પાસેથી રૂપિયા વસુલ થતા નથી અને તેમના વિષે દાદ મળતી નથી. અને એની પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી કે વાતી તેની ખરપાઇ સાદી ખજાનામાંથી કરી આપે.

(હું પુછું છું કે આજે કાંઈ વેપારી કાંઈ સરકાર પાસે આવી, માગણી કરે તો તેનો શો જવાબ મળશે ?)

૧૮ મી કલમમાં એવી ફર્મા હતી કે તેમના અધિકારીઓને વાતીની રૂબરૂ હાજરીનો પ્રસંગ, નોકરોને કંઈ જખશિશ આપવામાં ન આવે ત્યાં સગી મળતો નથી.

૧૯ મી કલમનો વિષય એ છે કે વેપારના ધોડા જે હુસન અને બસરાથી આવે છે તેમની ગરદનો પર મહેર ખાસવામાં આવે છે અને ઝકાત આપ્યા વગર તે વેચી સકાતા કે તેમના પર સવારી કરી સકાતી નથી.

૨૦ મી કલમમાં અધિકારીઓ પાસેથી કીમત (રોડાઓની) વસુલ નહિ થવાની ફર્મા છે.

૩૦ મી કસમાં કોઈ મંત્રીની શિકાયત છે.

૩૧ મી કસમાં લખ્યું છે કે લોઢાનું એક લંગર દર્પામાં બોનાઈ મધુ છે. તે મીરજા મુઅજ્જિમના છોકરાને મળ્યું છે, તે પછે આપવામાં આવે. અને તેના શોધવામાં થયેલો ખર્ચ કંપની પહેલી લેવામાં આવે. (આ નમુની ફર્યાદના ઢંગ વિષે તો ઝરા વિચાર કરો!)

૩૨ મી કસમાં એવી ફર્યાદ છે કે જ્યારે તેમના વહાણુ દિન્દના કિનારા પર પહોંચે છે ત્યારે ઝડપત લેવાના નાકાઓ ઉપર તેમના માણસોને રોકવામાં આવે છે અને હેરાનગતી થાય છે. અને તેમાં બહુ ઢીલ થાય છે.

૩૩ મી કસમ પણ વિચારવા જેવી છે. એમ જણાય છે કે ખંભાતમાં કંપનીના માણસોએ કેટલાક શાહી વહાણો પકડીને રાજ-ગાવી મેલ્યા હતા. તેને વિષે મીંચાઈડ મરણુ અગાઉ રજારોટ કરી રહ્યા છે કે એમને આ કૃત્ય વિષે કાંઈ સંબંધ નથી જાણે આ અરજીના ફર્યાદી મીંચાઈડને તે વિષે જવાબદાર ગણવામાં આવે નહિ.

(અમ નથી ધારતા કે આ ફર્યાદ વાંચનાર કોઈ પણ માણસ “સોરની દાંડીમાં તલુખડું” સવાય બીજા કાંઈ પણ નિષ્ક્રિય આપશે.)

દેવે કરતાન હેમિલ્ટનના લખાણથી સિદ્ધ થયું કે આ મહાશયને પણ આવા કારરુધાના કરનાની સૂચનાઓ નિષ્ણતથી

આપવામાં આવી હતી. અને આવી ફર્યાદ કરવાની તેમજ સરકારી ખાધા ખોરાકોના વહાણો પકડવાની નીતિ પણ આ સચના અનુસારજ હતી.

૩૪ મી કલમમાં જે હિન્દી ખૂનીઓને સોંપી દેવાની માંગણી છે અને—

૩૫ મી કલમમાં ફર્યાદ થઇ છે કે સાંજે શહેરના બારણા જલદીથી દઇ દેવામાં આવે છે અને જ્યારે અમે શહેર બહાર ફરીને પાછા આવીએ છીએ ત્યારે બખ્શિશ અને ધનઆમ આપ્યા નિના શહેરમાં દાખિલ થયું ખારે પડી જાય છે.

બસ હવે આ દરખાસ્તનો વિષય પૂરો થયો. આ ફર્યાદો વિષે કંઈ લખું તે પહેલાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના આ ગવર્નર મીં આઈલેડના ચરિત્ર ઉપર નજર નાંખી લઇએ, જેમણે આ અરજી ઘડીને સુરતના શાહી ગવર્નર ઉપર મોકલી હતી. કપ્તાન હેમિલ્ટન પોતાના સફરનામામાં એક જગ્યાએ લખે છે કે જ્યારે મીં આઈલેડ એક વખત કપ્તાન ચોરબર્નથી નારાજ થઇ ગયા ત્યારે તેમની મિલકત ઝપ્ત કરવા અને તેમને જેલમાં મોકલવાના હેતુથી મીં આઈલેડે બનાવટી દસ્તાવેજો બનાવ્યા હતા.

(પુ. ૧ લું. પા. ૧૯૫)

મીં આઈલેડ જ્યારે એકવાર મીં બાઉચરથી નારાજ થઇ ગયા, ત્યારે મીં બાઉચરને જેર દેવાની જોડવણુ કરી હતી તે વાંચવા લાયક છે.

(ભા ૧ લો. પા. ૧૧૬, ૧૬૭.)

એક વખતે મીંચાઈ ગયો પિટીટ સાથે નારાજ થઈ ગયા અને જ્યારે મીંચાઈ પિટીટ દયાઈ ચાંચીઆઓના હાથમાં પકડાઈ ગયા ત્યારે મીંચાઈએ ચાંચીઆઓને કહેણુ મોઢલુ' કે મીંચાઈ પિટીટ બહુ માલદાર છે. તેની પાસેથી પુષ્કળ દંડ વસુલ કરજો.
(બા. ૧ લો. પા. ૧૯૮)

આ તો મીંચાઈનું ચરિત્ર હતું. આ બનાવો વધારે વિસ્તારથી નવમાં પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવશે.

વાંચકા હવે પોતે સમજી લેશે કે આ કથાનામાને લાગેલાગે છે ત્યાં લગી તેનો પાથો અને મૂળ કેટલી સચ્ચાઈ ઉપર હોઈ સકે. જો કોઈ પરદેશી વેપારી આવી અરજી મુઁબ્બના ગવર્નરને આજે કરે તો તેના કેવા હાલ થાય, ખાસ કરીને જ્યારે એમ મઅલૂમ પડી જાય કે આ અરજી નકામી લડાઈના બહાના શોધવાના હેતુથી કરવામાં આવી છે.

હવે જોવાનું એ છે કે અવરગંજના સમયમાં આનું પરિણામ શું આવ્યું. જ્યારે આ દરખાસ્ત સુરતના ગવર્નર પાસે પહોંચી ત્યારે સીદીખાન, શાહી ફાજના કમાન્ડરે કંપનીના ગવર્નરને પહેલાં તો વિનયી શૈલીમાં એક પત્ર લખ્યો, જેમાં કંપનીના વર્તન ઉપર વાઘો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે કંપની તરફથી કેવળ અહંકારી જવાબો મળ્યા ત્યારે મુબ્બેદારે છેવટે લખી દીધું કે જો પકડાયલા શાહી વહાણો ૧૧ મી ફેબ્રુઆરી સુધી છેડી દેવામાં નહિ આવશે તો ૧૪ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે અમુક વખતે શાહી ફાજ મુબ્બમાં દાખિલ થઈ દરેક વસ્તુપર કબજો કરી લેશે. મ્હને

આપવામાં આવી હતી. અને આવી ફર્વાદ કરવાની તેમજ સરકારી ખાધા ખોરાકીના વઢાણો પકડવાની નીતિ પણ આ સચના અનુસારજ હતી.

૩૪ મી કક્ષમમાં જે હિન્દી ખૂનીઓને સોંપી દેવાની માંગણી છે અને—

૩૫ મી કક્ષમમાં ફર્વાદ યદ્ય છે કે સાંજે શહેરના બારણા જલદીથી દઈ દેવામાં આવે છે અને જ્યારે અમે શહેર બહાર ફરીને પાછા આવીએ છીએ ત્યારે જખશિશ અને ઘનઆમ આપ્યા વિના શહેરમાં દાખલ થવું ખારે પડી નય છે.

બસ હવે આ દરખાસ્તનો વિષય પૂરો થયો. આ ફર્વાદો વિષે કંઈ લખું તે પહેલાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના આ ગવર્નર મીં આઈલડના અરિત્ર ઉપર નહર નાંખી લખએ, જેમણે આ અરજી ધડીને સુરતના શાહી ગવર્નર ઉપર મોકલી હતી. કપ્તાન હેમિલ્ટન પોતાના સફરનામામાં એક જગ્યાએ લખે છે કે જ્યારે મીં આઈલડ એક વખત કપ્તાન થોરજર્નથી નારાજ થઈ ગયા ત્યારે તેમની મિલકત ઝપ્ત કરવા અને તેમને જેલમાં મોકલવાના હેતુથી મીં આઈલડે બનાવટી દસ્તાવેજો બનાવ્યા હતા.

(પુ. ૧ લુ. પા. ૧૮૫)

મીં આઈલડ જ્યારે એકવાર મીં બાઉચરથી નારાજ થઈ ગયા, ત્યારે મીં બાઉચરને એર દેવાની મોકલવાથી કરી હતી તે વાંચવા લાયક છે.

(લા. ૧ લો. પા. ૧૧૬, ૧૬૭.)

એક વખતે મીંચાઈ ગયો પિટીટ સાથે નારાજ થઈ ગયા અને જ્યારે મીંચાઈ પિટીટ દયાઈ ચાંચીઆઓના હાથમાં પકડાઈ ગયા ત્યારે મીંચાઈ પિટીટ ચાંચીઆઓને કહેણું મોટાંયું કે મીંચાઈ પિટીટ બહુ માલદાર છે, તેની પાસેથી પુષ્કળ દંડ વસુલ કરજો.

(ખા. ૧ લો. પા. ૧૬૮)

આ તો મીંચાઈનું ચરિત્ર હતું. આ બનાવો વધારે વિસ્તારથી નવમાં પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવશે.

વાંચકો દલે પોતે સમજી બેસે કે આ કથાનામાને લાગેવળગે છે ત્યાં લગી તેનો પાત્રો અને મૂળ કેટલી સ્વચ્છ ઉપર હોઈ સકે. જો કોઈ પરદેશી વેપારી આવી અરજી મુજબના ગવર્નરને આજે કરે તો તેના કેવા દાસ થાય, ખાસ કરીને જ્યારે એમ મઅલૂમ પડી જાય કે આ અરજી નકામી લગાઈના ખાતાના શોધવાના હેતુથી કરવામાં આવી છે.

હવે જોવાનું એ છે કે અવરગતોના સમપર્કમાં આનું પરિણામ શું આવ્યું. જ્યારે આ દરખાસ્ત સુરતના ગવર્નર પાસે પહોંચી ત્યારે રીટીબાન, શાહી ફોજના કમાન્ડરે કંપનીના ગવર્નરને પહેલાં તો વિનયી શૈલિમાં એક પત્ર લખ્યો, જેમાં કંપનીના વર્તન ઉપર વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે કંપની તરફથી કેવળ અહંકારી જવાબો મળ્યા ત્યારે મુખેદારે છેવટે લખી દીધું કે જો પકડાયલા શાહી વહાલો ૧૧ મી ફેબ્રુઆરી સુધી છેડી દેવામાં નહિ આવશે તો ૧૪ મી ફેબ્રુઆરીને દિનસે અગ્રુક વખતે શાહી ફોજ મુખમાં દાખલ થઈ દરેક વસ્તુપર કબજો કરી લેશે. મહને

આપવામાં આવી હતી. અને આવી ફર્યાદ કરવાની તેમજ સરકારી ખાધા ખેરાણીના વહાણો પકડવાની નીતિ પણ આ સત્યના અનુસારજ હતી.

૩૪ મી કસમમાં બે હિન્દી ખૂનીઓને સોપી દેવાની માંગણી છે અને—

૩૫ મી કસમમાં ફર્યાદ થઇ છે કે સાંજે શહેરના ખારણા જલદીથી દહાડે દેવામાં આવે છે અને જ્યારે અમે શહેર બહાર ફરીને પાછા આવીએ છીએ ત્યારે બખ્શિશ અને છનઆમ આપ્યા વિના શહેરમાં દાખલ થવું બારે પડી જાય છે.

જસ હવે આ દરખાસ્તનો વિષય પૂરો થયો. આ ફર્યાદો વિષે કંઈ લખું તે પહેલાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના આ ગવર્નર મીં. આઇલ્ડના અરિત્ર ઉપર નજર નાંખી લઇએ, જેમણે આ અરજી ધડીને સુરતના શાહી ગવર્નર ઉપર મોકલી હતી. કપ્તાન હેમિલ્ટન પોતાના સફરનામામાં એક જગ્યાએ લખે છે કે જ્યારે મીં. આઇલ્ડ એક વખત કપ્તાન ચેરબર્નથી નારાજ થઇ ગયા ત્યારે તેમની મિલકત ઝપ્ત કરવા અને તેમને જેલમાં મોકલવાના હેતુથી મીં. આઇલ્ડે ખનાવટી દસ્તાવેજો બનાવ્યા હતા.

(પુ. ૧ હુ. પા. ૧૮૫)

મીં. આઇલ્ડ જ્યારે એકવાર મીં. બાઉચરથી નારાજ થઇ ગયા, ત્યારે મીં. બાઉચરને ઝેર દેવાની ઘોડવણ કરી હતી તે વાંચવા લાયક છે.

(ભા. ૧ લો. પા. ૧૧૬, ૧૬૭.)

એક વખતે મીંચાઈ મીંચાઈ પિટીટ સાથે નારાજ થઈ ગયા અને જ્યારે મીંચાઈ પિટીટ દયાઈ ચાંચીઆઓના હાથમાં પકડાઈ ગયા ત્યારે મીંચાઈ મીંચાઈ ચાંચીઆઓને કહેણું મોકલ્યું કે મીંચાઈ પિટીટ બહુ માલદાર છે. તેની પાસેથી ધુબકળ દંડ વસુલ કરજો.
(ભા. ૧ લો. પા. ૧૯૮)

આ તો મીંચાઈઓનું ચરિત્ર હતું. આ બનાવો વધારે વિસ્તારથી નવમાં પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવશે.

વાંચકો દેવે પોતે સમજી બેસે કે આ ફર્માદનામાને લાગેવળગે છે ત્યાં લગી તેનો પાયો અને મૂળ કેટલી સચ્ચાઈ ઉપર હોઈ સકે. જો કોઈ પરદેશી વેપારી આવી અરજી મુજબના ગવર્નરને આજે કરે તો તેના કેવા હાલ થાય, ખાસ કરીને જ્યારે એમ મઅલૂમ પડી જાય કે આ અરજી નકામી લગાઈના બહાના શોધવાના હેતુથી કરવામાં આવી છે.

દેવે જોવાનું એ છે કે અવરગંઝેળના સમયમાં આતું પરિણામ શું આવ્યું. જ્યારે આ દરખાસ્ત સુરતના ગવર્નર પાસે પહોંચી ત્યારે રીટીબાન, શાહી ફોજના કમાન્ડરે કંપનીના ગવર્નરને પહેલાં તો વિનંતી શેલિમાં એક પત્ર લખ્યો, જેમાં કંપનીના વર્તન ઉપર વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે કંપની તરફથી કેવળ અદાકારી જતાળો મળ્યા ત્યારે મુબેદારે છેવટે લખી દીધું કે જો પકડાવવા શાહી વહાણો ૧૧ મી ફેબ્રુઆરી સુધી છોડી દેવામાં નહિ આવશે તો ૧૪ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે અમુક વખતે શાહી ફોજ મુજબમાં દાખલ થઈ દરેક વસ્તુપર કબજો કરી લેશે. મદને

આ દિ-દી ફાજી અફસરની આ સિપાહી જટા મદુન ગમી કે તેણે
 દુશ્મનને પહેતેથી પોતાની ચઢાઈના વખત સુધ્યાની ખમર આપી
 દીધી કારણ કે ચેતીને ડાલા થઈ જાય તો સાર નહિ તો લડવા
 માટે તૈયાર રહે પાછળથી એમ ન કહેવાય કે અમારી અજાણતાનો
 લાભ નીધો પરંતુ મીઠા આપડા તો કે પનીના ડાયરેક્ટરોની હિમાયતના
 નિશામા હતા તે સમયે એ લોકો ફજજી મદદ વગર દ્યો એડી
 સકતા નહતા વિવાયતના રસ્તાઓ દર્શાઈ ચાચીઆઓની ચીવ
 ઝપટથી મોકળા નહતા તદુરાત તે એવો સમય ન હતો કે કોઈ
 કવમના હથિયાર ખૂચરી લઈ તેને નામદાં જનાનનામા આવે દરેક
 માણસ હથિયારનધે રહેતો કે પની પાસે પણ ફજજી હતી, તોપી
 હતી ખજાનો હતો અને કદાચ એજ ધુમડ ઉપર તેમને લકાઈની
 ઉડતી કરનાની હિમત થઈ હતી કપ્તાન હેમિલ્ટન લખે કે
 શહી ફજજીના કમાન્ડર સીદી યાકુબે જે કેમ પહેલા લખ્યું હતું
 બરાબર અગલ કયો અને જે સમય તેણે નક્કી કર્યો હતો બરાબર
 તેજ સમયે ફજજીની સાથે પહોંચ્યો (લા ૧ લે. પા ૨૧૭)

છેવટે બેઉ ફજજીનો મુકાબલો થયો અને જ્યારે લડાઈમાં સીદીની
 ફજજી તલનારો હાથમાં લઈ ધસારો કરતી દુશ્મનની ફજજી પર તૂટી પડી-

ત્યારે કે પનીનો કપ્તાન મયદાનમાંથી નારી નીકળ્યો અને
 નાસનારાઓમાં એજ સૈથી પહેલો હતો પોર્ટુગીઝના દેનજામાં
 પહોંચીને જ્યારે તેના હોથકોથ લગાર ઠેકાણે પડ્યા ત્યારે તેણે
 પાછળ ફરીને પોતાના માણસોને જોયા કે તેમની શી વલે થઈ "

(પુ ૧ લુ. પા ૨૨૦)

કંપાન માદ્ય ઉપર આ બધું વીત્યું હતું. તે પોતે પણ જોજ બગરમા સપડાયલા હતા અને દરેક બનાવને પોતાની આંખે જોઈ રહ્યા હતા જો કે તેઓ કોઈપણ પ્રકારે કંપનીના બંધાયલા ન હતા એક સ્વતંત્ર, અને સ્વાધીન વેપારી હતા. પણ ખીજા બંનેઓ પેઠે તેઓ પણ કંપનીના આચાર હેઠળ રહેતા હતા તેઓ કંપનીની આ નીચ વર્તણૂક ઉપર ખગબળી ઉઠ્યા અને તેમણે પોતાના મદરનામામાં સપળી બડ ફાડી દીધી છે. જો લેખકનું વર્ણન લેખકનાજ શબ્દોમા ટાંકી સકાત તો બદતર ચાત પણ તે અંગ્રેજીમાં છે એટલે શરૂઆતથી તેમણે જે બનાવોનું વર્ણન કર્યું છે, તેનો તરજીમો કરે છું. તેઓ ફરમાવે છે કે —

“એમ તે કંપનીની પાસે મોટા મોટા વહાણો ધણા હતા, જેમને પરદેશ મોકલવાને તે લાચાર હતી પરંતુ તે સંવાનના માટે કંપની પાસે મુદ્દન મૂડી ન હતી તેથી તેણે પોતાના હિન્દુતાનમાના જનરલો તેમજ કારખાનાના અધિકારીઓને આગા આપી દીધી હતી કે તેઓ પોતાના વહાણો સંદેશ પાળ લઈ જવા માટે દિન્દી વેપારીઓ પાસેથી બની સકે તેટલી રકમ કંપનીની શાખ ઉપર લઈ લે તેઓએ કર્યું” પણ તેમજ, અને જે વહાણો તેઓ પોતાને દેશ ન લઈ જઈ સક્યા તેમને દિન્દમાજ પટે ફેરવ્યા. મહેં કંપનીના ગવર્નરનો એક પત્ર ઇંગ્લાડમાજ જાયો છે જેમા લખ્યું હતું કે જ્યારે તેઓ મુગન શહેનશાહની રૈયત પસેથી જોટલા પૈસા મેળવી સકાય તેટલા મેળવી લે ત્યારે માંમનારાઓ સાથે એકદમ છેડછાડ કરી તેમની સાથેની લેનડેનડ બંધ કરી દે તેઓએ એમજ

કથું. જ્યારે ઇ. સ. ૧૬૮૬ અને ૮૭ માં સુલ્તાના દિન્દી વેપારી-ઓએ દુધાં માર્ગે પશ્ચિમમાં ધણો મોટો વેપાર શુભા, ઇરાન અને બસરા સાથે સ્થાપી લીધો હતો તેમજ તેઓ પૂર્વમાં બંગાળ, ચીન અને સિયામ સાથે વેપાર કરતા હતા. તે જનરલ સર્વેને તેમની માગણી મુજબ રાહદારીનો પરવાનો આપ્યા કરતો હતો. તેની પછી ઇ. સ. ૧૬૮૭ ને અંતે એક ફર્માદ સુરતનાં શુમાદાર સમક્ષ રજુ કરી. તેમાં ન્યાય અને નિયંત્રણાંની માગણી કરી. આ ફર્માદની એક ઓપેથી નકલ મહેં પોને જોઇ છે. તેમાં નીચે મુજબ ઉપ બાબનો શામિલ છે.” (બા. ૧ લો. પા. ૧૮૬).

મહરનામામાં કપ્તાન સાહબે અહિં તે અરઝી પૂરી શખ્દે શખ્દ ઠાંકી દીધી છે. જેનો સાર મહેં ઉપર આપી દીધો છે. અંગ્રેઝી ચરિત્રતુ એક રનરૂપ હમેશા એવું હોય છે જેની પ્રમંશા કરવી અને દાદ આપવી દરેક ન્યાયી માણસની ફરજ છે. જ્યારે તે સામ-નીતિના હેતુ આકાશે ઉડે છે, ત્યારે તેની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થામાં એક એવી ગિતાકર્ષક અને મનમોહક ખુબી ઉત્પન્ન થઇ જાય છે જેની બીજી કવમો પર પણ અસર થવા વગર રહેતી નથી. કપ્તાન હેમિલ્ટને પણ એજ અંગ્રેજ ચરિત્રનો ગુણ દેખાડ્યો છે. અરે, માનવ જાતિ સઘળી એકજ સૂરના દિરણુ રૂપ છે ના! ત્યાં સારી નરસી પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યેક મન ઉપર એક સરખી અસર કરે છે. આ ફર્માદો વિષે કપ્તાન હેમિલ્ટને જે અભિપ્રાય બાંધ્યો છે તે માણસના સત્ય પ્રેમનો શુદ્ધ અને અમલી નમૂનો છે, દરખાસ્તની નકલ કયાં પછી કપ્તાન સાહબ લખે છે:—

“આ તેજે ફર્પોદ હતી જેની બિના પર જનરલ ચાઇલ્ડે મુગલ સલ્તનત સાથે લડાઈની ધમારત ચણી અને પોતાની ફર્પોદો જાદ-શાહ સુધી પહોંચાડી અને શાહી નેમ નિર્ણય જાણ્યા વિના લડાઈનેા દંડેરે પીડી દીધો. જ્યાં કંઈ જાદશાહની પ્રજા વહાણો મળે તેને પકડવાનું સાર કરી દીધું.” બન્ને પછી આ વહાણો એમનાજ (કંપનીના) આપેલા રાહદારીના પરવાનાઓ રાખતા હોય, મજદૂર ફર્પોદના ચોથા ફકરામાં જે છે,—તે એક ખ્રિસ્તીની કસમથી લખાયું છે છતાં—દરેક મુસલમાન અને મૂર્તિપૂજક પણ તેને તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ દેખશે. ૧૭, ૨૩ અને ૨૮ ના ફકરાઓ ન્યાય વિરુદ્ધ છે અને ૩૦, ૩૧ માં તે ફર્પોદ અને લડાઈ માટે એટલા તો નિર્બળ છે, જેને કારણે મીંચાઈલ્ડના શેઠો અને મહિસાના ચાર લાખ પાકિસ્તાની વંધારે લડાઈ પુરી થતાં અમલિજ પાણી ઘટ ગયા. આ ઉપરાંત જાદશાહ અને તેની પ્રજાનો નિશ્વાસ ઉઠી ગયો, જે આજ સુધી જોઈએ તેટલો પાછો મેળવી સકાયો નથી. તે કંઈ રાજનીતિ અને કયા નિયમ અનુસાર હતું, જેને આધારે આશા જાંધી સકાય કે મુગલ શહેનશાહના એક વિભાગમાં મીંચાઈલ્ડ અથવા સર જોશીઆ શાહી રૈયતને છૂટે અને જાદશાહ સલામતથી પોતાની સલ્તનતના બીજા વિભાગમાં કંપનીને શાન્તિ અને સલામતીની સાથે વેપાર કરવાની પરવાનગી અપાય? આપણને ખબર નથી કે આ લોકો કયે મોઢે એવી આશા રાખી સકતા હશે કે જાદશાહ આવી મુશ્કેલીમાં નિષ્પક્ષી બની મુંગા, રહેશે. આ સલામતો જ માત્ર તો રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં કસાયલા આગેવાનો આપશે.

હું તો માત્ર બનેલ જનાવેળું વર્ણન કરતો ચાલ્યો જઈ છું”

(ખા. ૧. લો. પા. ૨૧૩).

એવું જણાય છે કે સર બેથીઆ તેજ મહાસય છે જેમના બંગાળના આવા કારરચાનો માટે મીઠા ચામચને પણ પોતાની અર-
મીની ઉઠ મી કલમમાં ઢાંક રિંગોડની કિલેમંધી કરવી પડી.
હુંકમાં જ્યારે એક નિઃસ્વાર્થી અને નિષ્પક્ષી અગ્રેજે આ પ્રમાણે
પોતાના વિચારો અદ્ધિર કરી દીધા, તો તેમાં હવે કાંઈ પણ વધારો
કરવો નિનમરરી છે. અક્ષયત આમાંથી કેટલોક સાર અર અકબ્ધ
કરી સકાય છે. પહેલું એ કે છરટ ધન્ડીઆ કંપની સાથે મુગલ
સલ્તનત આરંભમાં ધણીજ રાખરખાવટનું વર્તન રાખતી હતી.
પરંતુ કંપની મજકુર સલ્તનતની આભારી થવાને બદલે અને સારી
વર્તણૂકથી રાજ્યની વધારે મહેરબાનીને લાપક થવાને બદલે કેટલાક
એવા કૃત્યો કર્યા હાગી કે જેનાથી તેની આંટને ધોળા પહોંચ્યો.
ળીવું એ કે અવરંગઝેમના સમયમાં દાણ સંબંધી વધારે ચીવટ
અને તપાસ શરૂ થઈ, જેથી કંપનીને ખોટું લાગ્યું. આ સાવચેતીની
અરત પણ મુગલ સરકારને કંપનીના કારરચાનોથી પડી હોય તેમા
અચંપો પામવા જેવું કશું નથી. ત્રાણું એ કે તે સમયમાં સર-
કારને પરદેશના વેપારીઓના જનમાલના રક્ષણની એટલા બધી
કાળજી હતી કે તેમનો કંઈ માત્ર ચોરાઈ જતો ત્યારે શાદી ખાના-
નામાંથી તેની જરપાઈ કરી દેવામાં આવતી હતી અને કદાચ
એજ જવાબદારીને કારણે અકાત સંબંધી તપાસમાં વધારે પૂઠાવર-
છની અરત હતી અને એમ કહેવું ખરું નથી કે દાણ વસુલ કરવા

અને વધારવાને માટે એમ કરનામા આપતું હતું ! તથા સમઘી પૂઠ
 પરથી અને તનસ રાખનામા આપતી ચીસ યાગધો એક બાપન
 તરફ જ્ઞાન બેચવા માણુ છું તે એ છે કે જે નેકાને યુરોપની
 મુમાદરી કરી છે, તેમની દૃષ્ટિ સન્નુમને દરન આપતું હતું,
 જ્યારે એક દરેન્ચ કોઈ જર્મન અથવા અંગ્રેજ મુમાદરના ગળવ-
 એમા હાથ નાખી નાખીને, ઘણી વખત એના વિચારથી કે કાંઈ
 ઝડપી માન સતાડતું હતું, એવી રીતે ટોળાં એક ત્રણે તે મુમાદર
 ચોર છે અને ઘણું કરીને સાચેની મૂગ આ નીતિ અનિનાય
 છે, કેમકે મૂળને પોતાને એક યુરોપીઅને કંચુ કે એક વચને તેમની
 લેડી સાદિયા ઘણી મિઠાવેટ પોતાના અન્ડરવેર એન્ડે અદગ પડે
 રવાના કપડામા મતાડીને ફ્રાન્સ લઈ ગઈ હતી છેડની મુમાદરીમા
 મૂળને એક સાદુમે કલ્પુ કે પેરીસમા એક જ ટનમેન સાદુખ પોતાનો
 સામાન એક ગવર્નેસને સોંપીને ચાલતા થયા જ્યારે દાણુ નસુન કરનાર
 આળ્યો અને પૂઠયુ તો ગવર્નેસ સાદિયાએ ઝકાતી માથ હોવાનો સાક
 ઇન્કાર કર્યા પરંતુ જ્યારે એક બાકસ નમુના તરીકે ઉઘાડનામ
 આપ્યું તો તેમાથી ઝકાતી માથ પીકલ્યો પછી તો બધ
 બાકસ ખોલ્યા જેથી આખું, રેસન એક મા ! જેયુ પ્રદર્શ
 બી ગતુ વાર, આ તો એક અસબધિત વાત હતી જે હાલન
 મગમ અને બનાવો સાથે સબધ રાખે કે પણ અહિ તો અન
 રગએગના સમયની વાત છે પરંતુ હાલના બનાવો જોતાં જ
 પૂછીશુ કે મઝકુર કળમા ઝકાતી માથની ટાંગમટોંગ અને પૂ
 પરછમા અથવા દાણુના દરોમા ફેરફાર કરનામા મરકારે શું ગુન
 કર્યો હતો ? જેમને ગાંધીજી પોતાના દેશમા ઝગીન ભેટ આપી હતી

વેપાર કરવાની પરવાનગી આપી હતી, જેઓ ગાદસાદની કૃપા ॥
 છાયકામાં આગમથી જીવન પમાર કરતા હતા એટલું જ નહિ, જલકે
 વેપરદારો જેઓ દિન-દિન ધનનો પશુ લાવ લેતા હતા, તેમ માણુ-
 સોએ એવું નમુનાપણું અને નીચતા દેખાડી જેથી ખુદ તેમનીજ
 કવમનો એક માણસ તેમનો તિરસ્કાર કરતો હતો. આ વખતે
 અવરંગઝેમનું જળ સર્વમાન્ય હતું તેને અગ્રેજ વેપારીઓનો ભય
 નહતો તે ॥ કલમનો એક ગોદો તેમના વેપારને ભરતીભૂત કરી
 રાકતો હતો અવરંગઝેમના સમયમાં કંપનીની સ્થિતિ એક દૂધ
 ધાનતા બાળક જેમ હતી. વસ્તુન તેજ માણસો જેમણે આ
 દુર્ઘટનાનું આવા દરદમાંથી મોકલ્યું હતું અને લડછ કરી હતી
 તેમને પોતાની અનિચારી રીતભાતના પ્રજ્ઞાતાપ તરીકે અવરંગઝેમના
 દરજ્જામાં હાજિર થઇ ગાંધી માગરાની સુકિતપો યોગ્યરી પડી અને
 ડેપુટેશન તૈયાર કરવામાં આવ્યું, જેમાં કપ્તાન હેમિલ્ટનને પણ
 લેવામાં આવ્યા હતા. અને જે માન રહિત અને અપમાનભર્યા
 વર્તનથી આ ડેપુટેશનને સાદજવાના માદ ખાતે અવરંગઝેમની હુઝૂરમાં
 હાજિર કરવામાં આવ્યું, તેનાથી કપ્તાન સાદમને કંઈક દુઃખ
 થયું. કેમકે તે તેમના કવમી સ્વભાવથી કેમણ ઉશ્કે હવું. કપ્તાન
 સાદમ સખે છે કે —

“દરજામાં તેઓ પહોંચી તે સકયા, પરંતુ અવરંગઝેમની
 હુઝૂરમાં એવા બે આગરપણાથી હાજિર કરવામાં આવ્યા, જે કોઇ
 પણ દેશના એલચી માટે શોભારપદ નહતું. આમેથી બેઉ હાથ એક
 કમરપટા સાથે બાંધી દેવામાં આવ્યા હતા અને એવી સ્થિતિમાં

બાદશાહની રૂબરૂ વળેલી પંચિ અને બોંચ ચુમની દશાએ લાવવામાં આવ્યા હતા.”
(ભા. ૧ લો. પા. ૨૨૪)

ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના નોકરોના આ રંગદંગ હતા. હવે આપણને એ જોવાનું છે કે અવરંગઝેમે છેવટે કેવી વર્તણૂક અસાધી અવરંગઝેમના ખરા ચરિત્રનું દિગ્દર્શન કરવાનો આ બહુ નાતુક પ્રસંગ હતો. એવા એવા પ્રસંગોએજ એક બાદશાહની ખરી તળીઅત જણાઇ આવે છે. જ્યારે કાળનો પ્રવાહ માનવ સાગણીના વાદળને વિખેરી નાંખે છે અને મતિદાસકાર સમક્ષ માત્ર સચ્ચાઇના સત્ત્વની કિતિજળ જાડા રહી જાય છે ત્યારે એવા એવા પ્રમંગોના વર્તનજ નજર સન્મુખ આવે છે. આજે સવા બસો વર્ષ પછી અમે આ નિર્ણય કરવા બેઠા છીએ કે શું અવરંગઝેમે અંગ્રેજો અને ડચોને વેપાર કરવું ભારે કરી મેલ્યું હતું?

જ્યારા મત પ્રમાણે અવરંગઝેમે આવે પ્રમંગે જે નીતિ ધાન્ય કરી તેજ સામિત કરી આપે છે કે બાદશાહનો મૂળ હેતુ યુરોપ-વાસીઓનો દ્વિન્દ સામેનો વેપાર જરૂરી રાખવાનો હતો. તેની પાડવાનો નહિ.

જેડના એક પાનના હાલવાથી તો શું પણ કોઇ કોઇવાર એક તથુખલાની ચળવળથી પણ સેંકડો માઇલની હવાના વાતાવરણની દશા જણાઇ જાય છે, એવીજ રીતે કેટલીક વખત માંણસના એકજ કૃત્યથી તેના આખા ચરિત્રની, બાતમી મળી જાય છે. અહિં હારનાર છતનાર પાસે હાઝિર થાય છે, નિર્જળ બળવાન સામે ઉભો,

છે. જેવાનું એ છે કે છતનાર અને ખગવાન શુ કરે છે? કપ્તાન
 હેમિલ્ટન લખે છે કે જ્યારે આ ડેપુટેશન અવરંગઝેમની રૂબરૂ
 પહોંચ્યું ત્યારે પહેલાતો બાદશાહ બહુ ક્રોધથી લાવચોળ દેખાતો
 હતો પરંતુ થોડીવાર પછી માનુષ પડ્યું કે ક્રોધ ઉતરી ગયો છે
 પછી બાદશાહે પૂછ્યું કે તમારી શું અરજ છે? ડેપુટેશને પહેલા
 શુન્દાની મારી માગી અને પછી ફરી તે વેપાર કરવાની પરવાનગી
 માગી. તે વેળાએ અવરંગઝેમે પોતાની ખરી ખાનદાની દેખાડી
 અને શાહી દલા બારથી આ બેઠે દરબારનો સરકારી લીધી. ડેપુટે-
 શનને મુનઘાં પાઠા જવાની અજા થમ અને કહેવામાં આવ્યું કે
 પાછળથી સત્તાવાર ફરમાન મોકલી દેશમાં આવશે. એ મુજબ થોડા
 દિવસ પછી શાહી ફરમાન તે સરળી સામગ્રીઓ સહિત મંપાદન
 થયો જે એના પ્રસંગે ઉપર મન સન્માન દેખાડતા અર્થે બખ્શ-
 વામાં આવે છે કપ્તાન હેમિલ્ટન સાદગ લખે છે કે સુરતમાં એક
 મોટું દરવાર બંધવામાં આવ્યું, આ દરવારમાં તે શાહી ફરમાન
 વાચવામાં આવ્યું. જેનો તરજુમો કપ્તાન સાહેબે પોતાના મહેરના-
 મામાં કર્યો છે. અને જેનો ઉર્દુ તરજુમો હવે હું પણ હાઝિર કરે
 છું. શાહી ફરમાનની સામગ્રીઓ મેં હતી કે તેની સાથે એક ઉત્તમ
 થોડો, કીમતી અતલસ અથવા તામનું સોનેરી, રૂપેરી કારચોખના
 પુલ ખુપાઓથી ભરેલું પોપાક બેઠ આપવામાં આવ્યું હતું. તેજ
 હો આ શાહી ફરમાન કિયા ચાટર (ખજાનો) જે અવરંગઝેમની
 સરકારે કંપનીને નસાવ્યો હતો, અને જેને આધારે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા
 કંપનીએ ઈન્દ સાથે ફરી વેપાર શરૂ કર્યો હતો.

ઇસ્ત ઇન્ડીઆ કંપનીને અપાયલા અધિરંગઝેખના શાહી ફરમાનનું ભાષાન્તર.

“તમારી દરખાસ્તના સધળા વિષયો અમારી હુઝૂરના લક્ષમાં આપ્યા. જેટલું હુદસડ તુફાન ચમું તેના બેખમદાર તમે છો. તમે આગલા સુબેદારોની વિરદ સંજ્યાગંધ ફર્માદો કરી હતી, જેની વિગતો અમારી હુઝૂરે દરજારના અમારા અમીરો પાસેથી સાંભળી, તમારી શિક્ષા એ હતીન્હે સુબેદારો અથવા તાગાના અધિકારીઓએ તમારી સાથે ગર્વસ્મર્ત્તલ્યુંક અજાવી છે તે તમારે આ જાંડ જગાડતા અગાઉ સધળી જાળતોની બાતમી રહતે આપવી હતી. પરંતુ હવે તમે ગુન્હે કબુલ કરી માફી માહો છો, તેથી બનેલા ખનાવોને માફ કરી તમારી દરખાસ્ત મન્જૂર કરવામાં આવે છે, જેટલુંજ નહિં પણ તમારી મામણી અનુસાર એક ફરમાન પણ બજાવામાં આવે છે અને અસદખાનને આજ્ઞા આપવામાં આવે છે કે તે, વિગતો નોંધ્યા પછી—જેની તમને ખબર આપવામાં આવશે—મન્જૂર ફરમાન સુરતના સુબાને મોકલી આપે, જ્યારે આ ફરમાન અમદમાં મેસાલ ત્યારે તમે તેને સત્કાર અને સન્માન પૂર્વક વધાવી દ્યો. અને દંડઝત અને શરાફતથી તેને સ્વિકાર કરો. જે મન્જૂર ફરમાન કાઢીને તમને બજાવામાં આવ્યો, તેની રૂએ તમને આમળ પેટેજ અને તેવાજ નિયમ અમાણે વેપાર કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે. જે વેપારીઓની તમે ફર્પાંદ કરી રહ્યા છો, તે તેમના વદાણો મરસામાન સહીત પાછા તેમને હવાલે કરવાની

તમારી ફરજ છે તે કરીદો. અને આના પ્રકારની બૂને કદી કરતા નહિ, જેની આ વળતે કરી શિક્ષાપાત્ર દ્યા છે. હમેશા અમારી હુઝરની દયા દૃષ્ટિ અને મહેરબાની મેળવનાના આશાન ત રહો, અને એમા કદી ગફવત કરો નહિ. જો તમને મદાર મુમેદારો, અધિકારીઓ અથવા મદારી પ્રભને હાથે કોઈ પણ પ્રકારની પીડા પહોંચે તો તેની ખબર અમને આપનામા કદી પાછી પાની કરતા નહિ. અમારી દુકુરે અસહખાનને આઠા કરી છે કે તે એજ પ્રમાણે લખી મોકલે બાકિયર નામના ધરમને આમરો આપના બાપત તમે ફર્યાદ કરી છે કે આગના મુમેદારોએ તેને પોતાના રક્ષણમા લગ વધી છે અને મજકુર ઉપર તમારી કેટલીક રકમ લેણી થાય છે અને તે મારે તમે ચાહો છો કે તેને તમને સોપા દેનામા આવે આ નિમે આઠા આપનામા આવે છ કે તમે તમારો હાથે પ્રયત્ન અનુસાર અદાવતમા સામિત કરો, તે વળતે ન્યાયની માગણી અમલમા આણનામા આવશે.

હુલુસ સન ૩૧

—અવરગઝેખ

(બા-૧ લો પા-૨૨૭)

આ ફરમાન અવરગઝેખના ચરિત્રની ચાપી છે આ ફરમાનથી તે સરાલને જવાબ મળી જાય છે કે શુ અવરગઝેખે અગ્રેજો અને ડચોને વેપાર કરવો બારે પાડી દીધો હતો ? ધરમ ખંડીઆ કપનીની વર્તણૂકની સરખામણી અવરગઝેખની મહેરબાની અને ઉદારતા સાથે કરો તે ઇનિફામકારો જેમને ખરા જનાવોની ખાતર

નથી, તેઓ બને વાહ તે કંઈ ના થયે પરંતુ ધ સ ૧૭૦૦ મા
આ અંગ્રેજના મન ઉપર—જે તે વખતે ડેપુટીશનમા સાથે
હતો—અરગઝેમની શાહી ઉદારતા અને કૃપાની જે છાપ પડી
તેને, તેણે આ પ્રનાણે પ્રદર્શિત કરી છે —

“એમ લાગે છે કે બાદશાહ, પોતાની ઈશ્વત સાથે ગરમતીલુંક
અનામતમા આવી હતી તેનાથી અસન નહતો આટ આગલુ છતા
તેણે આ ગુન્હાઓ અને કલ્યાણોની કાઠપથ્ય સખ્ન શિક્ષા કરના
યોગ્ય થઈ નહિ, તેણે એક ઉદારદિય બાદશાહની પેઠે તે લોકોને
તેમના ગુન્હાઓનું ગંભીર સમરણ કરાવ્યું અને તેમને કાઠપથ્ય ભરી
શિખામણ આપી કે હવે પછી જૂનો ગાદે શિક્ષાપાત્ર હરે નહિ”
શાહી શૈલિમા તેમને અમનથી દીધા કે શાહી ઉદારતા અને લક્ષને
કૃપાતાની દૃષ્ટિએ દેખે અને કાલુનને આધીન રહી પોતાનું શ્રવન
ગાળાને પોતાનો મુદ્દાનેજ બનાવે. બાદશાહે પોતાના સધના વર્તન
અને કથનમા એક સપૂર્ણ પ્રિસ્તિ સદનશીલતા દેખાડી.”

(પૃ. ૧૩ પા ૨૨૯)

આજે કલકત્તામા જે ભગવા ઉપર ફોર્ટ નિચિરમનો કિ'નો
ઉભો છે, તે ઝમીન કુલે અને કોને આપી હતી ?

કપ્તાન સાહબ લખે છે કે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના નોકરો
અવરગઝેમની પ્રમ્નને મારધાકથી પીડિત કરતા હતા અને ધાકો
પાડ્યા કરતા હતા. પરંતુ એક પ્રસંગે અવરગઝેમે આ ખૂલી
અત્યાચારોને માફ કરી કંપનીના એજન્ટ અને પ્રતિનિધિ મીં
એસકે અનાકી આજ્ઞા આપી કે તેઓ જગામા કોઇ ઝમીન

મમારી ફરજ છે તે કરીદો. અને આવા પ્રકારની ભૂતે કદી કરતા નહિ, જેની આ વખતે કરી શિક્ષાપાત્ર હયાં છે. હમેશા અમારી ફજૂરની દયા દૃષ્ટિ અને મહેરમાની મેગવાના આશાવંત રહો, અને એમા કદી ગફલત કરો નહિ. જે તમને મદારા સુમેદારો, અધિકારીઓ અથવા મદારી પ્રાણને હાથે કોઈ પણ પ્રકારની પીડા પહોચે તો તેની ખબર અમને આપવામા કદી પાછી પાની કરતા નહિ. અમારી ફજૂરે અસદખાનને આજ્ઞા કરી છે કે તે એજ પ્રમાણે લખી મોકલે. બાહિયર નામના ધરમને આમરો આપવા બાબત તમે ફયાંદ કરી છે કે આગવા સુમેદારોએ તેને પોતાના રક્ષણમા લઇ લાધો છે અને મઝકુર ઉપર તમારી કેટલીક રકમ લેથી થાય છે અને તે માટે તમે ચાહે છે કે તેને તમને સોંપી દેવામા આવે. આ વિષે આજ્ઞા આપવામા આવે છે કે તમે તમારો દાવો કાયદા અનુસાર અદાલતમાં સાબિત કરો, તે વખતે ન્યાયની માગણી અમલમા આણવામા આવશે.

જુલુસ સન. ૩૧

—અવરંગઝેબ

(ભા-૧ લેા પા-૨૨૭)

આ ફરમાન અવરંગઝેબના ચરિત્રની ચાવી છે. આ ફરમાનથી તે સવાલનો જવાબ મળી જાય છે કે શુ અવરંગઝેબે અંગ્રેજો અને ડચોને વેપાર કરવો બારે પાડી દીધો હતો ? મસ્ત ખન્ડીઆ કંપનીની વર્તણૂકની સરખામણી અવરંગઝેબની મહેરમાની અને ઉદારતા સાથે કરો. તે ઇનિદામકારો જેમને ખરા બનાવોની ખબર

નથી, તેઓ બધે ચાહે તે કંડે યા લખે. પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં આ અંગ્રેજના મન ઉપર—જે તે વખતે ઉપદેશનમાં સાથે દેતો—અવરંગઝેગની શાહી ઉદારતા અને કૃપાની જે છાપ પડી તેને, તેણે આ પ્રમાણે પ્રદર્શિત કરી છે:—

“એમ લાગે છે કે બાદશાહ, પોતાની રૈયત સાથે ગવરવર્તણુંક ચલાવવામાં આવી હતી તેનાથી અસાન નહતો. આટ આટલું છતાં તેણે આ ગુન્હાઓ અને કંદનાઇઓની કાંઇપણ સખત શિક્ષા કરવા મેળવ ધાર્યું નહિ; તેણે એક ઉદારદિલ બાદશાહની પેઠે તે લોકોને તેમના ગુન્હાઓનું ગંભીર સ્મરણ કરાવ્યું અને તેમને ક્ષમાપણ ભરી સિખામણ આપી કે હવે પછી જુઓ મારે સિસાપાત્ર હરે નહિ. શાહી શૈક્ષિકાં તેમને મમળથી દીધા કે શાહી ઉદારતા અને સદને કૃપાતાની દૃષ્ટિએ દેખે અને કાતુનને આધીન રહી પોતાનું જીવન ગાળવાને પોતાનો મુદ્દાનેજ બનાવે. બાદશાહે પોતાના સધાના વર્તન અને કથનમાં એક સંપૂર્ણ પ્રિરિત સદનશીલતા દેખાડી.”

પૌતાના રહેદાણુ અને સરમાગ નની કોડી કાયમ કરના માટે પૌતેજ પસંદ કરી લે, ત્યારે આ એજન્ટે ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં દુગથી નદીના કિનારા ઉપર તે અગ્નીન પસંદ કરી જેની ઉપર આજે કોટી વિલિખમનો કિલ્લો ઉભેલો છે. (આ ૨ જો-યા--૭)

આ બિનાઓ જાણ્યા પછી અવરગએગ વેપારનો તરફદાર કે મહદમાર નહતો એમ કહેવું હડહડતી જોઇ-સારી છે. આનો હરત ઇન્ડીયા કંપનીની ચળવળોની દારતાન થઇ. પણ દિંદુસ્તાન માત્ર અએએનોજ અખાડો નહતો, પણ, ખીજી યુરોપી પ્રાંતઓ પણ અદિં શિકાર રમતી હતી, જેમાં રુસ, મુખ્ય હતી જેમને રિયે

પ્રકરણ ૯ મું.

યુરોપીયન વેપારીઓના રંગદંગ.

આ પ્રકરણમાં એક મહાન *Diplomacy*—સામનીતિ અને મનુષ્ય ચરિત્રના દુષ્ટતર રૂપના એક ચિત્રવિન્યસ સંયોગનું વર્ણન કરવામાં આવશે. અને એ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે કે આ સામનીતિના કર્તા ક્યાવતાઓની નૈતિક સ્થિતિ કેટલી નીચ અને અપ્રમાણિક હતી છતાં તેણે કયા રીતે એક હિન્દી સદતનતાના નાશ કરી પોતાના હેતુ ફાળ્યા કુદરતનો આ એક લેખ ૪, જેણે કરીને આના મહાભારત પરિવર્તનો થયા કરે છે, જેમકે એક મદતનતાનું અસ્તિત્વના પૃષ્ઠ ઊભર્યા નાશ થયું અને બીજાનું સ્થાપિત થયું. આ સામનીતિ અવરગએમના કાળમાં શરૂ થઈ તેથી આ પુસ્તકમાં તેનું વર્ણન થયું આવશ્યક છે કાંચ અવરગએમની આ એકજ જૂન, તેની દીર્ઘ દૃષ્ટિની નિરૂદ્ધ હતી કે મજદૂર બાદશાહે પોતાની અમળી શક્તિ આખા હિન્દને એક મહાન એકન સદતનતા બનાવવામાં ખરચી નાખી. પણ તે કીડાઓને ન જોયા જેઓ નજરથી દૂર રહી પરદા પાડ્યા આ મહાન માત્રામય જૂનન જેને, આ બાદશાહ આની કીર્તિ અને શાનથી ચણ્યા મળી રહ્યો હતો તેના પગાને કરડા કરડી કમઝોર કરી રહ્યા હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે જ્યારે અવરગએમે આ ફાણમંચનું દુન્યાનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે દેખીતી રીતે તો આ મહાન જૂનન બનીને તકવાર થઈ ગયું હતું, પણ તેનો પયો નિર્ગળ થઈ ગયો.

પોતાના રહેઠાણ અને સરસાગ નની કોઈ કાયમ કરના ગાટે પોતેજ પસંદ કરી લે, ત્યારે આ એજન્ટે ઇ સ ૧૬૬૦ માં દુગની નદીના કિનારા ઉપર તે અમીન પમદ કરી જેની ઉપર આજે ફાટું નિયમિતને કિલ્લો ઉભેલો છે. (આ ૨ જો-૫-૭)

આ બિનાઓ જાણ્યા પછી અવરગઝેય વેપારને તરફદાર કે મદદગાર નહતો એમ કહેવું હડહડતી બેઠ-સારી છે. આનો હરક ઇન્ડીયા કંપનીની ચળવળોની દાસ્તાન થઈ. પણ હિંદુસ્તાન માં અંગ્રેજોનોજ અખાડો નહતો પણ, ખીજી મુરોપી પ્રજાઓ પણ અહિં શિકાર રમતી હતી, જેમાં ડચ, મુખ્ય હતા. જેમને વિષે નવમા પ્રકરણમાં કંઈક કહેનામાં આનરજો અહિં જે કેટલાક બનાવો લખનામાં આવ્યા છે તે સિધ્ધાંત એક મિદુ સમ છે, છતાં એટલેથીજ આ સનાસનો ઉત્તર તો મળી રહે છે કે શુ અંગ્રેજો અને ડચોને વેપાર કરતા નાકમાં દમ આની રહ્યું હવે ? જે બનાવો અહિં નોંધાયા છે, તેમનથી એટલું મિદુ થઈ જાય છે કે અંગ્રેજો અને ડચોએ અનરગઝેયના રાજ્યનહેરારને કેટ કેટની મુશકિતોઆમાં પ્રાણી મેલવાના કાયદા રચ્યા હતાં પરંતુ અનરગઝેયે પોતાના ઘાહી ઉદારતાથી તેમને જુનો તરફ આજ મિત્રાણુ કર્યા અને વેપારમાં હમેશાં તેમને મદદ આપી, જેને પ્રતાપે તેમને અને તેમના ઇન્દ્રને તે ધન-સુખ નસીત થયું, જેનું વલુને વેપારના પ્રકરણમાં થઈ ગયું છે, આજે આ સધળી વાતોને બૂરી જવી એ હડહડતું નગણ્યપણું છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

યુરોપીયન વેપારીઓના રંગઢંગ.

આ પ્રકરણમાં એક મહાન Diplomacy—સામનીતિ અને મનુષ્ય ચરિત્રતા દુષ્ટતર રૂપના એક ચિત્રનિર્ણય સંયોગનું પર્યાન કરનામા આવશે. અને એ પણ સ્પષ્ટ કરવામા આવશે કે આ સામનીતિના કર્તા કરાવતાઓની નૈતિક સ્થિતિ કેટલી નીચ અને અપ્રમાણિક હતી છતાં તેણે કયા રીતે એક હિન્દી સદ્ગતનતાના નાશ કરી પોતાના હેતુ પ્રાપ્ત કર્યા. કુદરતને આ એક લેખ છે, જેણે કરીને આના મહાભારત પરિવર્તનો થવા કરે છે, જેમકે એક મહત્તનતાનું અસ્તિત્વના પૃષ્ઠ જારથી નાશ થવું અને પીડનનું સ્થાપિત થવું. આ સામનીતિ અવરંગઝેનના કાળમાં શરૂ થઈ તેથી આ પુસ્તકમાં તેનું પર્યાન થવું આવશ્યક છે. કાંચ અવરંગઝેનની આ એકાદ બુદ્ધિ, તેની દીર્ઘ દૃષ્ટિના વિરૂદ્ધ હતી કે મઝફર બદશાહે પોતાની સમગ્રી શક્તિ આખા હિન્દને એક મહાન એકત્ર સદ્ગતનત જાનાવવામા ખર્ચી નાખી. પણ તે કીડાઓને ન જોયા જેઓ નઝરથી દૂર રહી વરદા પાછળ આ મહાન આત્માજય ભૂવન જેને, આ બાદશાહ આવી કીર્તિ અને શાનથી ચણુના મયી રહ્યો હતો તેના પાયાને કરડી કંડી કમઝોર કરી રહ્યા હતા. પરિણામ એ અપ્રાપ્ત કે જ્યારે અવરંગઝેમે આ ક્ષણભરુર દુન્યાને ત્યાગ કર્યો, ત્યારે દેખીતી રીતે તો આ મહાન ભૂવન જાનીને તકવાર થઈ ગયું હતું, પણ તેનો પરો નિર્ગળ થઈ ગયો.

ટોનાથી આકરા વાના એક ઝપાટાએ તેને પાડી નાખ્યું. જે સુકિતથી આ પાયો નિર્જા થઈ ગયો હતો તે એવી સામનીતિ છે જેનું નિશાન આ દેશમાં કદી ખાતી ગઈ નથી. હિન્દના ઇતિહાસના આ વિભાગથી જે પાઠ શીખવાનો મળે છે તે, કોઈ પ્રભ કે વ્યતિથે ભૂમવો જોઈતો નથી, પરંતુ સ્પષ્ટપણે જોવી ગમવો જોઈએ છે કે જે માણસો પોતાના ભૂતકાળના અનુભવ ઉપરથી ભરિધ્યને મારે બોધ ની અદલ્ય કરતા તેઓ આ દુનિયામાં રમગીતા રખડતા અને નિષ્કળ નિરડે છે, એવીજ રીતે જે કામ પોતાના કામી જીવન જીતાત ઉપરથી બોધ નથી અદલ્ય કરી તે હમેશા ભવના વદોગમાં રહે છે ખરડે એમ કહો કે નાશ પામે છે અને હની નહતી થઈ જાય છે.

જે ડિપોઝેશન ૯ વર્ષન કરવા માગુલું અને જેના ઉપર થી બોધ લેવો જોઈએ તે એ હતી કે બે શક્તિયોને અથડાની મારી, એક શક્તિ પ્રત્યે દિવસે ત્રી ઝાહિ કરી અને તેની પાસેથી રાજ્યમાં થોડાક હક મેળવના, પછી જ્યારે મેળવેલ હક અરાગર મજબૂત થઈ જાય તો ફરી તેજ સામનીતિમાં આગળ કદમ મૂકવો અને જીજ્ઞા હકો મેળવના એવી રીતે ધીમે ધીમે બે શક્તિયોનો નાશ કરી પોને જીજ્ઞા કોઈને શામિલ કર્યા વિના દેશના બાહ્ય શાહ બની બેમલું. માનવજાતિના કોઈપણ વિભાગની ખામીઓ ચર્ચાવી એ કંઈ સાફ કામ નથી, પરંતુ ઇતિહાસની દ્રિદ્યુરી સમજના અને તેનાથી બોધ અદલ્ય કરના કોઈ કોઈનાર ખરી ધનાઓ રમુ કરવી અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

ઝાદિરમાં ધણું કરીને દિન્દમાં સૌથી પહેલાં આ સામનીતિની શરૂઆત ડ્યોએ કરી હતી. દિન્દમાં ડ્યોની નીતિ વિશે કપ્તાન સાહેબે ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં જે વિચારો ઝાદિર કર્યા તે નીચે મુજબ છે :—

“આ ઈમાનદાર કંપનીએ હમેશા પોતાનો એવો રવૈયો કરી રાખ્યો હતો કે પ્રથમ તો તે દિન્દી અમીરો અને અધિકારીઓ વચ્ચે લડાઈ સળગાવી મેક્ષતી અને પછી અમાલિકપણાનું કોળ ધાવી તેમના મગજ, કઠ્ઠીઆ પતાવવા પોતેજ ત્રાદિત અને પંચ બની બેસતી અને હમેશા ન્યાયના કાંટાનો પદ્યો, પોતાને જેના દેશની નિકાસ અથવા જેને ત્યાનો માલ કંપનીને માટે સૌથી વધારે ઉપયોગી હોય, તેની તરફેણમાં નમાવી દેતી. અને હમેશા લડાયક શત્રોની મદદ તેજ અમીરને આપતી જેને, મદદ કરવામાં કંપનીને લાભ થતા હોય અને લડાઈ પુરી થતાંજ તે ગરીબ પરાજિત પક્ષના બરડા પર તે સધળા ખરચનો બાર નંખાતો જે, વિજયીની મદદ કરવામાં કંપનીને થયો હોય. આ સઘળું થયા પછી કરારનામાં ઉપર સહી કરવાનો સમય આવતો ત્યારે દોસ્તીનો દા'વો કરનાર કંપની પોતાના મિત્રનું સારામાં સારું ખંદર બદલા પેટે લઈ લેતી તેના ઉપર કિલેજાંધી કરી ડ્યો સિવાય બીજા કાંઈને તે ખંદર પર વેપાર કરવાની પરવાનગી આપતી નહિ, અને જો તેની વિરુદ્ધ કંઈ થતું તો કંપનીની ફવજ કાંઈ બીજા દુશ્મનની મદદ વડે તે દોસ્તના મુકાબલા માટે તૈયાર કરવામાં આવતી.”

કપેતાન હેમિલ્ટનના અભિપ્રાય મુજબ ડ્યોની આ રાજનીતિ દિન-દિન દત્તી પરંતુ આરા અભિપ્રાય પ્રમાણે માત્ર ડ્યોને માથેજ આ કદરૂપી નીતિનું આગ ચક્રારી ચકાવું નથી. એ સભવિત છે કે તેનો પાથો ડ્યોએજ નાખ્યો હોય પરંતુ ધીમે ધીમે સઘળા યુગેપી કરમો આ નીતિના રંગમાં જગાઈ ગઈ “ઈમન હુયમુલ્લ ઇન્સાન” અર્થાત, માણસ હોવાને અર્થે તેમના ઉપર કોઈ મોટું આગ મૂરી સકાવું નથી જેમ જસો વર્ષ પહોંચા પીગળ્યો ઉપર સરસાઈ અને ઉપરીપાણું મેળવવાની જે લાખમાં પ્રચલિત હતી તેજ અર્થે પણ છે હા, અવગત તે મેળવવાની રીતો બદલાઈ જાય એ સભવિત છે. પરંતુ રિયારો અને લાગણીઓ, ઠપાં અને અફેગાઈ અને માનવ પ્રકૃતિની ગામણી આજે પણ તેજ છે તેને જાનિ અને ધર્મ જોડે કળો પણ સંબંધ નથી મુસલમાનો ખ્રિસ્તિઓ, અર્થેઓ અને ફ્રેન્ચો, સવળા આ માનવ પ્રકૃતિની ત્રુષ્ટિઓના શિકારો બની ચૂક્યા છે. પરંતુસ્થિતિ એ છે કે રાજકાર-ભરીઓ અને રાજદ્વારીઓના નૈતિક મુદ્દાએપો પ્રત્યેક જમાનામાં, જાદિર તખ્તાઓ ઉપર ચઢી ઉપદેશ કરનારાઓના કરતા જુદાજ હોય છે.

૬. સ ૧૬૮૮માં નિલાયતથી જે પત્ર ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના અધિકારીઓ ઉપર એવી મતલબના આવ્યો હતો કે દિન્દીઓ પાસેથી મેટી મોતી રકમો ઉધાર લઈ વહાણો છુટાડ મોકલી દો. અને પછી અરગએજ સાથે કોઈને કોઈ બંદાને લડવાના કારણે ઉત્પન્ન કરી તે ઝપીઆ હોઈયા કરી લ્યો તેનું વર્ણન ગયા

પ્રકરણમાં થઈ ગયું છે. એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ખુદ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની રાજનીતિ પણ તેજ પોલીસી ઉપર રચાય હતી, જેની તોફાનત કપ્તાન સાદબે તુ વખતે ડ્યોના શિરે ઠાલી છે. એક જગ્યાએ કપ્તાન સાદબે લખે છે કે ઇ. સ. ૧૭૧૪માં:—

“જામેરીનના રાજ્યએ ડચ કંપની સાથે યુદ્ધ કર્યું જેમાં, અંગ્રેજી ફેક્ટરીનો વડો અધિકારી જે જામેરીનનો ખાસ સલાહકાર હતો, તેણે આ લડાઈ સળગાવવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો. તે વખતે નો ડ્યોનો કિલ્લો જીતી લીધો, પણ પછી એજ અંગ્રેજ સલાહકારે પોતાનો વાવડો તે કિનારા પર ફરકાવી દીધો. અને છેવટે એજ પરિણામ આવ્યું કે આ આલ્પી જામેરીનનીજ દાર થપ્પી ગણાય.”

(ભા. ૧લો. પા. ૩૧૪)

“એવીજ રીતે સિયામમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના નોકરાને ત્યારે મોઝલુમ પડ્યું કે કંપનીને માથે હરજ બહુ થઈ ગયું છે, ત્યારે તેમણે એકાએક કારખાનાને માત્ર એજ હેતુથી આગ લગાડી દીધો કે સિયામના રાજની પ્રજા ઉપર આ કૃત્યની તુફાનત મૂકી બાદશાહ પાસેથી બદલો વસુલ લઈએ, જે તે આપત્તાની ના પાડે તો લડાઈ કરવાનું કારણ મળી જાય.” (ભા-૧લો, પા-૧૦૦)

આવી જાતના જનાવોથી સ્પષ્ટ મોઝલુમ પડે છે કે અંગ્રેજી ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની નીતિ અને ડ્યોની નીતિમાં કાંઈ ભેદ નહતો. એવીજ રીતે આલમગીરી કાળ પછી કેંચ ગવર્નર કુલે અને અંગ્રેજ ગવર્નર કલાઇવની ચળવળો અને સ્પર્ધાઓની દારછત હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર એજ આશય અને ઉદ્દેશ રાખતી હતી કે આ

Diplomacy-સામનીતિમા કોણ બાઝી લઈ જાય છે. અને છેવટે તેમા ધરત ઇન્ડિયા કંપનીજ દાવ લઈ ગઈ. તેને પરિણામે અંગ્રેજો આ દેશના હાકિમે થઈ જવા. અહિં રહેને વાદ આવે છે કે "તમહુને હિન્દુ"ના ફ્રેન્ચ લેખકે પોતાના પુસ્તકમાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે રાજ્યો પચાવી જવાનું સિસલુ ઇંગ્લાંડ પાસેથી શીખવું જોઈએ, તેણે હિન્દનો દાખલો આપી લખ્યું છે કે અંગ્રેજોએ આ દેશ હિન્દીઓનાજ ખૂન અને રૂપીઆની મદદ વડે જીતી લીધો. આ દેશને જીતવામાં જેટલી મોટી મોટી લડાઈઓ અંગ્રેજો લડ્યા છે તેમાંની ઘણીખરીમાં હિન્દી મિર્જાપુરનાજ ખૂન વગેરે હતા અને લડાઈનું ખર્ચ પણ એજ દેશના રૂપીઆથી કરવામાં આવ્યું હતું. અંગ્રેજોનું લોહી પણ એટલું નથી રેડાયું કે જે લખવા યોગ્ય હોય, તેમ તેમના દેશના રૂપીઆ પણ ખર્ચાયા નથી. અને એમાં તો શંકા નથી કે રાજ્યો જીતવા નીકળેલ કેમ રાજ્યને જ્યારે પોતાનો હેતુ આવી રીતે સંધાતો હોય તો રાજદ્વારી નજરે તે કોઈ ખીજી કાર્ય પદ્ધતિ અખત્યાર કરવા પૂરતો મૂખ્ત ભાગ્યેજ જનશે. જે હિન્દ વાસીઓએ તેનો મુકાબલો જીદિ પૂર્વક ન કર્યો તો તેમાં તેમનેજ વાક હતો અને આજે અને હજી પણ જે હિન્દુસ્તાનીઓ આ પાઠથી શિખામણ લઈ સમજણ થઈ જાય તો તેમને તેમ કરતાં વારનાર કોઈ નથી.

અહિં સુધી તો સરજ સામનીતિનું સ્વરૂપ દેખાડવામાં આવ્યું. હવે તે મદદાયોની નૈનિક રીતણાતોનું દર્શન કરો, જેઓ આ ડિપ્લોમેસીની મદદથી હિન્દી સલ્તનતની જડ હિપ્પેડી રહ્યા હતા. એ જોશે એટલે તમને સંતોષ થઈ જશે કે આ દેશમાંથી હિન્દી

સહતનત આ કારણથી નાશ નહિ પામી કે તેના દુરમનોમાં કોઇ
આસ પ્રકારની ન્યાય પ્રિયતા અથવા માનવ-નતનની નૈતિક ખૂબીઓ
હતી, જેના પ્રભાવે સહતનતને અધોગતિના વમળમાં ફેંકી દીધી.
કપ્તાન હેમિસ્ટન માદગતું આખું સફરનામું મ્હારી આ તુલનાના
પુરાવા રૂપ છે. તે સમયમાં જો પોર્ટુગીઝ દિ-કુસ્તાનમાં વેપાર કરવા
માટે આવતા હતા, તેમને વિશે કપ્તાન સાદળ લખે છે કે:—

“જે માણસ તેમના ઉપર વિશ્વાસ મૂકે તો, તેને છતરવામાં
તેઓ કદી ચૂકતા ન હતા.”

(પ્ર. રજી. પા. ૭૭)

“પેશુના રાજાએ એક પોર્ટુગીઝને પોતાની ફવજનો જનરલ
નીચે દતો. તે એટલો બધો ઉદ્ધન અને અવિનયી થઇ ગયો હતો
કે એક દિવસ જ્યારે હાથી પર સવાર થઇ કોઇ નવ વિવાહિત
વહુને ઘેર તેના માળાપને સુમારકાદ આપના ગયો, ત્યારે વહુને
દેખતાજ તેની ઉપર તે એટલો તો લદ્દુ થઇ ગયો અને પોતાની
વિધથી લાગણીઓ ઉપરનો કાચુ ખોઇ બેઠો કે તે આ એક વિવસની
પરણેસ વહુને બજારકારથી પકડીને પોતાને ઘેર ઉપાડી ગયો.”

(ભા. રજી. પા. ૩૮)

“દરિયાઈ રસ્તાઓ ઉપર લૂટમાર કરવી એ તો તેમની દૈનિક
અને સાધારણ રમત હતી.”

(ભા. ૧લો પા. ૧૬૪)

અંગ્રેજી ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના જે મૂળ મથકો હતા. બંગાળ
પ્રતાકોમાં કવકત્તા અને સુરત સુબામાં મુંગલ. બંગાળમાં મી.
જેમ્સ યનાક કંપનીનો એજન્ટ હતો. તેને ગદિનશાદ અવરંગઝેબે.

પોતાની વેપારી કોઠી માટે ઇચ્છા અનુસાર જગ્યા પસંદ કરી લેવાની પરવાનગી આપી હતી. તેણે ઇ. સ. ૧૬૯૦માં તે જગ્યા પસંદ કરી, જ્યાં આજે ફોર્ટ વિલયમનો કિલ્લો છે. કપ્તાન હેમિલ્ટને આ મીઠા ચનાકના મોઠાં મોઠાં પરાક્રમે પોતાના પ્રવાસ પુરતકમાં વર્ણવ્યા છે. એક ઠેકાણે તેઓ લખે છે:—

“મીઠા ચનાકે પોતાની રસ્તી વસાવવા માટે આ જગ્યા બહુ લીધી હતી અને અહિં તે એક પ્રાંતના વાલીથી પણ વધારે સ્વતંત્રતા અને આપ ખુદીથી બાદચ્છાદત કરતો હતો. ફેર માત્ર એટલો જ હતો કે વાલીઓ અને બાદચ્છાદોમાં દિલસોઝી અને ઇન્સાનિયત હોય છે, જેનાથી તે છેકળ ખાતી હોતો. જ્યારે કોઈ ગરીબ અચાનક દિનથી તેના કાપડા વિરુદ્ધ ક્રોધ કરતો ત્યારે, તેને નકકી પશ્ચોળ સખ્ત મેથોપાક અપાતો. અને ધણે ભાગે તે જમવા બેઠો હોય. ત્યારે, આવી શિક્ષાઓ અમલમાં આણવામાં આવતી. જમવાના તેના ઓરડાની પાસે ગુનેદગારોના રહેતો અને આકરદો તેને ગીતો અને સંમીતોની ગરજ સારતા હતા. આ જગ્યાની આસપાસ મુર્તિ પૂજકો વસે છે. તેઓમાં પતિના મુરદા સાથે વિધવાઓનો સતિ થવાનો રિવાજ છે. મુગ્ધોની લગાધ પહેલાં મીઠા ચનાકે એક વેળાએ પોતાના અંગ રક્ષક સાથે એક જવાન વિધવાને સતિ થવાની કૃષ્ણ રીત અંશ થતી જોય. તેના સૈદ્ધ્ય ઉપર તે એવો તો મોહી પડ્યો કે તરંતજ પોતાના સિપાઈઓને આગા આપી. કે આ જલ્દાદોની પાસેથી તે બાઈને બળાતકારે પણ છોડવી લાવે. આ આગાનો અમલ થયો. બળાતકારે તે રૂપવંતી અબળાને ચનાક સાહજને બંગલે પહોંચાડી દેવામાં આવી.

જ્યાં તે બેઠે ઘણા વર્ષ સુધી પ્રેમથી રહ્યા. અને તે સ્ત્રીને કેટલાક અસ્થિઓ પણ થયાં. હવે તે ગીંચનાકમાં રહેલાં થયું તે પછી તે મરી ગઈ. આના સંબંધમાં એક આશ્ચર્યજનક વાત એ છે કે તે બાઈએ પોતે ખ્રિસ્તિ થવાને બદલે ખુદ મીંચનાકની જ શુદ્ધિ કરી લીધી હતી. તે પછી ગીંચનાકમાં માત્ર એટલી ખ્રિસ્તિ માન્યતા દેખાતી હતી કે તેણે પોતાની પતિને સારા સત્કારથી દફન કરી અને તેની કબર ઉપર એક ધુમટ બનાવ્યું અને જ્યાં સુધી પોતે જીવતો રહ્યો ત્યાં સુધી મૂર્તિપૂજકોના સિવાજ મુજબ વર્ષો વર્ષ એક મરઘી તે બાઈની કબર પર કાપી તેની વર્ષો ઉજવતો હતો. આ બનાવ સામાન્ય રીતે મશહૂર છે. અને તેની મદદે વિશ્વાસ પાત્ર સાધનોથી ખબર મળી છે એનાક સાદગતા કલંકરતાના કિલ્લામાં જે હિન્દુ અને હમાઇઓ વસતા હતા, તેઓ કહેતા હતા કે આ બનાવ તદ્દન ખરો છે.”

(પૃ. ૨ જી-પા ૮૯)

બંગાળમાં હુમથી નાઠીકની અંગ્રેજી વસ્તી (Colony) વિશે કહેતાન સાહબ લખે છે કે:—

“જો કે આ નવી વસ્તીની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો ઘણી બાબતોમાં પોતપોતામાં મતભેદ કરે છે; પરંતુ તે બીજા માણસોને જોઈએ એમના કુબંધમાં આવી જાય છે, તેમને પજવવામાં સઘળા એકમત અને એકત્ર થઈ જાય છે. તેમને પરવાનગી નથી કે તેઓ પોતાની ઇચ્છા મુજબ ગમે ત્યાં મરઘી ગ્રમાણે નક્કી માલની લેવાદેવા કરે, પરંતુ તેમને ગવર્નર ઈન કાઉન્સિલ પોતાની મરઘી અનુસાર

કીમનો ઉપર વેચાણ અને ખરીદ કરવા ફરજ પાડે છે. એમ તો વેપારીઓ આગળથી ગવર્નર્ની પરવાનગી લઇ રાખે છે, પરંતુ આ એક અશ્રેય અપરાધ દરાવવામાં આવે છે કે તેઓ કુગતી જઇ ભાવતાલ વિષે પૂછપરછ પણ કરે.”

(ભા. ૨ જો. પા. ૧૨-૧૩)

“જો કોઇ માણ વેચનો કે નાણા ધીરતો અને પછી જો ઉધ-રાણી કરતો તો છુતકાર, ફિટકાર અને મારધાડ વિના ભાગેજ તે છટકી મકતો.”

(ભા. ૧ લો. પા. ૨૪૮)

આ તો એક સાધારણ વાત થઇ પડી હતી કે યુરોપિયન મુસાફરો દિન્દીઓના નાચરગના જલસામાં જ્યારે કદી નોતરવામાં આવતા, ત્યારે તેઓ ત્યાં જઇને ચિનમ, નીતિ અને લજ્જાને અભ-રાઇએ મૂકી વેશ્યાઓ સાથે વિવિધ વામનાઓ પૂરી કરવામાં મૂટથી પડેલાઇ જતા.

(ભા. ૧ લો. પા. ૨૬૪)

ઓતો બંગાળના અંગ્રેજી વેપારીઓની નૈતિક સ્થિતિનું વર્ણન થયું. હવે મુંબઇ તરફની સ્થિતિ જુઓ. મુંબઇની વ્યવસ્થા-પક સમિતિના પ્રમુખ મીઠા માધુરજી નામના એક ગૃહસ્થ હતા. તેમને ખીજા એક કપ્તાન ચોરખાનું જોડે અણગનાવ હતો. મજકુર પ્રમુખે તેની વિરદ ખોટા દસ્તાવેજ અને બનાવટી કાગળો ઉભા કરી તેની સઘળી માલ મિલકત ઝપ્ત કરી લીધી અને તેને જેલખાનામાં પૂરી દીધે. આ કપ્તાનની સ્ત્રી કોડી માટે લાચાર થઇ ગઇ હતી. કેટલાક ખીજા લોકોની સાથે પણ આવા કાવત્રાઓ રમવામાં આવ્યા હતા.

(ભા. ૧ લો. પા. ૧૬૫)

મીં ચાઇલડ જે, કંપનીના જનરલ હતા તેઓ બાઉચર નામના એક ગૃહસ્થ ઉપર નારાઝ થઇ ગયા. તેમણે એક વાણિયાને તેને કોઇ પણ રીતે ઝેર આપી મારી નાખવા ઉભો કર્યો. આ વાણિયો મીં બાઉચરના દિન્દી રસોઇયાને મળ્યો અને તેને મીં ચાઇલડના અરમાન પૂરા કરવા માટે રૂપીઆની લાલચ આપી. દિન્દી રસોઇયાએ વાણિયાને વચન આપ્યું, પણ જે સફેદ હળાહળ અને રૂપીઆની થેલી વાણિયાએ તેને આપી હતી તે તેણે પોતાના શેઠ મીં બાઉચર આગળ લઈ જઈ મૂકી દીધી.

(ભા. ૧ લો. પા. ૧૬૬, ૧૬૭.)

મીં પિટીટ નામના એક ગૃહસ્થને દરિયાઇ ચાંચીઆઓએ પકડી લીધો હતો. તેને છોડવા માટે પાંચ હજાર પાઉન્ડ દંડ લેવાનું નક્કી કર્યું હતું. મીં પિટીટ સુરતમાં પોતાના મિત્રોને રૂપીઆ ભરી દેવાનું લખ્યું. પરંતુ મીં ચાઇલડે એક વાણિયા દ્વારા તે ચાંચીઆઓને કહેવડાવી દીધું કે મીં પિટીટ બહો ધનાઢય પુરુષ છે. એની પાસેથી પચ્ચીસ હજાર પાઉન્ડ લીધા સિવાય છોડતા નહિ. આથી ચાંચીઆઓએ દંડની રકમમાં વધારો કરી દીધો. આ રકમ મીં પિટીટ આપી સકયો નહિ. અને મિત્રો ૭ મહીનામાં તે ચાંચીઆઓની કબજમાં મરણ પામ્યો. આ ચાંચીઆઓ મીં ચાઇલડને ગાળો આપતા હતા, કેમકે તેણે તેઓને એવી ખરાબ સલાહ આપી કે જેથી તેમના પાંચ હજાર પાઉન્ડ પણ ગયા.

(ભા. ૧ લો. પા. ૧૮૮.)

આ તેજ મીં ચાઇલડ હતા જેમનું વર્ણન આગળ આઠમાં

પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. અને જેમને કાયરેક્ટરોએ એવી સૂચના મોકલી હતી કે હિન્દુસ્તાની વેપારીઓ પાસેથી પુષ્કળ રૂપીઆ સમેટી વહાણો છોડાંડ મોકલી દે અને લંડાઈની છોડછાડ કરો. એજ મહાશયે પાંચીસ કલમોવાળી ફર્માદ-અરઝી સુરતના સૂબા ઉપર મોકલી હતી. જેનું પરિણામ આઠમાં પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે. હવે બીજા ગવર્નર સાહેબનું વર્ણન સાંખ્યો:—

“જે સમયમાં સરજેન જેવર મુંબઈમાં કંપનીનો ગવર્નર હતો, તે સમયમાં એક ગૃહસ્થ પોતાની આલીસ વર્ષની સ્ત્રીને મુંબઈમાં છોડી કંઈ કામ માટે ચાલ ગયો હતો. સાહેબે તે સ્ત્રીના લગ્ન પોતાના પુત્ર સાથે કરી દીધા અને પહેલા લગ્ન માત્ર એટલીજ બિના ઉપર ખાતિશ ઠરાવ્યો કે મુંબઈના પ્રચલિત કાયદાઓ અનુસાર લગ્ન-બંધનમાં ગવર્નરની પરવાનગી અનિવાર્ય છે જે, આ લગ્નમાં કાનૂન અનુસાર લેવામાં આવી નથી.”

(પુ. ૧ છું. પા. ૨૩૫.)

કપ્તાન હેમિલ્ટનને આ ગવર્નર વિષે એવી સંકા હતી કે એક વેળા તેણે પોતાને પોતાની સ્ત્રી સહિત બાપ્તિસ્મને દોષને દોષ રીતે સુરતના ગવર્નરનો કચદી બનાવ્યો હતો. આમાં તેનો આશય એ હતો કે તેને સુરતમાં રહેવાની તક મળી જાય, અને ત્યાં તે પોતાની અંગત આપણને દોષ વેપારમાં રોકવાની ગાંઠવણ કરી સકે.

(પુ. ૧ છું. પા. ૨૩૬.)

“સર જોન પછી સર નિકોલાસવેટ ગવર્નર નીમાયો. એ એવો દુષ્ટ માણસ હતો કે ખુદ કંપનીના નોકરોએજ તેને પકડીને એક

કપડી પેઠે વિસાવત ઝોકની દીધો હતો.”
(ભા. ૧ લો. પા. - ૨૦૬.)

આ સ્થિતિ તો ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના અધિકારીઓની, રિ-ઈન્ફોર્મ હોય હતી. સમુદ્ર વિષે કપ્તાન સાહબ લખે છે, કે એજ પ્રોપનારી વેપારીઓ કોઈ કોઈ વખત હરિયાઈ કાકુઓ પણ ખતી ખેસતા હતા અને મોટી મોટી ફરતાઓ કરતા હતા. સુરતના પાણીનો સખતો એક ઠેકાણે કપ્તાન સાહબ લખે છે:—

“ઇ.સ. ૧૬૬૫ માં કપ્તાન એયુરરી નામના એક હરિયાઈ ચાંચીઆએ આ શહેરના વેપાર અને સંસ્થામાં વિઠી નાખ્યું અને આર નાના વહાણો સાથે કુમનો કરી મુગ સરકારનું એક વહાણ, લાંડી લાંધું, જેથી કરીને ખુબજ મહી, સોનું અને એક મુસમમાન ચીં લાંટમાં તેને હાથ લાગી. રાતા સમુદ્ર અને મેડાગારકરવાળા પ્રકરણમાં હું ખતાવી ગયો છું તેમ, ને સમયથીજ આ શહેરને વેપારમાં ઘણા ઘીસાઓ પડેલા છે.”

(ભા. ૧ લો. પા. ૧૪૬)

ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના અધિકારીઓની સામાન્ય સ્થિતિ વિષે કપ્તાન સાહબ લખે છે કે આ કંપનીના અધિકારીઓને હાથે એવા એવા અને એટલા એટલા કુલમો અને સિતમો થતા હતા કે કોઈ આકાશી દિવાળમાં કે માનવી કાનૂનમાં એટલો પ્રમાણ કે બળ નહતો કે તે એ લોકોને આવા અંત્યાચારોથી રોકી સકે.

(ભા. ૨ લો. પા. ૧૮.)

“જ્યાં કદી મુગ પ્રજા અંગ્રીઓને મોટા મોટા પગારો આપી

નોકર રાખતી, ત્યારે કંપનીના અધિકારીઓ, તમારા પગારો બહુ મોટા છે એમ કહી બળાત્કારે પણ તેમના પગારોમાંથી થોડું ધણું પડાવી લેતા.” (પુ. ૧ લુ પા ૨૩૪)

અહિં સુધી તો પ્રશ્ન ઇન્ડીઆ કંપનીના વેપારીઓની સામાન્ય નીતિનું વર્ણન થયું. પણ એમ જણાય છે કે તે સમયમાં નૈતિક દૃષ્ટિએ આ ગેરાઓનો પૂરે પૂરો દળ સદાને આધિન થઈ ચુક્યો હતો. જે લોકે આ વેપારીઓની રીતભાત સુધારી સકતા હતા અથવા જેમનો કંઈ પ્રભાવ પડી સકતો હતો તે પાદરી સાહેબોનો વર્ગ હતો, પરંતુ કેપ્ટન હેમિલ્ટનના નિચારો આ વર્ગ નિષે એ છે કે ‘જ્યાં જ્યાં એમના મુખ્યારક કદમો પહોંચતા ત્યાં ત્યાં શરાબ-ખાનાઓ અને અમન ચમનના રંગ દંગ પણ સાથે સાથે પહોંચી જતા હતા અને જેઓ, આવા જીવનથી અત્યાર સગી નિમુખ રહ્યા હતા, તેઓ પણ પાપમય થઈ જતા. બચવું ધણું મિઠું હતું’.

(ભા. ૨ જો. પા. ૮૫, ૮૬)

“બગરાની તો એ સ્થિતિ હતી કે દેવળોમાં છોડેલો શરાબ વેચાતો હતો, અને જે છૂટ સરકાર તેમને આપતી તેનો તેઓ ભૂંડામાં ભૂંડો અને કુદમાં કુદું લાલ લેતા હતા.”

(ભા ૧ લો. પા. ૮૪)

“ગોવાની મિશનરીઓની એ હાલત હતી કે કોઈ માણસ એક નજીવી વસ્તુ દાખલા તરીકે ગાંજલી વગવરંદ આઝારથી ખરીદે અને પાદરી સાહેબને આપવાની ના પાડે તો તેઓ તેને મુરતદ કિંવા ધર્મ બાહિર બાહિર કરી દેતા હતા. અને પછી તે બાપડો

માન પાઉન્ડનો દડ આપ્યા વિના પાછો દાખિન થઈ સકનો નહતો”
(ભા. ૧ લો. પા. ૨૫૨)

“તેઓ લોકોને કંઈ કંઈ પ્રકારના નાદુષ્ટ બેલો અને દ્વાથ
માસાડીના ટ્રાલુકો દેખાડી પોતાના વિશ્વસુ જનાવી લેતા હતા.”
(ભા. ૧ લો. પા. ૨૪૫)

“તે કોઈ માણસ પોતાના પ પોથી મુક્તિ મેળવના ઇચ્છતો
તો તે તેને મહુ આમાનીથી ખરીદી લઈ મકનો હતો.”
(ભા. ૧ લો. પા. ૩૨૪)

“માગનોરમા કેટલાક એ ન બેસરમ પાદરીઓ પછી હતા કે
તેઓ થોડાક રૂપીઆના જાદલામા મુસાફરો માટે સ્ત્રીઓ સહા પૂરી
નાડામા અધમ સમજતા, નહતાં અને તેમની માન્યતા એ હતી
કે કંઈપણ લાભ થતો હોય તો ચોરી, ખૂન અથવા બાંધિયોર કર
નામા મુદ્દન પાપ નથી.”
(ભા. ૧ લો. પા. ૨૮૨)

એમનેજ વિષે કન્નન સાહન લખે છે કે આ વર્ગ દુન્યાના
મહાન પાપ ડીઓમાનો એક છે
(ભા. ૧ લો. પ. ૩૨૭)

ઉપર રખાઈ-કરી દેવામાં આવી તેવી હતી, તો પછી એમાં શંકા ને
સ્થાનજ નથી રહેતું કે જે Diplomacy—સામનીતિ આ દેશને
પરાધીન બનાવવામાં આવી, મફત થઈ, તેમાં મૂળથી ન્યાય
કે નીતિ, કશું લેવું દેવું, નહવું. આ સામનીતિ આવા ગુણોની
મદદ વિનાજ પાર પડી. મહેં “મૂળથી” શબ્દ ધરાધપૂર્વક વાપર્યો
છે. હું હમ્મું છું કે કંઈ સમજદાર વાચક નહિ, આ બનાવોને
ધંધલેડના તે નીતિમાં નેતાઓ જોડે કંઈ સંબંધ નથી જેમણે ધરત
ધડીઆ કંપનીના વેર કહેરનો વિષય પ્રત્ય અને પાર્લામેન્ટ સમક્ષ
પોતે રજૂ કર્યો હતો. હું તેમને પણ ગણતો નથી જેઓ કંપનીના
કર્મી પછી અને હિન્દી સલ્તનત નાશ પાળી અને અંગ્રેજી સલ્તનત
મંજૂર થઈ ગઈ ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સત્તા અર્થે મોકલવામાં આવ્યા
હતા. એમાં શંકા નથી કે તેમણે બુદ્ધિ અને સિનમ દૂર કરવાની
અને હિન્દી પ્રસારવાની કોશિશ કરી. ‘મહેં’ બુદ્ધિ અને અત્યા-
ચારના આ બનાવો રહેલું નજર કર્યા હોત, પણ કોઈ દેશનાં કલિદા
સમાં, ઉપરાધ્યક્ષેલ એવા મોટા મોટા બનાવો લખવાની અશક્તિ
એટલા માટે પડે છે કે પ્રભુઓ અને તેમના સહયોગી જિંદગી અને
મવતના સંબંધો જે સિદ્ધાંત કુદરતે બનાવ્યા છે, તેનું ખરી રીતે
મનન થઈ સકે, અથવા એમ કહો કે સત્ય ઇતિહાસની ફિલ્મશીનું
ખૂંધે પોરણ તૈયાર કરી સકાય. અને સ્નેહમગ્ન સકાય કે દુષ્ટમાં દુષ્ટ
માનવ વર્તનો અને નીતિયો, પણ અમુક અમુક પ્રમંજે એ કેવી
રીતે શાવી જાય છે. પછી તેમના ફોન-ગમે તે બેચેન પડે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પાછલા પ્રકરણો ઉપર એક નઝર.

અહિં સુધી આ નવ પ્રકરણો ખર જોતા આ પુસ્તકના હવે પછીના ત્રણ પ્રકરણોની પ્રસ્તાવના થય છે. મૂળ હેતુ આ ત્રણ પ્રકરણોજ લખનાનો હતો. અત્યાર લગીના પ્રકરણોમાં, ૬૦ પછીના પ્રકરણોમાં જાદિર થનાં નિચારોને અનુમોદન આપનારા પુરાનાઓએ જા કરી દેખાડવાની નેમ માત્ર હતી. હવે પછીના ત્રણ પ્રકરણોમાં ત્રણ મુદ્દાઓ ઉપર લક્ષ દોરવા અને ચર્ચા કરવામાં આવશે 'હેતુ' એ કે દિન્દુ દેશનધુઓએ મુગ્ય કાગ કયા દૃષ્ટિ બિંદુથી જોવો જોઈએ? ખીજું એ કે મુસલમાનોએ દિન્દુ કયા દૃષ્ટિ બિંદુથી જોવું જોઈએ? અને ત્રીજું એ કે દિન્દુ-મુસલમાનોમાં મત્તમુત એકતા કોઈમ રાખનાની ઉત્તમોત્તમ તદ્દનીરો જ્ઞેરી નઝરમાં શી શી છે?

આ પ્રકરણમાં આપણે ગયા પ્રકરણો ઉપર એક કુલ નઝર દેશવધી જોઈએ, કારણ કે તેમાં સમાયેલ બિનાઓની મદદ વડેજ મત્તમુત ત્રણ વિષયો આવજા ત્રણ પ્રકરણોમાં સરળતાથી ચર્ચા સકાશે.

પાછલા પ્રકરણોમાં અવરગતેગના મમયન દિન્દુનું ચિત્ર દોરનાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, એના બે કારણો હતા એક તો એ કે મુગ્ય સમયના દવરનો ખરેખરો તોજ છે-તો બાદશાદ હવે 'ખીજું' કારણ એ હતું કે એને મુગ્ય કાગનો દ્વેષ ધર્માંધ મુસલમાન બાદશાદ મળવામાં આવે છે.

કેલવણી. - ૨

જીન પ્રકરણમાં જતાવવામાં આવ્યું છે કે અવરગએનના કાળમાં ફક્ત એક જ સહેરો દેખાતાં જોઈએ મુસાફર મી. હેમિલ્ટને ગારસો વિદ્યાલયો જોયાં. તે એટલા વિદ્યાળ દતાં અને તેમની જાણતા તેમની આખમાં એવી દેખાઈ હતી કે તેઓ તેમને "કાલેલે" કહે છે. શું દુન્યાનો જીને કાંઈ પણ પ્રદેશ કેલવણીના પ્રચારમાં તે વેળાએ એનાથી વધુ સંગી રીતે સુધાઈ ગયો હતો ?

ધાર્મિક સહિષ્ણુતા.

ત્રીજા પ્રકરણમાં એમ જતાવવામાં આવ્યું છે કે અવરગએનના કાળમાં આ દેશની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને ધાર્મિક છૂટ છાટની એવી સ્થિતિ હતી કે એક અંગ્રેજ મુસાફરને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ હિન્દુ અને મુસલમાનોમાં તફાવત કરવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. આજે પણ હિન્દુસ્તાનમાં સાંખો રૂપીઆની એવી જગીરો મળે છે કે જે મુગલ બાદશાહોએ મંદિરોની મદદ માટે જખશિશ કરી હતી. ખુદ અવરગએજ વિષે, જે ધણો ધર્મોપ કહેવાય છે, હમણા થોડા દિવસ ઉપર એક જાણકાર મુસલમાને હિન્દુ મુસલમાનોની ભેગી અને મોટી સભામાં એમ કહ્યું 'હવું' કે ફક્ત બનારસમાં જ મદારી સાથે ચાલ્યા આવો તો 'હું ત્યાંના ખુમરીઓ પાસેથી તેમની સદા કદાવી દેખાડી આપીશ કે તેમાંની લગભગ સધળી એજ બાદશાહની જખશિશ છે ખ્રિસ્તીઓને પણ દેવળો બનાવવાની પરવાનગી અપાઈ હતી, હવે ઝરા તે સમયના સુરોપનો હિતદામ વાલો અને

ત્યાંની પામિક કાપાકાપ સાથે હિન્દની સ્થિતિને સરખાવે. ત્યારે તમે કંઈક 'ગણી' સકશો કે મુઘલ કાળમાં પામિક સદિષ્ટતા માટે દેશ કેટલી દદ સગી તૈયાર થઇ ગયો હતો.

વેપાર ધંધાની વૃદ્ધિ અને માલ-ધનની 'રેલછેલ.'

ચોથા પ્રકરણમાં 'હિન્દનો' ધંધો અને સુખાકારી વિશે વર્ણન કરતાં અમે દેખાડી ચુક્યા છીએ કે સૂરતના માત્ર એક અબ્દુલમદૂરનીજ વેપારી મૂંડી અંગ્રેજી ધરત ઇન્ડીયા કંપનીની જૂલ વેપારી પુણી બચાવે હતી. અને માત્ર અદમદાગદ અને સૂરતના વેપારી ફાલુ-કિપજીજ એટલી હતી કે તે સમયના અંગ્રેજ વેપારીઓ અને મુસાફરોને તે માટે અદેખાઈ કિપજવા લાગી હતી. તે સમયમાં અફરી વસ્તુઓના જાત્ર પલ્લુ બતાવવામાં આવ્યા છે. વેપાર, દળસત અને સુખાકારીને આધારે તે સમયની દુન્યાના કેાઇ દેશનો મુકાબલો હિન્દ સાથે કરી લેવામાં આવે, પછી જોવું જોઇએ કે મુઘલ સમયમાં વેપાર ધંધો કઇ ઉન્નતિને શિખરે પહોંચી ગયો હતો.

૧૧/૧૧ ન્યાય-અને સુદહ શાન્તિ: ૧૧

ન્યાય અને સુદહ શાન્તિના પાંચમાં પ્રકરણમાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે એક અંગ્રેજ જેણે અરબગંગાના સમયમાં હિન્દના જુદા જુદા ભાગોમાં મુસાફરી કરી અને ત્યાંની સ્થિતિનું પોતે સાંભળપૂર્વક અવલોકન કર્યું હતું, તેનો અભિપ્રાય છે કે કોઇપણ મુસાફર જનમાલની ઝરા પલ્લુ બહીક વાર આપ્યા દેશમાં વિના સંકોચે અને સહેલાઈથી પ્રવાસ કરી સકેનો હતો. દળસતની વ્યવસ્થા

એવી દત્તી કે દૂર દૂરના માગજોને દિલ્લી પહોંચતા માત્ર આઠ દિવસ સાગના હતા. આપ ત્યાર કરી મોકા છે કે આવી વ્યવસ્થા કાઢવા સખરા માટે આવક ઘનક અને સડકોની સંભાળના શા શા બદોબસ્ત લુદિંગો, ગોઠવ્યાં હોય.

ઉદ્યોગ અને કારીગરી.

હવે હું ઉદ્યોગનો વિભાગ લઉં. મુગ્ધ મમયે દેશમાં એવી ધિનિ આણી મૂકી દત્તી કે ફક્ત એક સહેરના કારખાનામાં જ પચાન ભજાર વણકરો કામ કરતા હતા. આ દિસા કદાણી નથી. અંતિદામિક દુકીકન છે. દુકામાં આજે કંઈ લખવામાં આંધુ છે તે આજે નોવસા નનાવો છે. ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં બ્રિટિશ રાજ્યનું જે શાહી પ્રદર્શન ભરાયુ હતું, તેમાં દિલ્લી વિભાગમાં રહેને કોઈ પણ વસ્તુ એવી દેખાઈ નથી જે મુગ્ધ મમયમાં જનની નહોય અથવા જેને જનાવતાં, મુગ્ધ મમય પછી ગઈ સદીમાં આ દેશે શીખી હોય. આ સુધમાં નિષયો અને જનાવો માટે પ્રકરણ છૂકું જુઓ.

યુરોપીયન વેપારીઓ સાથે અવરગંજેબનું વર્તન.

જો પાચકને એ જાણવું હોય કે આ દેશનો વેપાર રોજગાર વધારવા અને એશિયાને એકત્ર કરવા મુગ્ધ મમયમાં શા શા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યાં, તો ઝરા આલમગારી મમયના તે જનાવો જુઓ જેના દસ્તાવેઝી પુરાવા આજે પણ મનજૂદ છે પ્રકરણ અઠમું જુઓ. તેમાં અંગ્રેજો કંપનીનો અસલ પદ વહેવાર અને અવરગંજેબના અસલ કરમાનની નકલ કરવામાં આવી છે.

યુરોપીયન વેપારીઓની ટુંકા દૃષ્ટિ.

જો વાંચકને તે મુશ્કેલીઓની તુલના કરવી હોય જેમાં, મુગ્ધ સમયનો ઉવટનો દવર વિરજાઈ ગયો હતો અને જો પોતાના દેશના અધિકારીઓની નીતિ રીતિની સરખામણી તે લોકોના ચરિત્ર સાથે કરવી હોય જેમની, Diplomacy સામનીતિ અને પ્રપંચ મુગ્ધ સદતનતની જક કાપી, તે નવર્મા મકરણ ઉપર નગર નાખે. આ ખુલાસો તે મનેવોનો છે જેનું વર્ણન પાછળના મકરણોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

હિન્દુઓનો દષ્ટિ વિંદુ.

હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય ઉપર આવીએ.

સમસ્ત હિન્દુને એક સાંપ્રાજ્ય બનાવી દીધું.

આ સઘળા પ્રવતીની એકત્ર અસર હિન્દુ ઉપર શી થઈ ?
જહારો અભિપ્રાય એ છે કે જે જુદાની ધર્મજ એવી હતી કે છેવટે
સમસ્ત હિન્દુસ્તાન રહી રહીને એકત્ર થઈ જાય, તેની સંસ્કૃતિ
એક થઈ જાય, તેના મોટા મોટા પહાડો અને નદીઓ તેના રહેવાસી-
ઓને જુદા ન કરી સકે, તો તે પરમ શક્તિમાન પરવરદિગારે તેના
પાયો મુગલ બાદશાહોના હાથે નખાવ્યો હતો. તેના ગવેની વરમાળ
અવરંગઝેમને ગળે શોભે છે, કાન્હુ કે એજ અવરંગઝેમના રાજ્યને
અંતે ભારત વર્ષ એક સંયુક્ત સત્તાનત અને Empires ૩૫
ધારણ કરી ચુક્યું હતું. પશ્ચિમ-હિન્દ, પૂર્વ-હિન્દથી અને ઉત્તર-
હિન્દ, દક્ષિણ-હિન્દ સાથે એકાઈ મયું હતું. ત્યાના વતનીઓ ધણા
ખરા સેજ ભોગ થઈ ગયા હતા. હિન્દ આખું જુદા જુદા પ્રાંતોમાં
વહેંચાઈ જઈ એક રાજગાદી-દિલીના એકજ તખ્ત-હેડળ આવી
ગયું હતું ; કેમ જાણે તે એકજ દેશ છે. અને પ્રાંતોની લગભગ
તેજ વહેંચણી અનુસાર આજે પણ હિન્દમાં રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે.

કાયદાઓ ઘડાયા.

બ્રિટિશ હિન્દમાં આજે મિલકતના જે કાનૂનો અને મહેસુલ

વસુધ કરવાના નિયમો પ્રચલિત છે તે સંબંધી, જે કાંઈ ઇન્કાર કરનાર કે તેનું હાથિંજર શહેનશાહ અંકજરના ઇલાજમાં ગોઠવાયું હતું ? અમારા હાથના હાકિમો સહનનતની યોજનાઓ અને બધા રણોના ખરડાઓ ધડવાની સુદૃઢ તકલીફ લેવી પડી નથી. તેમને અકબરના ઇમારત તૈયાર હાથ આપી ગઇ. એ ખરું છે કે, તેઓ તેમાં પ્રસંગોપાત સુધારા વધારા અને ફેરફારો કરતા રહ્યા છે. અને નમયના વહેણ અને પ્રગ્નના જીવન પરિવર્તનો સાથે તેમ કરતા રહેવું પડશે, અને એવું દરેકો જાણ્યો કરવું પણ મંડે છે. દિવનર્ન વિજયી અરખોએ સુપ્રોપમેન્યાવુઃનીતિ અને ક્યૈરી-પદ્ધતિ અને તેમજ બીજી વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાઓના જે સિદ્ધાંતો વડે દાખિત કર્યું હતું, તેમને હિન્દુસ્તાનમાં દાખિલ અને ચાલુ કરવાનું વહેણ માન પણ મુશ્કેલ કાળના રાજકર્તાઓજ ખાડી ગય છે.

હિન્દની પુરાતન સંસ્કૃતિ.

અમને આ દેશની, સંસ્કૃતિ ઉપર ખાસ રતેલા છે. તેણે આત્મિક ક્ષયવળી અને પ્રગતિની ધણી મન્જિલો ખેડી છે, એટલુંજ નહિ પણ રાજનીતિમાં પણ પુરાતન કુન્ધામાં એક નૂતન વિશેષતા પ્રાપ્ત કરી હતી. અમારા અભિપ્રાયમાં આ દેશને માટે એક સમય સુધી તેજ સંસ્કૃતિ અનુકૂળ હતી. પરંતુ અમે એમ કહેવાને તૈયાર નથી કે તે સંસ્કૃતિ હિન્દની ઉત્પત્તિની સીડીનું 'હેલ્થ' પગથીલું હતું. મનુષ્યોને તેમના ધર્મને આધારે જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચી દેવા અને પછી તેમની રહેણી કરણીમાં એવી લોખંડી બીંતો ચણી

લેવી કે તેઓ માંહેામાંહે લગ્ન, વિવાહ, મોજન, પાન કરી નહિં
 પણ, સ્પર્શ સ્પર્શ કરવોએ કેટલીકવાર પાપના કાર્યમાં લેખાય, અથવા
 જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો દુક માણસોના ખાસ એક જાગ એટલે ખુબજોનેજ
 મોગવવા દેવામાં આવે, અથવા ખીજા ધર્મના લોકોની સાથે ભેદ
 ભાવથી વર્તન ચલાવવામાં આવે, અથવા જ્ઞાન મોગવવા મા વેપાર
 કરવા માટે પરદેશ ગમન કરતાં ચોકવામાં આવે, અથવા ચાદ પદર
 વર્ષની વિધવાનું પુનર્લગ્ન ન કરવા દેવામાં આવે તો નહિં, પણ
 તેને સતી થવાની ફરજ પાડવામાં આવે, એ અને એના પ્રકારના
 ખીજા સઘળા જીવિત રિવાજો જે, હિન્દની-પુરાતન, સંસ્કૃતિમાં દાખિય
 થઈ ગયા હતા તે, સમાજની તે વેળાની સ્થિતિની રૂએ, અપારે
 હિન્દુઓ એક આવી કંઈક તરીકે પહેલાં આ દેશમાં આવ્યા હતા
 ત્યારે, કદાચ તેની અગત્યતા અને અરજત હશે, પરંતુ આજે એ
 કહેવું મુશિકલ છે કે તે સુધારા પોતાના રૂઝમાં એવો હતો કે
 હિન્દની દૈનિક પ્રગતિ સાથે જોમને તેમ અખંડ રહી સકે.

પુરાતન સંસ્કૃતિમાં પરિવર્તન.

જે પુરાતન સંસ્કૃતિનું વર્ણન થઈ રહ્યું છે, તે કદાચ વેદાંતનું
 શિક્ષણ નહોત; પરંતુ એક કે ખીજે કારણે તે સંસ્કૃતિ હિન્દમાં
 સ્થાપિત થઈ ગઈ હતી. મદારા વિચાર પ્રમાણે આ સંસ્કૃતિમાં જે
 અરી ફેરફાર અપાયા બાંધ થઈ રહ્યો છે તેની શરૂઆત કરવાનો
 સેદરો પણ મુગ્ય કાળનેજ શિરે ચેત્ય રીતે જાણે છે. જેમ આવી
 સમયમાં હિન્દુઓ આવી વસ્યા તેમ મુસલમાનો પણ આ દેશમાં
 આવી વસી ગયા; પરંતુ તેઓ પોતાની સાથે એક ખીજા સંસ્કૃતિ

લાગ્યો, જેનું સત્ય તેઓએ હિન્દુઓની પુરાતન સંસ્કૃતિ સાથે ભેળવી દીધું. જે સંસ્કૃતિની રૂએ કોઈ સમયમાં એક મુસલમાનનું હિન્દુને સ્પર્ધે કરવું તો બાપુએ રહ્યું, પણ એક હિન્દુ ધર્મની જ કેટલીક પેટા જાતિઓ એક ખીજાને સ્પર્ધા કરી સકતી નહતી, તેમાં મુસલમાનોએ અહિં આવીને પરિવર્તન કરી દીધું. અને છેવટે મુગલ સમયમાં આ પરિવર્તન એવું રૂઢી ધારણ કરી લીધું કે તેઓ એક-મેકના પાડોસી બનીને, એકજ ભીંતની રોપા હેઠળ જિંદગી ગુજારવા લાગ્યા. હિન્દના સંઘના બાગકાને એક સપાટી ઉપર આજીવાની રચનાત્મક શરૂઆત પણ એજ મુગલ કાળમાં થઈ હતી. વૃણી એજ મુગલ કાળમાં જ્ઞાન સંપાદનના હોંનું વર્ણન પણ વિશાળ કરવાના આગ્યું. અને કાયરથોની ગણતરી કેળવાવવા વર્ગમાં થઈ ગઈ. સ્પર્ધા સ્પર્ધાના રિવાજ વિશે મહાત્માગાંધી અને ખીજા દેશ-નેતાઓની શિખા-મણુ આજે એ છે કે તે, દેશની પ્રગતિને માટે કાલિસ એ'ર છે. પરંતુ આ પાઠની બારાખડી હિન્દુઓને મુગલ સમયથી જ શીખવવા શરૂ થઈ ગઈ હતી. દરેક નવા રીત રિવાજોની શરૂઆત સમાજના શિરથી શરૂ થતી આવી છે; તેથી કરીને અકબર બાદશાહે સતી ચલાવના પુરાતન રિવાજને ફરજિયાત બંધ કરી હિન્દુ મુસલમાનોમાં શાદીની પ્રથા પણ ચાલુ કરવા ઇચ્છ્યું હતું. અને તેનો આરંભ પોતે જ કર્યો હતો. વસ્તુતઃ હિન્દની પુરાતન અને સખ્ત સંસ્કૃતિમાં જે મરેડ આજે દેખાઈ રહી છે અને જેને પ્રતાપે હિન્દ દિન-પ્રતિ દિન વેગ લેતી પ્રગતિનો બોલે હાંચકા સહે છે, તે મરેડ બરાબર મુગલ સમયથી જ ઉપરિચિત થઈ રહી છે. ત્યારે તો આજે આપણે

આટલાં આગળ વધી રહ્યા છીએ. આ ફેરફાર ઉત્પન્ન કરવામાં હવે તે કંટકો અને સંકટોનો મુકાબલો કરવો નથી રહ્યો જે, આરંભમાં મુસ્લમાનોને કરવો પડ્યો હતો, જ્યારે તેઓએ હિન્દુઓની વિશ્વ સાથે પોતાની દિવાલ એક કુળ દેવાનું ખીકું ઝડપ્યું હતું.

મોટાં મોટાં શહેરો વસાવ્યાં.

આ મુગલ કાળમાં એવા મોટા મોટાં શહેરો વસાવવામાં આવ્યા કે જ્યારે લોર્ડ ક્લાઇવે અથવા લોર્ડ ઓર્ન હેસ્ટિંગ્સે (જેમાંથી ક્યો એક તે મેદને હમણા જરાબર યાદ નથી.) દાકામાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાંની આબાદી અને વેપાર જોયા ત્યારે આમ કહ્યું કે લંડન અને દાકામાં માત્ર એટલો ભેદ છે કે દાકાનો વેપાર લંડનના વેપાર કરતાં ધણેજ વધારે છે. આ મોટા શહેરોમાંથી કેટલાક તો આજે ધણીજ પડતી દશામાં આવી પડ્યા છે, કેમકે ટકા'જે, 'સિંધુતું' એક ધણું મોટું શહેર હતું, જ્યાં ચારસો વિઠ જીવનો હતાં, 'તે હવે માત્ર એક નાના કસબા તરીકે બાકી રહ્યું છે, અથવા શાહીબાબાદમંડુ નગર જેના સુરોભિત ખંડેરો ધાર રાજ્યના મહાકામાં આજે 'પણ પોતાના આત્મીઓની મોટાઈ અને કીર્તિને મુંગી છોમે રડી રહ્યાં છે, તે પણ એક ઉજ્જડ 'ગામડું' છે.

અલૌકિક ઇમારતો બનાવી.

Saracenic Art—મુસ્લિમ જાધ કામ કળાની કેવી કેવી ખૂબસુરત, મહેરાબદાર, આરસની ઇમારતો, પેહોળી સડકો, મુસાદર-ખાનાઓ, કેવા કેવા જાગ જાગીયાઓ, પાણી-પ્રહોંચાડવાની જમાન્ય

અને અદભૂત યોજનાઓ અને તળાવો જનાની જનાનીને હિન્દને
શયુગારી સુશોભિત જનાવવાની કોસિસ એજ મુક્ત કાળમાં કર-
વામાં આવી હતી ?

દરિયાઇ વેપારની વૃદ્ધિ.

હિન્દની મોટી મોટી નદીઓ દ્વારા વહાણવટાથી વેપાર વૃદ્ધિના
પ્રયત્નો અને નહોદોથી ક્ષેત્રોમાં જળ સિંચન કરવાની કોસિસો
કરવામાં આવી, જે વિશે કંઈક આપણે ચોપા પ્રકરણમાં કહી
ગયા છીએ.

મોટા પાણીના બાંધકામો જોતાં ગાલો. શ્રીનગર પહોંચતા પહેલાં રસ્તામાં કેસરના ફોનોની પણ સહેલ કરી હતો. જેની જડો દિન્દી અમીનને સુચાસિત કરવા માટે ઠેક ઇરાનથી લાવવામાં આવી હતી. અને જોતે જોવા માટે આજે પણ મુમારો દૂર દૂરથી આવ્યા કરે છે. શ્રીનગર પહોંચીને પહેલાં તે નસીમખાગને જુઓ જ્યાં, સેકા-એના પુરાણા સુનારના રાક્ષસી યડવાળાં ખાંડે ઉભાં રહી પોતે ઇરાની અસલ નસલના હોવાનો દંડેરા પીટી રહ્યા છે. આ સુનારનો 'જાડ' જેનો 'ઉપર' કોશ્મીરની ખીણી-વાડીઓ આજે આટલો ગર્વ લઇ રહી છે, જલ્દે જે તેને એટલો પ્રિય છે કે ત્યાંના કાયદા અનુસાર તેની એક ડાળીને કાપવી એ પણ ગુનો છે. તે ખાડ મુગ્ધ કાળગાંજ ઇરાનથી લાવીને રોપવામાં આવ્યો હતો.

કાશ્મીરનું પુરાતન વિધાલય અને આશ્રમ.

આ નસીમ ખાગમાં પૂર્વ તરફ ઉભા રહેવાથી આપની નજર રહી રહીને એક દૂરના પહાડની ટોચ ઉપર પડશે, જેના ઉપર એ! ભવ્ય પણ વીરાન પહેલી ઇમારત દેખાઇ રહી છે. ત્યાં પહોંચેલા રસ્તાઓની નિશાનીઓ પણ હજી બાકી દેખાઇ રહી છે પરંતુ ત્યાં કોઇ આદમ-પુત્રનો પડખો પણ દેખાશે નહિ. દુષ્-ચિત્તોર, ઇમારત બહુ મોટી પણ વીરાન અને મૌન ભવંકર. તેની ચોગર્દગ ખીજ કોઇ મકાનનું નામનિશાન નજરે પડતું નથી, વાંચકોના હૃદયો તે ઇમારતને નજદીકથી જોવા માટે દોડી જવા તકર્સ રહેશે. પણ સિકાગનો કાશ્મીરી હાંજ (હાઉસ બોટનો નાવિક) તેમ

તમને એમ કહીને રોકશે કે રખે ત્યાં જતા; ત્યાં જૂન પ્રેત વસે છે. મોટા મોટા ઝે'રી સાપો અને રાક્ષસી નાચે. દરેક જખોલમાં કે ખૂણામાં સુધ રજા છે અને વાયેલુ રહેલાયુ છે. વાયકો અચળો પામી પૂછશે કે, ત્યારે આ ઇમારત શા હેતુથી બનાવવામાં આવી હતી? વધુ પૂછપરછથી મઅવૂમ પડશે કે તે વિશ્વ સય છે, જેમાં બંધુવા માટે મુગ્ધ કાળમાં દૂર 'દુરાઝથી લાખી 'સુસાદરી' કરીને વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. જે મકાન નીચે દેખાય છે, તે એક દિવસ વિદ્યાર્થીઓ માટે રહેવાનું આશ્રમ હતું. ક્ષીય જંગલ કાપીને તે પર્વતને વિદ્યાર્થીઓથી વસાવવામાં આવ્યું હતું. આજે તો આ ઉજ્જવલ ઇમારતની શાન્ત દિરાલો મુગ્ધ કાળની, સંસ્કૃતિઓ અને સાદુસોના પિન્હો માત્ર દેખાડી રહી છે. અને પોતાની શાન્ત શ્રમ વડે પોતાના બનાવનારાઓની મદાનતા અને કીર્તિના, મસંશા-ગીતો (કસીદાઓ) અને પોતાની અધોગતિ અને બરબાદીના શોક-ગીતો (મરસીઆઓ) સ્લકારી રહી છે. પરંતુ જ્યારે થોડાક વર્ષો, પછી આ રહી સહી બીતો પણ જોાય બેગી મધ જશે તે વખતે, આ પુસ્તકના વાંચકો કદાચ એમ કહેશે કે આ માણસ કોણ જણે કંઈ ઇમારતનું વર્ણન કરી ગયો.

શાહી ઝરો.

જે પર્વત ઉપર આ ઇમારત છે, તેનીજ નીચે શ્રીનગરનો તે સુવિખ્યાત શાહી ઝરો ■ જેને, મુગ્ધ બાદશાહોએ એક સુંદર ઇમારતના ખેાળામાં સંચકી એક અનૈકિક પ્રવાગના ઉપમાં ફેરી દીધો.

હતો મુઘલ કાળમાં કારંધીરના અરાઓ અને ધોધોને, જે શાસ્ત્રીય કળા વડે વશ કરી તેમને કળામય સુંદરતાથી સંપ્રદી અને સમેટી લેનારા આવ્યા હતા, તેના સૌ કીર્તિવંત નમૂનામાંનો આ એક નમૂનો છે.

નિશાત ખાગ અને શુઅલામાહ ખાગ.

આ જગ્યાએથી બે ત્રણ માનસને છેટે મુઘલ ઝમાનાના તે ખાગો છે જેને, જનસમૂહ નિશાત ખાગ અને શાક્ષામાર ખાગ (મૂળ શુઅલામાહ હવુ) કહે છે. ધણી સમય ઉપર શ્રીનગરના ખેતીવાડીના વઝીર સાહબ, જેમની દેખરેખ હેઠળ આ ખાગો હતા, તેમણે રૂઢને કહ્યું હવું કે જ્યારે દિન્દના વાઘમરેય બોર્ડ મિન્ટો કારંધીર પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમણે મુઘલ કાળના આ ખાગો જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. તે વેળા આ ખાગો ધણીજ ખરાબ સ્થિતિમાં હતા. રાજ્યે થોડાકે ઇંપીઆ ખરબી તેની ઉપલકડીઆ મરમમત કરાવી, તે છતાં ધણીજગ્યાએ તેમને કાદવમાં થઈને જવું પડ્યું હતું હમણાં તો મહેં તેમને જોયા કે ઠીક હાલતમાં છે. પરંતુ તેમની પુરાણી દિવાલ દરવાજાઓ, કુવારાઓ અને ઝાડોમાંથી તેમના મૂળ સૌદર્યની ઝખના માત્ર દેખાઈ રહી છે, હવે તેમને, નવો નવો પોપાક પહેરાવવાની કોશિશ થઈ રહી છે. મહેં ખેતી વાડીના જે વઝીર સાહબ વિષે ઉપર ઇંશારો કર્યો, તે વિલાયતની કેલવણી પામેલા અને વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતા. તેઓ કહેતા હતા કે હવે આવા ખાગોનું બનાવનું તો બાબુએ રહ્યું, પણ તેમને યાદુ રાખના પણ મુઠકિય

છે. વાચકોના કીર્તી સમયની જીક મ્હને સંતાપી રહી છે, છતાં
 હું મુગ્ધ સમયના કારમીરી બાગેમા દાખિય થઈ રહ્યો છું અને
 જો તેમના વર્ણનમા સહેજ ઝીણું કતાઈ જાય તો તેઓ મ્હને
 દરગુજરશે એવી આશા રાખું છું. જો એવા એકજ બર્ગિની કાખી
 થઈ જાય તો, જે સાદ્યોએ કારમીર જોયું નથી, તેઓ પછી તે
 સંધ્યા બાગેતી કલ્પના કરી સકરો, જેમનાથી મુગ્ધકાળની કીર્તીરી
 ખીણ એરી રીતે એતમેત હતી, જેમ કેઈ કુમારીકાને કેઈ પ્રીય
 દામીએ બપોલો ધરેણાઓથી શય્યાગારી શોભાવી હોય નિશાત બાગ
 અને શાયામાર બાગમા દાખિય થતી વખતે પહેના તો તેનું પુરાણ
 બારણું, નગારખાનું, દાદર અને બીતો મુગી છત્રે પેનાના બના-
 વનારાઓની જાહેજલાલી અને ઉદારતા અને સાદસ દર્શિ ઉપર
 જાણે અકડવા માડશે પણ તમને તેમની એકાદ, સામે ઉભેલ
 બાગનું દૃશ્ય દેખના દેશી નહિ, આ દૃશ્યની રચના આમ છે છેક
 પર્વતની ટોચથી લઈને નીચેની સડક સુધી એરી રીતે કાપકોતર
 કરનામા આવ્યું છે કે તે એક રાક્ષસી દાદરના પગથીઆ જેવું કંઈ
 થઈ ગયું છે પ્રત્યેક પગથીઆ અત્યંત વિશાળ અને લાંબું, પહોળું
 છે. જેની ઉપર એક અનેરી કાગળે વાડી રચના કરવામા આવી
 છે અને એમ લાગે છે કે પહાડ પર તેની ટોચથી નીચે તળેની
 સુધી બાગેના પગથીઆ જનાલી દેવામા આવ્યા છે આ પગથીઆ
 વાડીના પટમા ઉપરથી નીચે સુધી ચાર પાંચ મઝ પહોળા પાણીની ચાદર
 ચાંચીની પીઠ સમી કોતરાયલી, પત્થરોમાથી પસાર થતી, દરેક પગથીઆ
 ઉપર આ પ્રમાણે પડે છે, જાણે લીલાગમ મખમલના પાયરણા

ઉપર-નિર્મળ જાળીની સફેદ ચાદર પાથરેલી છે. દરેક પગથીયા ઉપર, જ્યાં આ ચાદર પડે છે, એક હવઝ છે જે, પહેલાં આ પાણીને પોતાના ખોળામાં લે છે અને પછી જાણે એક ઘેસા ઉલ્લાસથી તેને ધુમાવતો, નચાવતો અને ઉડાડતો બાર બાર પંદર પંદર ફૂટ આકાશ ભણી ઉઠે ઉછળે છે. અને એમ તે બાગના ડુંવારા છે. પછી આ વહેતું પાણી બીજી ચાદર બનાવીને તેની નીચેના પગથીયાના હવઝમાં પડે છે અને ઉપલા પગથીયા જેવાજ હાથમાવના પુનરાવર્તનમાં લીન થઈ જાય છે. પાણી વહેતું છે; તેથી ટોચથી તળેટી સુધી દૃષ્ટિને એમજ દેખાય છે કે સાદા બિલ્લોરી પાણીની સઘળી ચાદરો અને ડુંવારાઓ એકી સામટા સાથે ઉપરથી નાચના નાચના નીચે ચાલ્યા આવી રહ્યા છે અને છેવટે સૌથી નીચેના હવઝમાં થઈ, ખુદ હાલિજ કિંવા છેલ્લી સલામ કરતા તે સુંદર વિશાળ ડહા (તળાવ) માં પડી અદૃશ્ય થઈ જાય છે, જે તેમને પોતાની ગોદમાં ઝીલી લેવા પર્વતના ખોળામાં રાહ જોતી બેઠી છે. પાણીની આ ચાદરનો પસાર થતી વેળાનો સુરીલો સાદ અને હવઝના ડુંવારાઓના મીઠા નાદ સાથે કાશ્મીરના તે સુંદર 'રંજમેર'ગી મધુરા કંઠવાળા પસિયો, જેઓ આસપાસના 'સુગંધી અને સુરંગી વૃક્ષોની' ડાળો ઉપર બેઠા બેઠા કહોલોલે છે અને જેમાંના કેટલાક તો ખરેખર કંઈ અમુક તમુક ગાતા હોય એમ બાસ થાય છે, તેમને સૂર અને તાન મેળવવાની ગરજ સારે છે. નિશાતબાગ અને સાલામારબાગનું આ દૃશ્ય પહેલીવાર નિર્જાનિ, મહેને ખાત્રી છે કે વાંચકોની ઇર્ષા 'ઉપર' કાંઈ આગસા કવિની આ પંક્તિ, કે:—

અગર ફિરદવસ ઝરડુએ ઝમી નસ્ત,
હુમી અસ્તો, હુમી અસ્તો, હુમી નસ્ત,

(ધરતી ઉપર જો સ્વર્ગની હસ્તી હોતી સંભવિત હોય તો તે સ્વર્ગ એજ છે, એજ છે અને એજ છે.)

—એકાએક આવી જાય અને તેઓ તેના ખરાપણા વિષે ખરા દિલથી સાક્ષી આપે. હવે વાંચકો! જાગમાં થઇને પગથીએ પગથીએ ચઢીને પર્વતની ટોચ ઉપર ચઢે. જો કે રસ્તામાં ધણી વાટિકાઓ અને ક્યારિયો એવું આકર્ષણ કરશે કે કદમ આગળ મૂકવાનું મન થશે નહિ અને—

ઝફકં તા ઝકદમ હુરકુળ કે મી નિગરમ,
કરિશમા દામને દિલ મી કશક કે જા ઈજાસ્ત.

—નો રંગ જાગશે પરંતુ અમે તો હમણા મત્ર મુગ્ધકાળનો સુધારોજ દેખાડવા માગીએ છીએ, એટલા માટે અમે નવા પુરો ઉપર નગર પણ નાખતા નથી. માત્ર જલદીથી ટોચ ઉપરના જાગમાં પહોંચીએ છીએ. અહિં પહેલાં તે આવીની જવસ્થાને જુઓ. જો, તલુસો વધે પહેલાં એરી તરકીબથી ગનાવી' હતી કે જેના એક ફેરથી જાગના સંધળા કુવારા અને આદરો પગચારમાં બધે થઇ સકે અને બીજા આઠાથી પાછા ચાલુ થઇ સકે છે. આ એવી સુકિત હતી કે જેનાથી પર્વતની ટોચ પરનો કુદરતી ઝરો' કાણુમાં લઇ લેવાયો હતો. આના પછી કેટલાક બીજા સહેલ કરવાના રથોના ચિન્હો અને નિશાનીઓ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા પુરાતન, ધટાદાર,

છત્રી સમા ચુનારના ઝાડોની ઠંડી છાયાની લહેર કરતા આ નાની નાની અને નાઝુક નાઝુક સડકો (જે એક મોટા હવઝને ભૂમિતિની લગ્નચોરસ અને સમચોરસ આકૃતિઓમાં કાપી, તેની અંદર જનાવી હતી અને જેમાં, નિર્મળ પાણીના, દરેક તરફ જુદી જુદી ઝાતના પુવારાઓની કીડા પ્રત્યક્ષ કરી રહ્યા છે.) પર 'સહેલ કરો. અને છેવટે તે નાનકડી ધમારત જે, હવઝની મધ્યમાં ખેલી છે. અને જે પોતાની 'કમાનો, મહરાબો, છતો અને મીનાકારીના કાંમથી Saraband Art (મુરિસમ બાંધકામ કળા) નો એક નમૂનો છે, તેમાં આરામ દેવો, હવે આ આરસની બાંક ઉપર' પશ્ચિમ 'લણી મેંઈ કરી ઉભા થઈ જાઓ, જેની ઉપર નૂરબાદાં આરામ 'લેતી કુદરતના દૃશ્યો જોવા કરતી હતી. ભૂલતા નહિં કે આ પર્યાતની ટોચ છે, સામે તે પગથીઆવાળા બાગો છે જેનું 'વર્ણન ઉપર થઈ ચુક્યું છે. આની વચ્ચે માત્ર એક સડકજ છે. અને પછી માછલો સુધી આ ડહા (તળાવ) નું પાણી સપાટી ઉપર આગસો મરડી રહ્યું છે, જેના પારદર્શકપણાની હદ એ છે કે તળાવમાં માછલીઓ ફરતી રપજટ દેખાય છે. [સિકારા (હાઉસ બોટ)માં ફરતી, વખતે આ પારદર્શક પાણીમાં આસપાસના પર્યાતો અને બાગોના પ્રતિબિંબો, લહેરાતા દેખાય છે. હું મિનિટો સુધી તેને જોવા કરતો હતો અને ત્યાંથી આંખ ખસેડવાનું મન થતું ન હતું.] ખપર, આ શાહી તખ્ત ઉપર રહીનેજ, હવે નજર આગળ લેવાવો અને સામે છેક દૂર શુભમર્મ વગયરહના બરફના પહાડો જુઓ, જેની, સફેદ બરફથી સંતાયલી ચોટીઓ આકારા સાથે વાતો કરો છે. જે સમય

મૂળોદયનો દશે તો ઝંખનામાં બધેબધે રૂપેરી મિલુંઓનો ઇલુકાવ
જેવો થતો જણાશે. અને જો સૂર્યાસ્તનો સમયે દશે તો, તમે જ્યાં
હિભા છો ત્યાંથી માંડીને ચેલા : પદ્મડી : બરફનાનો સુધી એમજ
દેખાશે કે જાણે મુનેરી કિરણો અને ગ્રીક ટીકીઓનો વરસાદ વરસ્યો
છે. આ હંક વણું ન તે દૃષ્યનું છે, જે મહેં વારંવાર નિશ્ચાત અને
શાસામાર બાગ જઈને જોયું છે.

નૂરજહાંના વિનોદનું પ્રતિબિંબ.

નિશ્ચાત બાગ અને શાસામાર બાગ જેનું વણું ન હમણા થયું
તે, મૂળ નૂરજહાંએ તૈયાર કરાખ્યા હતા. જ્યાં-જ્યાં મીઠો ઝરો
દેખાયો અથવા કોઈ મનમોહક દૃષ્ય દેખાયું ત્યાં ત્યાં, આ મુગ્ધ
ખાતૂત નૂરજહાંએ પોતાની રસિકતા અને રૂપ-ચાહનાના વિગદર્શનો
બાગોના રૂપમાં એવી સચોટ રીતે કરાખ્યાં છે કે, બાજ મણસો
વધે વીલ્યા છતાં આપણને આનંદ આપતાં પરવાર્ષો નથી. જ્યારે
વૃદ્ધાવસ્થામાં : આ બાગોના એ હજો છે, તો તેમની મુવા-
વસ્થાના મનમોહક રંગોની શી સ્થિતિ દશે. મહેં : આવા
મકારના બાગોના નમૂના વૈરીનાગ અને અચળાવ વગરદ
જગ્યાઓએ પણ જોવાં છે. આ પરંતો સાથે તે શી હાદિક
લાગણી દશે, જેમણે તેમની આવી કદર અને કીમત કરાવી. જેનો
વિચાર માત્ર આપણને ઉજાળા મેલે છે : ધણું કરીને આવીજ
ઉજળતી લાગણીમાં ઉર્ફીએ કાશ્મીર જોધને, તે કસીદો લખ્યો છે,
જેની પહેલી કડી આ છે :—

હર સોખતા જાને કે જકશ્મીર દર આયદ
ગર મુર્જી કબાજસ્ત કે જા જાલો પર આયદ.

જામિન્ય મસ્જિદ.

વાંચકને મુગલ કાળની આ પ્રાચીન અને અદભૂત ઇમારતમાં
લઇ ગયા વગર હું કશ્મીરનું વર્ણન પુરું કરી સકતો નથી. મઝ-
કુર નગરમાં આજે પણ મુસલમાનો આ મસ્જિદમાં ખુફાની બંદગી
કરી રહ્યા છે. જે, શાહજહાંના કાળમાં બની હતી. તેનું ખારણું,
તેની સદન અને તેની છતના થાંભલાઓ આજ સુધી તેના બનાવ-
નારના પરિત્ર વિચારો અને ઉંચી સંસ્કૃતિના સાક્ષીભૂત છે. પ્રત્યેક
સ્તંભ જોઇને એમ મઝબૂબ પડે છે કે એક સાંચા દેવદારના ઝાડનું
મઝબૂબ થઇ આખું ને આખું ઝમીનમાં ઘાટી દેવામાં આવેલું છે.
તે કયુ જર્સેસકીસ (ભારે વસ્તુઓ ખેચવાનું ધત્ર) હતું જે આ
થાંભલાઓને પહાડી જંગલોમાંથી અહિં ખેંચી લાવ્યું? ઉલ્લા ત્રીસ
ચાલીસ વર્ષથી આવી ઇમારતોમાં લાકડાની ગેને જાદલે લોઢાની ગે
સફાઇની ખાતર આપણે વાપરી રહ્યા છીએ. પરંતુ ઇમારતોમાં અમને
લોઢાની વય પુરી રીતે મઝબૂબ થઇ નથી. ત્રણસો વર્ષની પુરાતન
મસ્જિદના આ સ્તંભોને જોઇને એ વિચાર થાય છે કે, કદાચ ઇમા-
રતમાં લાકડાની વય વધારે મિલ્ક થાય. આ મસ્જિદના એક લખાણ
ઉપરથી મઝબૂબ પડે છે કે જ્યારે શાહજહાં જાદલાહે શ્રીનગરની
મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાંની પ્રજાએ કેટલીક ક્ષ્યાંદો તેની આગળ
રજૂ કરી. જે ઉપરથી એક ફરમાન કાઢવામાં આવ્યું જે, ફરસી
ભાષામાં જેમનું તેમ, તે પત્થર પર કોતરી દેવામાં આવ્યું છે જે,

મસ્તિશ્નના મુખ્ય દ્વાર ઉપર આજ લગી મહેલું બાકી છે. આ લેખમાંની આસાઓમાં એકનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે :—

“અમને તપાસ કરવાથી મજબૂત પડ્યું છે કે, દેસરની પત્નીઓ વીણનારાઓને અને શાલ ઉપર સોંપવું કામ જનાવનારાઓને કેટલીક વખતે પૂરી મજદૂરી નથી મળતી. લોકોએ સારી રીતે મમજવું જોઈએ કે આ કામ કરનારાઓની આંખો કેટલી હદ સુધી તણાવ છે. આશા છે કે બાપી ફર્પાંદો હવે પછી અમારે કાને નહિં આવશે.”

વાંચકો જોઈ સકશે કે રૈયત આ બદલાઈ લગી કેવી સહેલા-લાઈથી પહોંચી સકી હશે. તેના દિલમાં પણ પોતાની પ્રજા પ્રત્યે કેટલી દાઝ હશે. અને તેની જાતખીઓ અને સોંધખોળવું ક્ષેત્ર કેટલું વિશાળ હશે. તે જાણતો હોય કે આ મજદૂરો અને કારીગરોને કેવી મહેનતો લેવી પડે છે અને તેની તેમની આરોગ્યતા ઉપર કેવી બરે અસર થાય છે, જેથી કરીને તેણે માત્ર કાગળ પર ફરમાન લખી સંતોષ માન્યો નહિં, બલકે પ્રજાની તકલીફ દૂર કરવા માટે પોતાની આસા એક એવી ઝાહિર જગ્યા ઉપર કાનરાવી દીધી કે જે આજ સુધી તેની જાત મગજ શક્તિના ખુસાવાનો સ્પર્શ બની જગમગી રહી છે.

મહેં વાંચકોનો બહુ સમય ચિતાડ્યો, જેની માફી ચાહું છું. પરંતુ મહારો મૂળ હેતુ કદાચ આ ત્રિગતવાર વર્ણન વગર સફળ સફળ થતે નહિં.

કાશમીરનો સુધારો.

હવે આ સંઘળી દહીકત ઉપર એક ગદી અને વિચારવંત નજર નાંખો વિજ્ઞાન (Science) નો આ એક સિદ્ધાંત છે કે દહીરો માઇલ સાંખા પહોળા દરિયામાં માત્ર એક કાંકરી નાખવામાં આવે—ભલે પછી તે કાંકરી એટલી સુક્ષ્મ હોય કે તેને આંખ જોઇ પણ ન સકે—પણ તે સાગર-જળમાં જે લહરીઓ જન્માવે છે તે કિનારાને અડકે નહિં ત્યાં લગી સમતી નથી. એવીજ રીતે દુવામાં ચળવળને લાગે જો કોઇ જગ્યાએ એકાદ લહેરી-ભમર ઉત્પન્ન થઇ જાય તો તેની અસર ઝમીનને ઘેરેલા આખા દુવાઇ વર્તુળ ઉપર પડે છે. Wireless-વાયરલેસ એટલે તાર વગરના સંદેશ પહોંચાડવાની પદ્ધતિ સાયન્સના એજ સિદ્ધાંત ઉપર રચા-યેલી છે. માથુસના દિમાગમાં બાગ્યેજ કોઇ એવા વિચાર આવે છે જે, કંઈ ન કંઈ અસર તેના આત્મા ઉપર કરતા નહિં હોય. એવીજ રીતે પ્રત્યેક સંસ્કૃતિ પણ પ્રત્યેક દેશમાં ત્યાંના વતનીઓને પોતાના રંગમાં રંગ્યા વિના રહેતી નથી.

શું વાંચકો એમ માનશે કે ખુબ કાળના બાદશાહો કાશમીરને સ્વર્ગ બનાવવા પ્રયત્ન કરે અને તેનાથી ત્યાંના વાસીઓના વિનોદ અને સંસ્કૃતિ ઉપર અસર ન પડે? હું નિશ્ચય બાગ અથવા શાકામાર જતો હતો તે સમયે ત્યાં મ્હારું લક્ષ એક વાગ ઉપર ખાસ ચોંટતું હતું કે શુક્રવારને દિવસે સેંકડો કાશમીરીઓ સહ કુટુંબ પરિવાર હોડીઓ કે મછવાઓમાં સવાર થઇ તે બાગોમાં આવતા અને ત્યાં આખો દિવસ પસાર કરી સાંજે કલ-ઝીલ (તળાવ) ને

રસતે પાછા ફરતા હતા અને હું એ દૃશ્યો દ્રમેણાં જોયા કરતો હતો. રહને ખારી છે કે આ વિનોદ તેજ સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરેલો છે. વધારે પુરાવાની ઝુરૂરત હોય તો એજ કાશ્મીરના પર્વતોની બીજી બાજુએ ટિબેટ જ્યાં મુગ્ધ સપ્તમી સંસ્કૃતિની ખામ અમર ન હતી-ત્યાં જમ્મુ હદાસા પેટર્ન (Lahassa Pattern) ની બે ડાળ અને ભયંકર જનાવરોની મૂર્તિયો વાળી લાકડી અને નેતર ઉપર બનાવેલા કારીગરી જુઓ. અને પછી તેની સરખામણી કાશ્મીર પેટર્ન (Kashmere Pattern) સાથે કરો. લાકડી ઉપર પીપરમશી ઉપર, ચાલો ઉપર, ગદાયા ઉપર, જ્યાં જ્યાં કાશ્મીર વાસીઓએ પોતાની પેટર્ન અને નમૂનો દેખાડ્યો છે ત્યાં ત્યાં, સુંદર સુંદર ચતારની પત્તીઓ અને કામળ કામળ દુસોના બનેલા દેખાય છે. તેમની કામળ કળામાં તે ઝાડો અને ફાનસોના નમૂનો દેખાય છે. જે, ધરાની કળામાં હોય હે; તેમની જીભોને ધરાની ખાણોમાં નો સ્વાદ પણ મુગ્ધ સમયમાજ મળ્યો. દાસ ગમે તેની સ્થિતિ હોય પણ કાશ્મીરના સારા રસોધ્યાઓને દઅવો છે કે કાષ્ઠ બીજા દેશનો રસોધ્યો તેના જેવું ઉત્તમ અને સ્વાદિષ્ટ બોજી નથી બનાવી શકતો. મારા વિચાર કરો કે આ યાજો અને બોજનો મૂળ કયા દેશના છે. હારા મત પ્રમાણે આ કાશ્મીરી બોજનો મૂળમાં ધરાની છે. કાશ્મીરી દઅવન પુલાવથી શરૂ થાય છે. હવે તો અંત્રેજો અને તેમની રૂઢિ પ્રમાણે અમલ કરનારા અંત્રેજીઓની નવી રીત લાતે કાશ્મીરી રસોધ્યાઓને તેમની રસોધકળા એવીજ રીતે જુલાવી દીધી છે જેમ, યુરોપના મશીનોમાં બનેલ સસ્તા જમાવરોએ કાશ્મીરની સોધની ઝીણી અને ટકાઉ અને સુંદર કળાને બોંધ બેગી કરી દીધી છે. શ્રીનગર

તે એક શ્રીનગર હતું જ્યાં ઈ. સ. ૧૮૫૭ સુધી લાખો રૂપિયાની શાલો સુરોપના બજારોમાં વ્રધ વેચાયા કરતી હતી. અને આજે પણ તેજ શ્રીનગર છે જેના કારીગરો નમૂના સિંચાણ ઉમદા શાયે એટલા માટે નથી રાખતા કે તેમની હવે માગ નથી. નમૂનાઓ જોઈને દેટલાઓ મરીનાઓ પત્રી એકાદ શાલ બનાવી આપે છે. હવે તો કાશ્મીરમાં તે પ્રાચીન કળા દેખાતી નથી. મહારો મૂળ મુદ્દો એ હતો કે મુગ્ધ સંસ્કૃતિયે દિમાનવના પરિતોને સુધાં બહુ લાભ પહોંચાડ્યો છે, અને કાશ્મીરીઓની કળા કુનર, વેપા, દાસત, પેષાક, અને જોમના સધગા નિનોદો અને સધળી સંસ્કૃતિયોમા ઘણાંએ દેશ્વાર એજ મુગ્ધ દવરમા થયો છે. આ બધા પ્રસંગોને દૃષ્ટિ સનમુખ રાખી મુગ્ધ કાળની સરખામણી તે સમયની આખા દુન્યાની સધગા સલ્તનતો સાથે કરી લેવામા આવે તો, હિન્દુસ્તાન દુન્યાના કેઈપણુ ભાગ કરતા પ્રગતિ અને સુધારામા એણું ઉત્તરો નહિં.

હિન્દને મુસ્લિમ સહકારથી થયેલા લાભ.

અહિં સુધી તો તે પ્રગતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું જો, હિન્દની ભૂમિ, નદીઓ, પર્વતો અને સંસ્કૃતિમાં મુગ્ધ કાળે કરી દેખાડી. હવે અમે આ દેશમાં મુમલમાનોના અસ્તિત્વ ઉપર એક રાજકીય દૃષ્ટિ નાંખવા ઇચ્છીએ છીએ, શું અંતમાં આ દેશમાં મુમલમાનોના અસ્તિત્વ, લાભદાયી પુરવાર થશે ? મહારો અભિપ્રાય એ છે કે હિન્દની રજોમાં ઇર્કસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન અને અરબસ્તાનનું પુન મિશ્રણ થઈ ગયું છે, તો તેણે આ મિશ્રણથી હિન્દની મૂળ

આતરિક શક્તિમા વધારોજ કરો છે અને કરનો રહેજે. એક મટોળી વાત જે, હિન્દને મુમવમાનોની આબાદીથી મુગ્ધ કાજમા થઈ તે આ છે કે ચંગીઝખા, તથમુર અથવા નાદિરશાહની પેઠે તેઓ રેવના રૂપમા આની અદ્વિતી પાઠા ચાલ્યા મયા નહિ' પણ રૂઢ રીતે અદ્વિજ વખી ગરા, અને તેઓએ આ દેશને પોનાતું વતન ખનાની લીધું અમારા વર્તમાન હાકિમો પેઠે તેઓની કાઠ ખાસ "સિનિલ લાઈન્સ" ન હતી તેઓ હિન્દના જે રત, ચામડી અને ખુદમા મિશ્રિત થઈ ગયા હતા મ્હને તો એમ લાગે છે કે જે શક્તિ, ઇગ્ગાડના મૂળ સેકમતોને તેમની જૂમી ઉપર યુરોપની જૂની જૂની કરમો આની વસવાથી છેવટે પ્રાપ્ત થઈ, તેજ શક્તિ હિન્દ વાસીઓને પણ હિન્દ જૂમી ઉપર એશિયાની જૂની જૂની મુમવમાન કરમોના આગમન અને મિશ્રણથી છેવટે પ્રાપ્ત થશે, ખામ કરીને જ્યારે આ નવી આવનાર કરમોમાની કેરીક એરી પણ કે જેના પૂર્વજો તેજ આર્ષ હતા જેમની, અન્યાદ અને વરિસ થવાનો ગર્વ હિન્દવાસીઓને છે. ઇંગ્લાન્ડ વાસીઓ બનેને આતરિક બામતોમા માહો માહે કેટરીએ લડાઈઓ કરે, પરંતુ જ્યારે જર્મનીની સામે થનાનો અમય આવ્યો ત્યારે ઈંગ્લાન્ડની સ્વધર્મી કવમો એકન થઈ ગઈ હતી, કેમકે ગીજઓના મુકામવામા હકો અને હેતુઓ એકન હતા. અને માનવ પ્રકૃતિની ગતિ પણ એજ દિશાએ દોરે છે મ્હારા ધારવા પ્રમાણે છેવટે હિન્દની પણ એજ રિધતિ થનાર છે. આજ દરેક દેશની શક્તિની કસોટી તે દેશની આબાદી અને ત્યાના વતનીઓની શારીરિક અને માનસિક શક્તિના ખજાના વડે છે. એજ સિદ્ધાંત ઉપર આજે ઓસ્ટ્રેલીઆ કેનેડા, ન્યુઝીલાન્ડ, વગવરહ નરી

વસ્તીઓવાળા પોતાની શક્તિઓ વધારવાને માટે, જે યુક્તિઓ ગ્રહણ કરી રહ્યા છે અને યુરોપવાસીને પોતાના દેશમાં લઈ જઈને વસાવવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે તેજ હેતુ હિન્દને સેકડો વર્ષ થયા મુસલમાનોના આવી વસવાટી પ્રાપ્ત થઈ ચુક્યો છે

પાન ઇસ્લામિઝમ.

લોકો કેટલીક વખતે પાન ઇસ્લામિઝમ (Pan Islamism) ના વિચારથી ભડકે છે, અમે આવતા પ્રકરણમાં સમાવિત કરી આ-પીણું કે પાન ઇસ્લામિઝમ એક કલ્પના માત્ર છે, જેનાથી ભડકા ઉઠવું કેવળ નિર્થક છે.

મુસલમાનો શા માટે આવ્યા ?

એક લાલ વિનાની ચર્ચા.

એક મીઠી વાત પણ હમેશાં દ્વાનમાં રાખવી જોઈએ અને તે એ છે કે મુસલમાનોને આ દેશમાં આવવું જોઈતું હતું કે નહિ, આ વાત, આ દેશના તે મૂળ વતીઓનું, જેઓ આવી કવમના આગમન પહેલાં અહિં આબાદ હતા તેને માટે વાઘો લેવો કે હિન્દુઓ અહિં રાતે આવી વસ્યા અને કબ્રો કાઢી, અથવા જ્યારે ન્હાનો લાઈ પગલ થઈ ગયો પછી મોટા લાઈને વાઘો લેવો કે ન્હાનો બાઈ શા માટે પગલ થયો, એ ચર્ચા પેટે નકામી છે મુસલમાનોને કુદરત અહિં લાવી, તથવાર લાવી અથવા સમયની બસિદારી લાવી ગમે તેમ તેઓ આવી ગયા અને હિન્દના યોરન, પોસ્તમાં સેજબેજ થઈ ગયા. જોઈતું માત્ર એ છે કે જ્યારે

તેઓ આવી ગયા તો પછી સામાન્ય રીતે હિન્દની સંસ્કૃતિને તેમની જાતથી લાભ થયો અથવા ગયર'લાલ અને અહિં એજ બતાવવાની કોશિશ કરવામાં આવી છે.

મુસલમાનોની કમઝોરીની હિન્દપર અસર.

દ્વારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જો કદાચ હિન્દમાંથી મુસલમાનો નાબૂદ થઇ જાય અથવા તેઓ એટલા બધા ઠંડા પડી જાય કે તેમનામાં કોઈ શક્તિ બાકી ન રહે (જો કે એવું થવું સંભવિત નથી) તો હિન્દમાં પણ એવી અશક્તિ ઉત્પન્ન થઇ જશે જેમ એક ધોરી રંગમાંથી ખૂન વહી જવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જોઇએ, જ્યારે સ્પેન મુસલમાનોથી ખાલી થઇ ગયું અને તેની રંગોમાંથી અરબી ખૂન એકવાર મળીને પાછું નીકળી ગયું ત્યારે જે નિર્જાણના સ્પેનમાં આવી ગઇ તેનો ઉપાય મુરોપ પશુ હજી સુધી કરી શક્યું નથી. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાનો હિન્દુઓની પેઠે પગાતા પોગાતા રહ્યા તો આ દેશની એક એક તમ્મ ઝમીન માટે તેઓ પોતાનો ખુન વહેવડાવો દેશે. વિચાર કરો આતા ઉપર કે જ્યારે મુગલ સમયનો દરર હતો, ત્યારે તેઓ બારતને બાહિરની પ્રત્યેક શક્તિની હાલગીરીથી સંભાળવામાં હમેશા તત્પર રહ્યા હતા કે નહિ? પછી બન્ને તે સક્તિ અફઘાનિસ્તાનની હોય કે ઇરાનની, નાહિર-સાહની હોય કે પછી બીજા કોઇની; કારણ કે તેઓ સમજતા હતા કે તેમનો મૂળ લાલ એમાંજ છે કે હિન્દ ઉપર કોઇ ગયર હિન્દીની સત્તા ન હોવી જોઇએ. મુસલમાનોની નિર્જાણતાથી આ દેશની દાસ પણ નિર્જાણ થઇ જશે.

લક્ષ બિન્દુ વિશાળ હોવો જોઈએ.

અમે એ દેખાડી ચુક્યા છીએ કે મુગન સમયે હિન્દની ઝમીન ઉપર, તેની નદીઓ અને પર્વતોમા કેવા કેવા પરિવર્તનો પથદા કરી દીધા. તેની પ્રગતિ અને સંસ્કૃતિ ઉપર કેવા અસર થઈ રાજકાવ દૃષ્ટિ મિંદુથી અમે એ પણ વર્ણવી ચુક્યા છીએ કે આ દેશને મુમલમાનોના આગમન અને પરિચયથી શુ શુ લાભો થયા અને શુ શુ ભવિષ્યમા થઈ શકે છે.

આ બધી વાતોને દ્રષ્ટિ સન્મુખ રાખીને આપણે હવે એ જોડું જોઈએ કે હિન્દુ દેશમધુઓનો મુગન કાળ રિતે ખરો દૃષ્ટિ મિંદુ શું થશે. હિમાલય પર્વતની એક ગુફામા બેસીને જો એક કાઠીની પેઠે પેઠે આવવા માડીએ તો દરેક વસ્તુ આપણને કાઠી અને બે ડોગ દેખાશે પરંતુ જો આપણે હવાઈ જહાઝમા બેસીને તે મહાન પર્વતની ચોગીએ, બરફસ્તાન અને તેનું સર્વજીવ દૃશ્ય મામાન્ય દૃષ્ટિએ દેખીએ તો પછી તેની ન્હાની ન્હાની બે ડોગતા ઉપર આપણા નજર પડશે નહિ અને તે સુંદર પર્વત, ફક્ત કુદરતના ચિત્ર નિચિત્ર દૃશ્યો દેખાડશે એવીજ રીતે જો આપણે મુગન મમયને કટકે કટકે, જુદા જુદા જોડશું તો સંજય છે કે તેમા કેટલાક ટુકડા બે ડોગ મઅનુષ્ઠ પડશે પરંતુ જો તેના સંપૂર્ણ રાજ્ય કારોમારને એક કરનામા આવે અથવા સમયનું એક આખું ચિત્ર દોરવામા આવે તો મુગસ કાળ પણ હિન્દના ઇતિહાસમા કુદરતનું એક અતિ ઉત્તમ આકર્ષક હિમાલય જેમ દેખાશે મ્હારા મત પ્રમાણે આ દેશના ઇતિહાસમા મુગસ કાળ આપણે માટે એટલેજ ગર્વ સમાન છે જેટલો અશોક

અથવા અંદ્ર ગુપ્તનો સમય તેમના કાળની સ્થિતિ અનુસાર હતો. વેદના સમયનો બાલકે તેના પગના વર્ષોનો હિન્દનો દત્તિહામ મેળવવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ આજે અમે મુગ્ધ કાળના પ્રત્યેક પ્રમંગલે દૃષ્ટિ સન્મુખ મૂકી હિન્દની પ્રગતિ, દુઃખ, ધાર્મિક સહિષ્ણુતા, વ્યવસ્થા, ઇમારતો, બાગો અને સઘળી સંસ્કૃતિઓની મરખામણી દુન્યાના સઘળા દેશો સાથે કરવાને તૈયાર છીએ. અમે હાલના આપણુ યુરોપવાસી રાજ્ય કર્તાઓની સામે આ મુગ્ધ સમયના કાર્યો આ ક્રૂતાની સામિતીમાં રજુ કરી સકાએ છીએ કે જે અમને પુગી તક આપનામાં આવે તો અમે જતારી આપીશું કે હાલે આજે અમે સામગ્રિ વિનાના છીએ, અને તક ન મળવાને કારણે પોતાની મૂળ સિયાકત ઝાહિર નથી કરી સકતા, પરંતુ અમે સૈકાએ સુધી આ દેશની રાજ સત્તાની વ્યવસ્થા તે સમયની સ્થિતિને અનુસાર ધણીજ સઘળતા પૂરક કરી ચુક્યા છીએ. મ્હારા વિચાર પ્રમાણે જો હિન્દના આખા ઇતિહાસને એક હીરા જડિન દાગીનો સમજવામા આવે, તો મુગ્ધ કાળ તેનો પાણીદાર અને શાનદાર ક્રાદેનુર હીરા દર્શો જેને, કાઢી નાંખવાથી દાગીનાની સુંદરતા અને ઝગમગાટ જતા રહેશે, અથવા એાઠામાં એાછું એટલું તો નક્કી છે કે તે જાણે પડી જશે.

હિન્દુઓનો ખરો દૃષ્ટિ બિંદુ.

આ વખતે મ્હારી પાસે મીઠ જસ્ટિસ મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડેનો તે લેખ નથી, જેનાં તેમણે મુગ્ધ કાળ વિષે પોતાનો દૃષ્ટિ બિંદુ જતાવ્યો હતો. પરંતુ જ્યાં સુધી મ્હારી યાદ શક્તિ મ્હને મદદ કરે છે, ત્યાં સુધી તેમનો વિચાર એ હતો કે હિન્દને પોતાના

ધારેલ લક્ષ્ય નિદુ સુધી પહોચવાને ઘણી મનઝિતો ખેડવાની હતી
 આ પ્રગતિની સીડીમા મુગ્ધ કાળ પણ એક અમત્યની મનઝિત
 અને પગથીઉ હવુ, જેનો નિષ્ક્રિય કર્યા વગર હિન્દ પોતાની દાક્ષની
 સિદ્ધિ સુધી પહોચી સકવુ ન હવુ હુ આ નિયારો સાથે મળતો
 થાઉ છુ કે મુગ્ધ સમયે હિન્દને પોતાના ધારેલ લક્ષ્ય નિદુ સુધી
 પહોચનામા સહાય કરી છે અને તેમા કદી અડચણ કરી નથી
 મુગ્ધ સમય હિન્દનો તે શાનદાર સમય છે જેની ઉપર હિન્દવાસી-
 ઓએ ગર્વ લેવો જોઇએ હિન્દીઓની ફર્મ છે, -કરને તે હિન્દ
 હોય કે મુસલમાન -કે મુગ્ધકાળને તેઓ પોતાનો કાળ માન
 તે કાળ ગયર હિન્દી કાળ ન હતો તે સમયનો લક્ષ્ય નિદુ એવો
 ન હતો કે હિન્દનો લાભ ખીજા દેશને રનાધીન હોય મુગ્ધ
 સમય વિષે હિન્દ દેશજનુઓનો દૃષ્ટિ નિદુ એજ હોવો જોઇએ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મુસલમાનોના દૃષ્ટિ બિંદુ.

પ્રસ્તાવિક.

હવે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે ભારત વિષે મુસલમાનો નો ખરો દૃષ્ટિ બિંદુ શું હોવો જોઈએ.

આદામ અલિમખાન પ્રમાણે તો ખરેખર આ સવાલનો જવાબ તેજ દિવસે થઈ ગયો. હવે જ્યારે મુસલમાનોએ આ દેશને પોતાનું વતન બનાવ્યું. પરંતુ કેટલીક વખતે ગયર સમજથી તેમની ખરી દેશ ભક્તિ વિષે શંકાઓ કરવામાં આવે છે. શંકાઓ ઉત્પન્ન કરનાર વર્તમાન ખાસ કરીને તે જોશમાં ગાદિર થઈ જાય છે, જેનું રહેલું ખિત્તાફતના સવાલમાં અથવા પાનખરસામિત્રમ સંબંધી તેઓ કરે છે. અથવા કોઈ ક્ષણિક ઉત્સાહમાં માત્ર છબચો તેઓ કહી નાંખે છે કે પહેલા મુસ્લિમ અને પછી હિન્દી છીએ. ખસ, એજ આપણા તે દાંલિક જોશો છે જે કેટલેક પ્રસંગે રાજદ્વારી દૃષ્ટિ મર્યાદાને વટોળાય કરી નાંખે છે અને હિન્દુસ્તાન વિષે આપણા ખરો દૃષ્ટિ બિંદુ ઉપર જે, એક નોખોજ સવાલ-પરો નાંખી દે છે.

તેથી અમે પહેલાં તેવા પ્રકારની લાગણીઓની હુકીકત અને શક્તિ ઉપર એક દૃષ્ટિ ફેંકીશું, કે જેથી હિન્દુસ્તાન વિષે આપણો દૃષ્ટિ બિંદુ શું છે, તેના વિષે વિચાર જાંવવામાં આપણને મદદ થય

યદ્ય પડે પણ તે અંગાહિ, અમે એ બતાવવા ઇચ્છીએ છીએ કે
 “રાજકીય ખિલાફત” થી અમારો શું હેતુ છે.

“રાજકીય ખિલાફત”ના અર્થ.

“રાજકીય ખિલાફત” થી અમારી મતંત્ર અંગેની ખિલાફત
 છે જે, સમસ્ત જમતની મુસ્લિમ આગાહીની (ભણે પછી તે કોઇ
 ઇસ્લામી સપતનતની કે મિન ઇસ્લામી સપતનતની હોય) માઘમિક
 શક્તિ બનીને તેની એકત્ર શક્તિને મુસલમાનોના રાજકીય હેતુ અને
 લાભો માટે વાપરી મકે અને પોતાના કમજા હેઠળ રાખી સકે. જે
 શખ્સમાં આ સંગઠિત બળ મળ્યું હોય તેજ રાજકીય ખિલાફત
 હોઇ સકે. ‘મુસલમાનો ખિલાફતની’ માથે “રાજકીય” શબ્દ
 નથી વાપરતા, પરંતુ અમે માત્ર એજ ‘રાજકીય સંગઠિત બળના
 પ્રિયાર’ અને ઝંખનાને દુકમા ઝાઢિર કરેલા અર્થે “રાજકીય
 ખિલાફત” શબ્દો વાપર્યા છે કારણ કે ધડી ધડી લાંબા વર્ષોનો
 લખવા ન પડે. હવે જ્યાં અમે આ “રાજકીય ખિલાફત” વાપરીએ
 ત્યાં અમારો હેતુ એવાનું પ્રકારની શક્તિ હશે.

“રાજકીય ખિલાફત” અશક્ય છે.

તે લાગણીઓમાંથી જે હિન્દુસ્તાન સબધી મુસલમાનોના દૃષ્ટિ
 બિંદુને બદલી સકે છે, એજ રાજકીય ખિલાફતની ધગશ પણ છે.
 અમે એમ કહેવા માગીએ છીએ કે જે ગયર મુસ્લિમોના દિલમાં
 આતી બીક હોય કે મુસલમાનો આંતરિક વ્યવસ્થાથી કોઇ રાજકીય
 ખિલાફતની તરફેણમાં જઇ પોતાના મૂળ વતનના રાજકીય લાભને

ઠોકર મારી બેસશે અથવા જે કોઈ સુમયમાન' એવી કોઈ ખિવાઈતો નિચાર સુદા દિશમા કરતો હોય તો અમારા અભિપ્રાયમાં આ ઘડીક અને નિચાર માત્ર એક જ ખનાં કે રસનાયી વધુ અગત્યતા ધરાવતા નથી વ્યવહારમા કદી એવું થયું એ' નથી અને થવું સંભવિત પણ નથી તોફા એમ કહેશે કે આજ સુધી જે શબ્દ સુમયમાનોતો ખનીદા મનાતો હતો, તે ખરું જોતા એક સતતનતનો દાકિમ રહી રાત દિવસ રાજકીય સમુદ્રમાં ફુમકીઓ મારતો રહેતો છે પછી એમાં શાને કહેવામાં આવે છે કે "રાજકીય ખનીદા" અથવા 'રાજકીય ખિનાઈત' નો નિચાર આકાશ કુસુમવત્ છે અમારો અભિપ્રાય એ કે આવો નાદશાહ ખનીદા તો ઝરર કહેનાયો, પરંતુ તેમા રાજકીય ખિનાઈતની શક્તિ અથવા ખિવાઈતની ખૂબી એ કદી દેખઈ નથી..... ઇતિહાસ એનો પુરાવો છે. હજરત મુહમ્મદ (મલ) ના અવમાન / પછી જે ચાર માર્ગદર્શક ખનીદાઓ અનુક્રમે થયા તેમને રિષે તો 'કાષ' સદેહ નથી કે જે લાગણીઓ તેમના હૃદયમા ઉજાગતી હતી તે માત્ર ધરલામ-પ્રચારની હતી દુન્યાની બાદશાહનો કિવા' માત્ર માનવ જાતિ ઉપર તેમનો રાજ્ય બોગરવાનો હેતુ ન હતો પરંતુ તે ચાર ખનીદાઓ પછી એ પરિસ્થિતિ રહી બહિ. જેમ/જેમ ધરલામી સદતનો અરમસ્તાનની હદની બાહિર સ્થાપના લાગી તેમ તેમ, તેમનામા તેજ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ જે થની અનિવાર્ય હતી. અને જ્યાં સુધી અમને પાઠ છે, એજ અગમચેતી પથગમર (સલ) સાહેબે પણ આપી હતી. પરિણામ એ આવું કે દરેક રાજ્યના હેતુઓ અને લાભો જુદા

ભુદા થઈ ગયા. અને પછી એનો અશકયજ થઈ ગયું કે કોઈ એક ધરસામી સંતનતનો દાક્ષિ રાજકીય બાબતોમાં કોઈ બીજી ધરસામી સંતનતની સલાહ કે અભિપ્રાયને આધીન રહે. એક બાદ શાહ ખતીશ તો કહેવાતો રહ્યો પણ તેનામાં રાજકીય ખિસાફતની સંગઠિત શક્તિ કદી દીક્ષામાં આવી નહિં. આ ખિસાફત કદી કોઈ ધરસામી રાજ્યને, બીજી ધરસામી અથવા મિન ધરસામી શક્તિયોના પંજમાંથી ખચારી સડી નહિં. અને તેને કદી એવો વિચાર પણ થયો નહિં કે તેનો નાશ ખુદ ખિસાફતનો નાશ છે. જ્યારે તાગારી-એએ બગદાદની રાજગાદીને ઊંચલાવી મેલી, ત્યારે મિસ્લ અને રપેઇન તો હું, પણ પાકોશી અરબસ્તાન સુદા મદદે પહોંચી નહિં.

જ્યારે શાહઝાદ ફર્ડિનન્ડ અને રાણી ઇઝાબેલાના સમયમાં સામ્રાજ્ય મુસલમાનોના ખુનથી રપેઇનના બારી બારણા રંગાયાં અને સામ્રાજ્ય ધરસામના ફર્ડિનેને દેશનિકાષ કરવામાં આવ્યા, ધરસામના કલમે પદનાસાઓને બળાતકારે ખસ્તિ બનાવવામાં આવ્યા અને અસંખ્ય મુસલમાનોને છુના બાળી મૂકવામાં આવ્યા, ત્યારે કયા હતી કોઈ માધ્યમિક શક્તિ જે આ આફતમાં નિરાધારોની ઢાલ રૂપે કામ આની હોય ?

જ્યારે હિન્દુસ્તાનના તમચુરી તખ્ત ઉપર યુરોપના વેપારીઓ અને ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીઓ દ્વારા લંગાળ્યો ત્યારે કોઈ એવી સંગઠિત શક્તિ નહિં દેખાઈ જે તેઓને અટકાવી સકે. જ્યારે આ ધરસામી શક્તિ પણ હતી ન, હતી, થઈ ગઈ ત્યારે યુરોપની ઝમીન ઉપર ખતીશતુલ મુસ્લિમીનનું અસ્તિત્વ અને તેમની સત્તા યુરોપની

આખોમા કાંટા જેમ સાવવા લાગી, મયદાન સાદુ બેઠું પહેવાં ;
 રશિયાના ઝારે સરૂઆત કરી. પચાસ વર્ષ ઉપર જ્યારે તે ઇસ્ત-
 ખોસને બારણે આવી ઉભો અને સુલ્તાન-ખીશાને ઉંધમાંથી
 જમાડ્યો, તે વખતે તેમની પાસે કાંઈ સંગઠિત શક્તિ એવી નહિ
 દેખાઈ જેનાથી તેમને કાંઈ પણ મદદ મળે. પરિણામે તેમને યુરોપ
 માંથી એક હદ સુધી કદમ પાછળ ખૂંચવો પડ્યો. પછી તો યુરોપની
 આ કેવળ સામાન્ય નિતિ થઈ પડી કે તુર્કીના કદમ જેમ અને
 તેમ જલદી યુરોપની જૂમી ઉપરથી ઉઘેડી નાખવામાં આવે. જ્યારે
 આ નિતિ એટલી હદ સુધી ખીલી નીકળી કે પહેલાં ઇટલીએ અને
 પછી બાલકનની પાંચ એકત્ર સલ્તનતોએ, યુરોપની છુપી મદદ અને
 સહાનુભૂતિથી ઇસ્લામી ખીશાના ચદ્ર વાળા વારડાને બરિમજૂત
 કરવા માંડ્યો. ત્યારે ઇંગ્લાન્ડ જેની, સદિષ્ણતાને દબાવે કરનારી
 સલ્તનતના વડા મધ્યમ પણ પોતાને ધાર્મિક જુસ્સો રોકી સકયા
 નહિ અને બહિર સભામાં તેમણે તેની ઉપર પોતાનો આનંદ
 મદર્શાત કર્યો કે ખ્રિસ્તિ દેશોમાંથી બાજે ઇસ્લામની વિદાયગીરી
 થઈ રહી છે પરંતુ આમ જતાં પણ દુન્યાના મુસલમાનોએ તમારો
 જેવા સિવાય બીજું કશું કયું નહિ, અને કરી પણ સકતા નહતા ;
 તેમજ સુલ્તાનમાં એની કાંઈ સંગઠિત શક્તિ પણ દેખાઈ નહિ જે
 તેમને આવે અણીને સમયે ખપ લાગે છે. રટે ખુદ યુરોપી રાજ્યો-
 માંજ મદદાન વિગ્રહ શરૂ થયો અને ખીશાએ, જેઓ યુરોપની
 સામનીતિથી હવે કંટાળી ગયા હતા તેમણે બરિમજૂત પોતાની સહી
 સલામતી એમાજ દેખી કે કાંઈ એકાદ રાજ્યનો પક્ષ એવી પોતે

પણ આ વિગ્રહમાં ત્રિપથારી દે. તે વખતે દુન્યાના મુસલમાનોની
ધાર્મિક દાઝ જોઈ, જે કંઈ રાજકીય ખિલાફત અથવા સંગઠિત
બળની રહી સહી અને કહવાતી થાક જે, યુરોપના દિશમાં હતી
તેની પણ મડાઉધડી ગઈ. સૌથી પહેલો દેશ જેણે, ખિલાફતનો
સાથ હોયો તે અરબ દેશ હતો, જેનું પહેલું ભાગે એ કારણ હતું
કે રાજકીય ખિલાફત તો અસકલ હતી, અને તેમાં વળી તુર્કીએ
પોતાના રાજકીય લાભો માટે અરબોને હમેશા દબેલા પણ રાખ્યા
હતા, અલબત્ત, હિન્દુસ્તાનના કેટલાક મુસલમાનોએ યુમરાણુ કરી
એક સારી જોડી રકમ ભેગી કરી. પછી તેમાંથી એક ન્દાની
રકમ લગાઈ પછી તુર્કોને મોકલી અને ખાફી પોતે હુકમ કરી ગયા;
જેની ઉપર ઢાંક પિછોડ કરવાની કોશિશ જોઈ પણ તિરસ્કાર છુટે છે.

વર્તમાન સ્થિતિ એ છે કે તે રાખસ જેને માટે રાજકીય ખિલા-
ફતના રાખડો કેટલીક હદ સુધી ગયે હોય છે તેને ખુદ તુર્કીએ
ખિલાફતની રાજધાનીમાંથી કાઢી મૂક્યો. અને તેની પેરી સદનનગ જે
યુરોપ અને એશિયાના મહાન ખંડોમાં એક સારા જેવા ભાગને ઘેરે
હતી, તે ખેંચાઈ શોષાઈ “એંગેરા સરકાર”ની આકૃતિમાં પ્રસિદ્ધ
થઈ ગઈ. વરતુત: દુન્યામાં આજે કોઈ એવી વ્યક્તિ રહી નથી
જેને “રાજકીય ખીલાફ” કહી સકાય; ગયા તેરસો વર્ષની ખિલા-
ફતની આ ટુંક હકીકત છે. એ તો અવલોકન પછી શું હજી એ કોઈ
કહી સકે છે કે રાજધાનીમાં આજે ખીલાફોના સમય પછી આ તેરસો
વર્ષમાં જે જે બાંધાઈ ગયું મુસલમાનોના ખીલાફ, થવાનો દબાવો
કર્યો, તેમનામાં દુન્યાના સખળા મુસલમાનોના લાભાર્થે કે રક્ષણાર્થે

કોઇ એવી રાજકીય વાપરી સકાય એવી એકે સંગઠિત શક્તિ
 હતી, અથવા તેણે કદી ખરેખર તે શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો ? જો
 એવું હોત તો આજ સુધી સઘળી દુન્યાને ઇસ્લામની શક્તિ અને
 સંસ્કૃતિયે તાબે કરી લીધી હોત. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ
 વાંક માત્ર ખતીશનો ન હતો, પરંતુ કાર્ય પણ લગભગ અસંભવિત
 છે, કારણ કે દરેક દેશની રાજકીય ઝરતો અને ઇચ્છાઓ જુદી
 જુદી હોય છે, બધેકે ધણી વેળાએ તો 'પ્રતિસ્પર્ધિ' હોય છે. અને
 એવી સ્થિતિમાં દરેક દુન્યવી જાદશાદની હમેશા એજ ફર્જ હોવી
 જોઇએ કે તે પોતાની પ્રજા અને રાજ્યના લાભોને, ખીજા રાજપોતાના
 મુકાબલામાં, મળી તે ઇસ્લામી રાજ્યજ કેમ ન હોય, સરસાઇ આપે.
 ખચર, આતો જાદશાદનું કર્તવ્ય થયું, પરંતુ જાદશાદને છોડીને
 જો કોઇ દેશના મુસલમાન વતનીઓ પણ પોતાના રાજકીય લાભો
 અને હેતુઓ માટે કોઇ એવા મુદ્દતાન ખલીફ સાથે સંબંધ રાખવા
 ઇચ્છે, જે તેમના દેશનો જાદશાદ નથી, તો તે મુસલમાનો, જે
 સ્વતંત્ર હોય, તો પણ થોડા સમય પછી તેજ પ્રકારની પરાધીનતામાં
 સપડાઇ જશે, જેમ અરબસ્તાનના વતનીઓ લાંબા કાળ સુધી તુર્કોના
 હાથમાં પરાણે રહ્યા. અને જો તે મુસલમાનો પોતે સ્વતંત્ર સહત-
 નતવાળા નથી પરંતુ ખીજા ખચર મુસ્લિમોની સાથે તે દેશમાં
 આજાદ છે, જેમ હિન્દુસ્તાનમાં, તો તેની સ્થિતિમાં તે દેશમાં તેમનું
 રહેવું રહેવું તેવું જ બારે ઘણું પડશે જેવું કે જો પરસ્પર ઉલ્ટા
 ગુજો ધરાવતી વસ્તુઓનું. કારણકે આવી પરિસ્થિતિમાં મુસ્લિમ અને
 ગણ મુસ્લિમ વસ્તીઓના લક્ષ જિંદુમાં વ્યોમ જોમનો જોદ થઇ જશે.

અમારા વિચાર પ્રમાણે રાજકીય ખિલાફત હતીએ નહિં અને તેનું સ્થાપન કરવું સંભવિત પણ નથી જે અમારા વિચારો સત્ય છે તો મુસલમાનોએ રાજકીય ખિલાફતનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાંખવો જોઈએ. અને હિન્દ વિષે પોતાનો દૃષ્ટિ મિંદુ કાઈમ કરવામાં આ વિચારને મિલકુલ વચ્ચે લાવવો જોઈએ નહિં.

ખિન રાજકીય ખિલાફતની ઝંખના.

અહિં અમે કોઈ એવી ધાર્મિક ચર્ચા કરવા નથી માંગતા જેનો સંબંધ આ પુસ્તકના મૂળ વિષય અને હેતુ સાથે ન હોય; અને તેથીજ આ વિષયને છેડવા નથી માંગતા કે ખિલાફત જોડે એક મુસલમાનને સંબંધ ન હોય તો તે મુસલમાન, મુમલમાન રહી સકે છે વા નહિં. અમે માત્ર એટલુંજ કહીને મંતોષ માનીશું કે જે કદાચ આખી દુન્યાના મુસલમાનોએ કોઈ ધાર્મિક ખલીફાને ઉમેા પથ્થુ કરી દીધો તો તેનો દરજ્જો અને પ્રતિષ્ઠા તેવીજ થઈ જશે જેવી ખ્રિસ્તિ દુન્યામાં પોપની છે. અથવા જે તે ખલીફા ખરેખર એવી એક પવિત્ર વ્યક્તિ તો, એવી થઈ થશે જેમ શિયાઓમાં મુજતહિદ અને સુન્નીઓમાં પીર હોય છે. જેની પાસેથી કોઈ ધાર્મિક બાબત પૂછી લેવામાં આવે અથવા જેના હક્કમાં અત્તિમ લાભ માટે મુસલમાનો કેટલીક મીનીટો જમ ગાળે. પરંતુ એકારા મત મુજબ આનાથી મુસલમાનોને કોઈ રાજકીય ફાયદો થશે નહિં. ઉપરાંત આ વિચારને અમલમાં મૂકવામાં પણ અમારી દૃષ્ટિ સંમુખ મોટી મોટી મુશ્કેલિયો આડે આવે છે. જેના વળુનથી

અમને સદેદ છે કે અમે એક એવી લાંમી ચર્ચામાં હિતરી પડીશું જેનો મૂળ વિષય સાથે કશો સંબંધ રહેશે નહિ અને આ ચર્ચા ખરા ઘેરી માર્ગમાંથી વિખુટી પડીને ગલીકુંઆઓના ગુચવાડમાં ગોથાં ખાશે. વસ્તુતઃ પહેલાં તો કોઈ આવે ખત્રીશ સંબંધિત નથી, અને હોય તો પણ તે કશીએ રાજકીય શક્તિ વિનાનો મશે, જેનો વિચાર સુદાં હિંદુસ્તાન વિષેનો દૃષ્ટિ-ગિંદુ નક્કી કરતી વખતે આપણી સમક્ષ વચ્ચે આવે એમ છે નહિં.

ખિલાફતની સામાન્ય ઝંખના.

આ સમયે ખિલાફતની સામાન્ય ઝંખના અમારા મુસ્લિમ ખિલાફતોમાં એમ છે કે ખત્રીશ એવો મુસ્લિમ બાદશાહ હોવો જોઈએ જે અરબસ્તાનના ટાપુ ઉપર હુકુમત કરે અને જેની સલ્તનતની અંદર હિંજલ, શામ, બલુચિસ્તાન, ફક્તીન, ઇરાક વગેરે દેશો સામિલ હોય, અને તે બાદશાહ હજને પ્રસંગે અથવા કોઈ ખીજી રીતે સમસ્ત મુસ્લિમ-જગતની વસ્તી સાથે સંબંધ સાધી સકે અને પોતાની સંમતિ શક્તિને ધરલામ અને સધળા ઇસ્લામીઓના સામાયે સમયાનુમાર વાપરી સકે. આ સામાન્ય વૃત્તનામાં અને અમારી રાજકીય ખિલાફતની વૃત્તનામાં, જેનું વર્ણન ઉપર થઈ ગયું છે, બહુ એણે તફાવત છે. એટલે માત્ર એજ તફાવત છે કે આમાં કેટલા ઇસ્લામી દેશોની સલ્તનતને અનિવાર્ય કરાવવામાં આવી છે. અમારી તો એજ અલિશાયા છે કે તે સધળા દેશો ઉપર જે ઇસ્લામના પારણા સમાન છે જ્યાંના એક એક ગિંદુમાંથી નૂરે-ઇ-ઇસ્લામ

ઝગહયે છે, જ્યાંના જારી ચારણ્યો હપરથી ધરલામી સંસ્કૃતિના
 ચિન્હો ઝાદિર થાય છે, જ્યાં મુસલમાનોના ષવિત્ર મથકો આવેલાં
 છે ત્યાં, ધરલામી બ્રુડો ફરકેરે અને ધરલામી રાજ્ય કાંઈમ રહે,
 કારણ કે આ દેશોનું બહુ ઇચ્છનાર કુદરતી રીતે જોડલા મુસલ-
 માનો થઈ સકે છે, તેટલા કોઈ બીજા ધર્મના લોકો થઈ નથી સકતા,
 અમારો એ પશુ રિવાજ છે કે હર્મણા છગલાં અને કાન્સે આ
 દેશોમાં પેતાના વગાસીલા અને સજાની જે વહેચણી કરી લીધી
 છે તેનો મુગ હેતુ પૌત્રપેતાના દેશન સાથ પહોંચાડવાનો છે, નહિ
 કે આ દેશોની પ્રજાઓને એમોરી આ ઇચ્છા હોવા છતાં અમારો
 સત તો એજ છે કે આ દેશોમાં જે મુસ્લિમ બાદશાહ અથવા રાજ્ય
 હશે તેમાં તે બજા ઉત્પન્ન થવાની આશા ન રાખવી જોઈએ, જેટું
 અસંભવિતપણું જ્યે “રાજકીય ખિલાફત” ના વખુનમાં ઉપર
 દેખાડી આવ્યા છીએ. આમ છતાંજે જે અમારા મુસ્લિમ મિરાદરો
 ખિલાફતની આ સામાન્ય અંખનાને કંઈ પરિણામકારક મગજતા
 હોય તો જાણસુધી દિંદી મુસ્લિમોને લાગેવળગે ત્યાં સુધી તેઓ
 તેને બ્યવહાર પોશાક ત્યારેજ પહેવાવી સકે છે જ્યારે ખુદ તેમનામાં
 કોઈ બજા હોઈ સકતું નથી જ્યાં સુધી તેઓ પેતાના દેશ દિદુરત-
 નની રાજકીય સ્થિતિને તે અંતિમ અને ઉચ્ચ પાયા ઉપર પહોંચાડી
 દે કે જ્યે તેઓ દિંદી હોવાને કારણે માનની નહરથી જોવાય
 તેથી ખિલાફતના રિપતને આપણે ગમે તે દ્રષ્ટિએ જોઈએ, પણ આ
 દેશની રાજકીય પ્રતિભાં તો આપણે દ્રષ્ટિનિકું તેજ હોવા જોઈએ
 જે, અદિની ગયર મુસ્લિમ વસ્તીનો છે.

“પાન ઇસ્લામિઝમ”

કેટલાક લોકો એવો વિચાર ધરાવે છે કે દુન્યામાં આ વખતે “પાન ઇસ્લામિઝમ”ની એક બયાનક ચળવળ પ્રસરતી જાય છે, આની વસ્તુસ્થિતિ જાણવાને માટે સૌથી પહેલાં Pan-Islamism કંઈ શક્તિનું નામ છે એ જાણવું જોઈએ.

જો “પાન ઇસ્લામિઝમ” નો એવો અર્થ લેવામાં આવે કે સઘળી દુન્યાના મુસલમાનોમા કંઈ એવી મતલબનું એકત્ર કરાર-મામું છે કે એક જગ્યાના મુસલમાનો ખીજી જગ્યાના મુસલમાનોને બાવલાઈ મદદ આપીને આ દુન્યામાં કોઈ વિજય મેળવી લે, તો એક મુસ્લિમ તરીકે અમે એમ કહી સકીએ છીએ છે કે તે કેવળ જુકુંજ નથી બલકે અસંબવિત પણ છે. અમારા મત પ્રમાણે જે બિન મુસ્લિમોએ “પાન ઇસ્લામિઝમ” ની બયાનક આકૃતિ દુન્યા આગળ દેરી બતાવી છે, તેઓ કાંતે કોઈ જુલયાપમાં છે અથવા તેમાં કોઈ રાજકીય લાભ એવા હેતુથી સમાયેલા છે કે વિના કારણે દુન્યાને ઇસ્લામથી ચોક્કસ અને નિમુખ રાખી ઇસ્લામની વિરોધી અને તેની જડ ઉખેડવાને તૈયાર રાખવામાં આવે. પરંતુ જો “પાન ઇસ્લામિઝમ” ખરેખર તે આકર્ષણ શક્તિનું નામ જે એકજ વિચાર અને એકજ સંસ્કૃતિના માણસોની વચ્ચે સ્વાભાવિક હોય છે. તો “પાન ઇસ્લામિઝમ”નું અસ્તિત્વ છે, કેરાકે મુસલમાન માત્ર કેટલીક મૂળ જાગતોનાં એકમત થઈ જાય છે, અને એક દહ સુધી તેમનામાં પ્રેમનું આકર્ષણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. હાલ-

ની લોક-સમાજે, બલે કુટુંબ, કુળ, ક્ષત્ર, મંડળ અથવા કોઈ
 યીજી શિક્ષમાં હોય, તે માત્ર જુદા જુદા આકર્ષણોના દાખલાઓ
 છે. સહધર્મીમાં પણ એક આકર્ષણ અવરૂપ છે અને આ આકર્ષણ
 શક્તિનું ધોરણ તે. માણસોના ધાર્મિક વિચારોની શક્તિ ઉપર
 આધાર રાખે છે, જેમના ઉપર તેની અમર પડે છે આ સામાન્ય
 સિદ્ધાંતો કાંઈ મુસલમાનો માટેજ નથી પણ માનવ-પ્રકૃતિના છે.
 અમે સાંભળ્યું છે કે યહૂદીઓમાં મુસલમાનો કરતાં વધારે સહ-
 ધર્મી આકર્ષણ છે. એવીજ રીતે એક વતની હોવાનું પણ એક
 આકર્ષણ છે. જેમાં ધર્મને કંઈ લેવા દેવા નથી હોતા. આ
 આકર્ષણ શક્તિની પુરી લાગણી તે વખતે જણાય છે, જ્યારે
 આપણે પરદેશમાં હોઈએ, અને ત્યાં આપણને આપણો કોઈ દેશી
 ભાઈ મળે. હિંદુસ્તાનથી પુરોપના પ્રવાસે નીકળતાં, આગવોટમાં પગ
 મૂકતાંજ અમે જોઈએ કે આ પંદર દિવસના પ્રવાસમાં એક નાનકડી
 દુન્યા પાણી ઉપર ચાલતી દેખાય છે. તેમાં જે વિભાજો-કંપનીઓ
 તરતજ બની જાય છે તે, આ વતની આકર્ષણના નમુના હોય છે.
 આવા આકર્ષણો એક મનોરંજક દાખલો રૂપે યાદ આવી ગયો.
 હું રાતને સમયે એક વખતે લંડનની અંડરગ્રાઉન્ડ (ઝમીનની નીચે) રેલવે
 માં બેઠો કે તરતજ એક કન્ડક્ટર એટલે ગાડી ચલાવનારો રૂઢારી
 નરક ટગર ટગર જોવા લાગ્યો. જેઓએ લંડનની અંડર ગ્રાઉન્ડ
 રેલવેમાં મુસાફરી કરી તેઓજ આની કલ્પના કરી સદે કે
 કન્ડક્ટરો કેટલા નકુરસતીયા હોય છે. અને એકેક જગમે મીનીટને
 આંતરે તે કેવી રીતે દુઝારો માણસોની વહેતી જીવંતધારની દિશાઓ

બદલનો અને ફેરવતો રહે છે. પરંતુ વનની આકર્ષણ તોના ઉપર
 એટલું તો કળકો કરી બેઠું હતું કે તે આ નદુસતીઆપણામાં
 પણ મ્હારી પાસે આવ્યો અને પૂછ્યું કે શું આપ હિંદુસ્તાની છો ?
 જ્યારે તેને પોતાની આ ધારણા ખરી મઅનુષ પડી તો તે સ્મિત
 કરી કહેવા લાગ્યો કે હું પણ હિંદુસ્તાની છું. આમ કહી પાછો
 પોતાના કાર્યમાં પરોવાઈ ગયો તેનાં મ્હેં, ચહેરા ચળવળ અને
 મમતા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે મ્હેને જોઈને કંઈ ખાસ
 આનંદ થયો. કેમચોજ સુનીવર્સિટીમાં હિન્દી વિદ્યાર્થીઓની જુદી
 મંડળી એજ આકર્ષણના સિદ્ધાંત ઉપર સ્થાપિત છે. વાર, આનો
 બધી જુદી જુદી કુદરતી આકર્ષણ શક્તિઓના દાખલા છે અને
 આ આકર્ષણની લાગણીઓ દુન્યામાં મનુષ્ય જાતિના અસ્તિત્વ
 પર્યંત બાકી રહેશે. જોવાનું માત્ર એ છે કે, જે આકર્ષણ સહધર્મી
 હોવાને કારણે મુમક્ષમાનોમાં છે, તે શું રાજકીય દૃષ્ટિથી જિન-
 મુસ્લિમો માટે કંઈ લાભ બરેલું છે ? અથવા મુમક્ષમાનોને માટે
 એક એવું “મઝહુન ઠોરકું” છે જેને બરેસે તેઓ હિન્દુ વિષે
 પોતાનો દૃષ્ટિબિંદુ બદલી શકે ? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે “પાન-
 ધરલામિત્રમ” નું ધાર્મિક આકર્ષણ જિન મુસ્લિમો માટે કંઈ પણ
 બયસસ્યક નથી. અને જે કારણે અમે રાજકીય ખિલાફતના અસ-
 શવિતપણા વિષે વર્ણવી ચુક્યા છીએ, તેજ કારણોના આધારે,
 અમે એ પણ કહી શકીએ છીએ કે આ આકર્ષણ એવું નથી
 જેના આધાર પર અમે અમારા દેશની પ્રગતિ અને આગાહીના
 દૃષ્ટિબિંદુને બદલી નાંખીએ.

મુસલમાનોનો દૃષ્ટિબિંદુ.

હિન્દુ વિશે મુસલમાનોનો ખરો દૃષ્ટિબિંદુ એજ હોવો જોઈએ કે તેઓ ધર્મ કે કવચને વચ્ચે આપણા વિના પોતાને, મધના દેશ બંધુઓની સાથે એકજ નોકામાં એકેવા કલિષ છે. અને તે નોકા “હિદુસ્તાન” છે.

જે વૃક્ષાન દિન્દુઓને કુળાવવાની શક્તિ મરાવે છે તેજ તેમને કુળાવી દેશે. અને જે શાંતિ અને અમન દિન્દુઓને ધારેલ મંજિતે પહોંચાડશે તેજ, મુસલમાનોને મંમારી વંટોળમાયી ઉગારશે. જો સંકુચિત દૃષ્ટિથી કામ લેવામાં નહિં આવે તો મબબુખ પડશે કે હિદુસ્તાનના એક એક વતનીની પ્રાંતિ અને ઉન્નતિનું મિશ્ર એક નહિં તો બીજા સ્વરૂપમાં પક્ષકાષ્ટને તેના બીજા દેશ બંધુઓ ઉપર ધર્મ અને જ્ઞાનની ગણતરી વિના પડે છે. અમને આ વિષયનો પુરે-પુરો અનુભવ-કે હિદુસ્તાનની માન અને અપમાનની અસર અમારી વ્યક્તિમાન ટેક ઉપર કેટલી પડે છે- તે વખતે યોગ્ય જવાબ, અમે હિદુસ્તાનની બાહિર પ્રવાસે નીકળ્યા. અમે ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં વિલાયતથી ખાજા ફરી એક લેખ લખ્યો હતો જેમાં, એવું દેખાવામાં આવ્યું હતું કે હિન્દની બાહિર અમારી સધળી ટેક અને આમરણ ધોરણ માત્ર “હિન્દી” શબ્દમાં સમાઈ જાય છે. દરેક જગ્યાએ અને દરેક સમાજમાં અમે એજ અનુભવ્યું કે બીજા દેશોમાં પહેલા લોકો, કયો માણસ કયાનો વતની છે, તેની તપાસ કરે છે. ત્યાર પછી તેમની નજરોમાં તેની, તેટલીજ ધ્રુજત હો છે જેટલી, તે દેશની રાજકીય અને સંસ્કૃતીય સ્થિતિની છે, તે પ્રવાસી

જ્યાનો મૂળ વતની છે, તેની પ્રતિષ્ઠા કાતો તેમની નજરોમાં એક દમ વધી જાય છે કાંતો એકદમ દબકી પડી જાય છે. અરે ત્યાં સુધી કે કોટ, પાટલુન, હેટ, ચહેરો, મંસ્કાર બધકે વ્યક્તિગત સિવા કત પણ કોરે મૂકાઈ જાય છે. ઇ સ ૧૯૨૪ ના પ્રવાસમા પણ યુરોપમા દરેક ઠેકાણે જ્યાં જ્યાં અમે ગયા, ત્યાં માત્ર હિન્દી હોય ને કાણે પ્રતિષ્ઠામાં કેટલીક જગ્યાએ તો લાજમાં રહ્યા અને કેટલીક જગ્યાએ ખોટમા.

આ માન અને અપમાન, હિન્દ વિશેના દરેક માણસના અભિપ્રાય ઉપર અવલંબતા હતા. તેમા ધર્મને કશું લેવું દેવું ન હતું. મ્હને યાદ છે કે વિલાયતમાં એક અંગ્રેજ જાનુએ મ્હને એમ કહ્યું હતું કે એક વખતે તેના બાઇએ હિન્દુસ્તાનથી લક્ષ્મીની એક મુર્તિ તેને મોકલી હતી અને એમ લખ્યું હતું કે હિન્દુઓની ધાર્મિક માન્યતા મુજબ જે માણસ પાસે આ મુર્તિ રહેશે તેને દનસત મળશે. આ ઉપર મજકુર જાનુએ ઠેકડીમા કહ્યું કે મ્હને હજી સુધી કંઈ દનસત મળી નથી. મેં કહ્યું કે મુસલમાનોની ધાર્મિક માન્યતા એવી નથી. પરંતુ તેને કેમે કરીને સમજાવું ન હતું કે હું પણ એક હિન્દી હોવાને કારણે શા માટે તે ધાર્મિક માન્યતાને નથી માનતો, સર સ્વિન્દ્રનાથ ટાગોરે ખીખ દેશોમા પ્રવાસ કરીને પોતાની સિવાકત અને પોતાની માનવ પ્રતિષ્ઠાનો જે સિકકો જમાવ્યો છે, તેનો લાભ ધર્મભેદના કંઈ પણ બંધન વિના દરેક હિન્દીને મળશે છટખીના વેનીસ (Venice) સહેરમા એક સવદાગરે પોતાનો કીમતી દાગીનો નફા ચઢાવ્યા વગર અમને માત્ર હિન્દી હોવાને કારણે આપી દીધો હતો. અને તેજ સહેરની ખીજી દુકાનો પર એક વેપારીએ કહ્યું કે

એક હિન્દી પ્રવાસીએ જે દાગીનો ખરીદવાનું વચન આપેલું, તે તેણે દાગીનો છ મહીને પાછા ફરતી વખતે વચન અનુસાર ખરીદ્યો. વળી હિન્દીઓની આવી સાખને આધારે તેણે મદને પણ કહ્યું કે જે આપ પણ અમુક દાગીનો ખરીદવાનું વચન આપો તો તે દાગીનો કદી ખીજાને વેચીશું નહિ. એ કાંઈ યુરોપનીજ વાત નથી. ઇરાક, હિંજલ, અને અરબસ્તાનમાં પણ જે હિન્દી મુસલમાનો દર્શન અને હજના હેતુથી જાય છે, તેમને સધળા ઇરાકી અને હિંજલી ખાસ કરીને હિન્દીજ કહે છે અને માને છે. અમારા એક હિન્દુસ્તાની મિત્ર જ્યારે નજદે અશરફમાં પોતાના મિત્રો સાથે રસ્તાપરથી પસાર થતા હતા, ત્યારે કેટલાક અરબોએ ઇશારો કરી કહ્યું, "હુઝા શયખુલ હુનુદ." અર્થાત, આ હજરત હિન્દીઓના એક આગેવાન છે.

મહાત્મા ગાંધીની આત્મિકતાની ખીજ દેશોમાં ખ્યાતિ વિષે દરેક હિન્દી ધર્મભેદ વગર અભિમાન ધરાવે છે. ઇંગ્લાંડમાં આપ ગમે તેટલા અકડો પણ જ્યારે અંગ્રેજો જાણી લે છે કે આપ હિન્દી છો તો ધાર્મિક ભેદ વગર આપની તેટલીજ આગ્રહ રહી જાય છે જે, એક પરતંત્ર પ્રજા અને હાકિમની વચ્ચે હોવી જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકા અને ખીજી નવી વસ્તીઓમાં આપ જોઈએ તેટલું માથું પટકો પણ જ્યાં સુધી આખા હિન્દુસ્તાનની રાજકીય, પ્રતિષ્ઠાનો પાયો દૃઢ ન થઈ જાય, ત્યાં સુધી તમારી ગણતરી તેઓ પોતાના સરખા દરમનના માણસોમાં કદી કરે.

ખંકાટમાં, એક હિન્દી
ત્યાંનો શહરી કદી
સ્વતંત્ર શહરીના હકો

પ્રાપ્ત કરી સકતો નથી, એ વાતનો નિર્ણય કરવામાં તે હિન્દીના ધર્મનો, મુકદ્દમો ચાલતો હતો, વિચાર શુદ્ધાં પણ જળ્લેના મનમાં આપ્તો હતો નહિ. અમને આ પ્રસંગે કોઈ ધર્મના અસાધ્ય પોષ્ટપણા વિષે વાવિવાદ કરવો નથી. આ બધા દાખલાઓ એની પુણીમાં રજુ કરવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાનની હદની બાહિરના પ્રદેશોમાં અમારો પરસ્પરનો ધર્મ સંગ્રહ તુટી જાય છે અને બિન હિન્દી લોકોની દૃષ્ટિમાં "હિન્દી", માત્ર "હિન્દી" તરીકે જ દર્શાવવામાં આવે છે, પણ તે ગમે તેવા સિત્તાસમાં હો હોય. વાંચકો આ વિચારને પણ મનમાંથી કાઢી નાંખો તો સારું કે એક હિન્દી મુસલમાન ઇસ્લામી દેશોમાં જઈને "હિન્દી" ના વર્તુળમાંથી નીકળી જાય છે. નહિ, ત્યાંપણ તે હિન્દી જ રહે છે. જ્યારે સ્વામી માતા અને પહેલ દળ અને જિયારત કરી પાછા ફર્યા ત્યારે તેઓ કહેતા હતા કે તેમના કાફલામાં જ્યારે કોઈ, હિન્દી, કોઈ બહુ અરબની સારી આગતા સ્વામીતા કરતો નહિ અથવા પુનઃ ધનામ આપતો નહિ ત્યારે તેઓ તેને માટે "હિન્દી બતાવ" (નકમો હિન્દી) ના શબ્દો એક મહાવરના રૂપમાં દરેક હિન્દીને માટે એક સરખી રીતે વાપરતા હતા અને "હિન્દી"નો ધર્મ ઇસ્લામ, તેને દુઃખ મુદ્દમ અને કેટલીક વખત કતલથી પણ, બચાવી સકતો ન હતો. હમણા આજ વર્ષનો બનાવ છે કે મદીના મુનવ્વરના રસ્તામાં હમ્બરો હાથએને બહુ અરબોએ અટકાવ્યા અને તેમને જ્યારે પુરતી રકમ જાદી મળી તો આપ્ત કાફલાને મદીના શરીફની જિયારત કર્યા વગર પાછા વળવું પડ્યું અને રસ્તામાં એવા દુઃખો વેઠવા પડ્યા કે હમ્બરોના હૃદય ગયા. બહુઓ ઉપર ધર્મની કંઈ અસર થઈ નહિ.

ગમે વર્ષે હિંમત સરકારને એ પણ યોગ્ય નહિ લાગ્યું કે
 મિસ્ટ્રી ડોક્ટરોનું ડેપ્યુટેશન હાજરોની સેવા કરવા હજારો મોસમમાં
 અરજની ઝમીન ઉપર વગ પણ મૂકે અથવા તંબુ નાખે, કેમકે રાજ-
 કીય દૃષ્ટિથી ત્યાં તેમની હાજરી અરજોને માટે જોખમ ભરી
 લાગી. થોડા વખત ઉપર હિન્દના ખિલાફત ડેપ્યુટેશન ધરલાખી
 જોશમાં આવી, સલાહ આપવાના હેતુથી અંગેરા જવાની પર-
 વાનગી માગી ત્યારે તુર્કોએ ચોકસો નનો પરખાવ્યો, જેથી
 સધળા મુસલમાનોની આંખો ઉઘડી ગઈ હતી. ત્રણ વર્ષ ઉપર
 જ્યારે પંજાબ અને સરહદના પ્રાંતોના હજારો મુસલમાનોએ હિન્દ-
 રતનો વિચાર એવા વિશ્વાસ ઉપર કર્યો કે અફઘાનિસ્તાન એક
 ધરલાખી સદતત હોવાને કારણે તેમનો સત્કાર અને આદર કરશે
 અને પોતાના દેશમાં વસાવશે, ત્યારે તે ધરાદાને અમલમાં આણતાં
 જે પરિણામો આવ્યાં તે દરેક વાકિફ મુસલમાનોની નજીમાં છે.
 અમારા મિત્ર ખાજા શુબામુસ્સકલ્પન મહુમ્મને એક વખત એવી
 થેલજા છુટી કે, બમ ઠેક ઈરાન જઈ ત્યાંના મુસલમાનોના વિચારો
 દુરસ્ત કરવા અને તેઓ ધરલાખી લાગણીથી તરત ઈરાન પહોંચ્યા.
 મહુમ્મમાં આત્મબોગની લાગણી પ્રગળ હતી. તેઓ દૂરમાવતા હતા
 કે ઈરાનીઓને તેમના ઉપર એવી શંકા હતી કે આ માણસ હિંદુ-
 સ્તાનની છુપી પોલીસનો એક જસુસ છે, અને અમને છેતરવા
 અહિં આવ્યો છે. તેમના હિન્દી વે ધરાનમાં પણ તેમનો પીઠો
 છોડ્યો નહિ. ટુંકમાં, તઓ અત્યંત નિરાશ થઈ પાછા આવ્યા.
 જે ધરાનમાં કેટલું હિન્દી મુસલમાન આ પ્રમાણે કતલ થાત જેમ,
 દમણા થોડાજ સમય ઉપર અમેરિકન એલવી કનલ કરવામાં

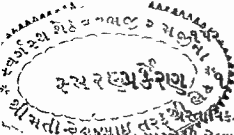
આભો! હવે, તો અમને વિશ્વાસ છે કે તેના ખુનનો બદલો આપના મટે ધરાન ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આટલી હદ સુધી તૈયાર થાત નહિં. જેમ અમેરિકાએ ધરાનને બદલો આપના માટે લાચાર બનાવ્યું હતું. આ બધું માત્ર અમેરીકાની રાજકીય શક્તિના ઝોર અને અસરતુ પરિણામ હતું આ સધળા દાખવા આપવાનો હેતુ એ છે કે હિન્દી મુસલમાનો ઇસ્લામી દેશોમાં પણ હિન્દીજ રહે છે આથી અમે એ બતાવના માગીએ છીએ કે દુન્યવી બાબતોમાં ઈસ્લામ દેશની એકત્ર રાજકીય અને સંસ્કૃતિ સ્થિતિની જે અસર તે દેશના વતની ઉપર પડે એ, તેને તેનો ધર્મ અટકાવી સકતો નથી હિન્દના મુસલમાનો કદી એ વિચાર ન કરે કે કોઈ બીજા મુસ્લિમ બાધના અથવા મુસ્લિમ દેશની રાજકીય સંસ્કૃતિની ઉત્તમ સ્થિતિ હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોની રાજકીય સંસ્કૃતિની સ્થિતિને ધરનામી આકર્ષણ દુરસ્ત કરી સકે છે એવું કદી થયું પણ નથી અને ધરે પણ નહિ હુકમા રાજકીય અને સંસ્કૃતિય સ્થિતિના નિયમા હિન્દુઓ અને મુસલમાનો એકજ નૈઋત્યમાં સનાર છે હિન્દની રાજકીય પ્રગતિ સામાન્ય રીતે હિન્દના મુસલમાનોની પ્રગતિ અને પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિને પણ તેજ પ્રમાણમાં વધારે અને ગોઠી કરે છે જેથી મિન મુસ્લિમ હિન્દીઓની ઇચ્છાત અંતે રહેતો યસ આપણો એજ દૃષ્ટિનિદુથી જોવું જોઈએ, અને અમારે એજ દૃષ્ટિનિદુ ખરો દૃષ્ટિનિદુ ગહેયરો

પરસ્પર સંબંધના લાભો.

અમને આ પુસ્તકમાં એ બતાવવાની આગ્રહનકતા નથી કે માણસ માત્રની નિષ્ઠાઓ અને હેતુઓની અસર તેના કાર્ય ઉપર ઇટલી હદ સુધી પડે છે આ દેશમાં હિન્દુ મુસલમાન એકમેકના

મુકાબલામાં કેટલીક માંગણીઓ કરે છે. અમે એમ નથી કહેતા કે એ માંગણીઓ ન કરવામાં આવે. માહોમાંહેની સંસાધ અને સમ-જુતી આજેની કરી લેવી જોઈએ. અમે એના ઉપર ખુબ વિચાર કર્યો છે. આ સ્પર્ધાના દરેક, જેને આપણે લગાડ સમજીએ છીએ તેના, જાવિશ્વમાં સુદૃઢ અને પ્રગતિના કારણભૂત થશે. પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે જો હિન્દુ મુસલમાન એકબીજાને તે દ્રષ્ટિમિત્રથી જોશે જેની સ્થાપનાની કેશિસ અગીવારમાં પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે, તો પછી માહોમાંથી ને માંગણીઓનો અંત લાવવામાં ધણી સહેલાઈ થઈ જશે. જો સધળા હિન્દુઓ મુસલમાનોને તે દ્રષ્ટિથી જોવા સાથે કે તેમના રાજ્યના સમયમાં હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિને બહુ કાંઈ લાભ થયો છે, અને હવે તેઓ આ દેશનો એક અભેદ્ય ભાગ છે, અને તેઓ માનસિક અને શારીરિક શક્તિનો એક એવો સંમિશ્ર છે જે, દેશના સામાયે વાપરી સકાય છે. (જેમ ૧૧ માં પ્રકરણમાં સવિસ્તાર વર્ણવ્યું છે.) અને તેજ પ્રમાણે જો સધળા મુસલમાનો પણ એમ માનવા લાગી જાય કે તેમની પ્રતિષ્ઠા અને અવગણના આ દેશની પ્રતિષ્ઠા અને અવગણનાની સાથે મંબંધ રાખે છે, હિન્દુઓ આ દેશના કળા, દુનર અને દલસતમાં કાંઈ એવી પ્રગતિ નથી કરી સકતા જેનો સાલ સીધી થી આડકતરી રીતે મુસલમાનોને પણ નહિં પહોંચે, ખિલાફત અથવા પાન ઇસ્લામીઝમ તેમના જાવિશ્વના જાવિશ્વને નિર્ણય કરી સકશે નહિં. અને તેના જોશમાં તેઓ કાંઈ પણ રીતે આ દેશની રાજકીય પ્રગતિમાં સીધા માર્ગદર્શક થશે નહિંજે એમ થાય તો પછી અમારી, નિષ્ણાઓ અને હેતુઓમાં બહુ મજાનાપણું આવી જશે.

એક ખીજની સામે સંકાના વાદળો નિખેરાયા લાગશે. પરસ્પરના સંબંધની ક્ષિતિજ સાફ થઈ જશે. અને અગત્યે અમારા પરસ્પરના પરિચયનો મર્મ મઆતુમ પડશે કે જાણે બે લાગણીઓ છે જે, ધરને તોડવા નથી માગતા, પણ કોઈ એવી સમજુતી કરવા માગે છે કે લાંબા કાળ સુધી તેમનું સંગઠિત બળ તે ધરના અસ્તિત્વ માટે ખરચાય, તેને શબ્દમારે અને તેની દરેક શોભાથી બેઠે બાધીએ. લાભ મેળવે. અમારો આ ધર હિન્દુસ્તાન છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ દેશના સઘળા વતનીઓ પરસ્પરના લાભો સમજતા રહે, જેથી કરીને તેનો નિર્ણય કરવામાં અગત્ય ન પડે. માગણીઓ એવી શુદ્ધ નિષ્ઠાથી કરવામાં આવે કે એક ખીજ પર કોઈ નિર્ણયક દુમતો ન થાય. બેઠેના અસ્તિત્વના નિર્ણયની ઝમાનત રહે નહિં કે એક તરફ હિન્દુ રાજ્યનો વિચાર સર્વોપરિપક્વ બોમવે અને ખીજ તરફ રાજકીય ખિસાફતની ધુન હોય. જે તખીઅતો આ રસ્તા ઉપર આવી જાય તો બેડો પાર છે. જે હવા આજે દુન્યામાં વાઈ રહી છે, તેને જોઈને અગત્યે એવો લાસ થાય છે કે દરેક દેશમાં દેશીય શક્તિયો અને લાગણીઓ, સઘળી ખીજ શક્તિયો અને લાગણીઓ ઉપર છત મેળવી લેશે. અને અનાધી કોઈ માણસના મૂળ ધાર્મિક સિદ્ધાંતને આંચ આવશે નહિં. પેટા સવાલોની ગમે તે સ્થિતિ થાઓ, દાખલા તરીકે વાલ્મુકિ રંગાડવાની જાખત અથવા કોઈ જાનવરને વધ કરવાનો દંક. સંભવ છે કે હિન્દુસ્તાનમાં પણ એક સમય આવશે કે આવા દંકો માંગવાની આવશ્યકતા જ પાછી નહિં રહે. વરતુતઃ આજે તો માત્ર એનીજ ઝરત છે કે આપણે પરસ્પરની માગણીઓનું ખરું રૂપ વિસારી દઈએ નહિ.

રૂપ રાખકેરાણું પૃષ્ઠ ૩ મું.

ગણીએ 'તો', અંગીઆરમું અને જારમું પ્રકરણ આ તેરમા અને છેલ્લા પ્રકરણની પ્રતાપના રૂપ ગણના જોઈએ. આરભના નવ પ્રકરણોમાં છેલ્લા ત્રણ પ્રકરણો લખવાનો પાયો ચણવામાં આવ્યો હતો અને અંગીઆરમાં નવા જારમા પ્રકરણમાં (જેમાં દ્વિધુ મુખ-લખાનોના દ્રષ્ટિનિંદુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે) આ છેવટના પ્રકરણનો પાયો નાંખવાનો હેતુ હતો આમાં દેશની આગળ એક સં-પીની યોજનાઓ ધરાવનાર હોય છે. આ વિષય ઉપર જો વાંચકોને મદારા વિચારો સંપૂર્ણ રીતે જાણવાની ઇચ્છા હોય તો તેઓ અંગીઆરમાં અને જારમા પ્રકરણને દ્રષ્ટિ સંમુખ રાખે.

દ્વેષ, કુસંપ અને તિરસ્કારની લાગણીઓના પરિણામ.

દ્વેષ, કુસંપ અને તિરસ્કાર એ માનવ પ્રકૃતિની આપત્તિમ લાગણીઓ છે. અને જ્યારે તે કોઈ મનુષ્યમા પ્રવેશ કરી જાય છે, તો પછી તેનું નીકળવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તે વેળાએ આ માનવ સ્વભાવ કિંવા તેની “બીજી ટેવ” થઈ જાય છે. મનુષ્ય સમાજો અને કવમો વ્યક્તિઓનીજ બને છે ના? એટલે જ્યારે કોઈ બીજી કવમ વા સમાજમાં તિરસ્કાર અને દ્વેષની લાગણી કોઈ બીજી કવમ અથવા સમાજ પ્રત્યે પ્રવેશ કરી બેસે છે ત્યારે તેને કદવી પણ તેટલીજ લારે થઈ પડે છે, જેટલી એક

બ્યક્તિના મનમાંથી તે દક્ષી સામળીઓ અને નીચ વૃત્તિઓને કાઢવી બારે થઇ પડે છે. જ્યારે કોઇ બે જમાવટોમાં આ નીચ વૃત્તિઓ છેક દહ સુધી પહોંચી જાય છે ત્યારે તે ઉભયમાંથી કોઇ એકનું કના થઇ જવું એજ તેનો ઉપચાર હોય છે. એમાં અમ્યે શંકા નથી કે દ્વેષ અને તિરસ્કારની આકર્ષણ શક્તિ હમવતની—એક દેશીય શક્તિથી વધારે બળવાન હોય છે. દાખલા તરીકે ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન બે કે, સૈકાઓ સુધી એકજ દેશ સ્પેઇનમાં સાથે રહ્યા, પરંતુ ઉભયમાં એકબીજા તરફ તિરસ્કારની જગાળા ભડકતીજ રહી અને સ્પેઇનના મુસલમાનો નો વિનાશજ તેનો ઉપચાર સિદ્ધ થયો. બે કે પ્રત્યેક દતિહાસકાર સ્વિકારે છે કે તેમનો નાશ થવાથી બે નિર્જાતા સ્પેઇનમાં પપદા થઇ ગઇ તે આજ સુધી દૂર થઇ સકી નથી. હજરત હસાને શૂધીએ ચઢાવવાના બનાવને બે કે બે હજાર વર્ષ પસાર થઇ ગયા પણ જે માણસો આ ભયંકર અને નિર્હય કૃત્યોના પાપી બન્યા હતા તેમની આક તો શું, નામ નિશાનનો પણ ખનો નથી રહ્યો.

ચિત્તદાશત સિતમગર કે સિતમ બરમાકદ,

બર ગરહને ઓ જમાનદ બરમા બગુઅશત.

(વેરી સમજ્યો કે તેણે અમારા ઉપર કેર વર્તાવ્યો, પણ તે અમારી ગરદનથી જઇ તેની ગરદન ઉપર કાઢ્યો છે !)

પરંતુ આજે પણ રશિયા, જર્મની, રવતંત્ર ઇંગ્લાંડ અને અમેરીકાના ખ્રિસ્તિયોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી યાદુદીઓ પ્રત્યે તેમની તિરસ્કારની સામળીઓનો કોઇ અંશ તમાશે તો જુઓ ! આજ વર્ષમાં લંડનના વેબ્યલી પ્રદર્શનમાં ચરમાના એક અંગ્રેજ વેપારીએ

અમારા વિશ્વાસનો ખોટો લાલ લાલ અમારી પાસેથી થોડાક પૈસા
કઢાવી લીધા. જ્યારે અમે લંડનની એકઝીજી દુકાનમાં ચરમે ખરી-
દવા ગયા તો તે દુકાનદાર ગુસ્સામાં અમને કહેવા લાગ્યો કે અફ-
સોસ! આપને એક યદુદીએ કમી લીધા. હું એમ નથી કહેતો કે
યદુદી માત્ર એવા હોય છે. પરંતુ આતો માત્ર એક ઉદાહરણ છે કે
એક મિત્ર યદુદી અંગ્રેજીની લાગણી એક યદુદી અંગ્રેજ પ્રત્યે આજ
સુધી કેવી છે. અને એ કંઈ ઇસાઇઓ ઉપરજ નથી, પણ એ હઝરત
ઇસા સાથે યદુદીઓના અનિષ્ઠ વર્તનનું જ પરિણામ અને અમર છે
કે આ ઇરાકના મુસલમાનો ચૂરપના ઇસાઇઓ પેઠે યદુદીઓને
હલકા સમજે છે અને તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જુએ છે, એક ધર્મના

ભારતની ભૂત સ્થિતિ અને ભાવિ શંકાઓ.

મુગ્ધ કાળમાં જે સ્થિતિ હિન્દુ મુસલમાનો વચ્ચે ઐક્યની હતી, તેનું ચિત્ર અમે ત્રીજા પ્રકરણમાં-માર્મિક સહિષ્ણુતાના વર્ણનમાં-દોહ્યું છે. અને અમને પોતાને અમારી જિંદગીના તે બનાવો યાદ છે કે અમે અમારા એક મુદ્દત્તમાં વસતા હિન્દુ પુત્ર-ગેના નામ લઇને પોકારી સકતા ન હતા પણ અમારા ધરડા-ઓની કેલવણીની અસરથી વધના બેદ અનુસાર તેમને કાકા, દાદા, ભાઈ દત્તાદીના સગપણગયાં નામોથી સંબોધતા હતા. ખરે, આતો હિન્દમાં પ્રાચીન એકસંપીની સ્થિતિ હતી. પરંતુ હજીએ કંઈ બગડ્યું નથી. આજે જે લગાઈ જગડાઓ હિન્દુ મુસલમાનોમાં થાય છે તેના મૂળ અને પ્રકાર વિશે અમે અમારા વિચારો વિગતવાર ત્રીજા પ્રકરણના 'હેલ્થા ભાગમાં' જાદિર કરી ચુક્યા છીએ અમારા વિચાર પ્રમાણે હજી સુધી આ લગાઈ જગડાની હદ કેટલીક અગાન શરારત પસંદ બાકિતયો સુધીજ છે. અમને શુભજર્ગો, દિલ્લી અથવા અમેઠીમાં આવા જગડાઓનો વધારે ભય નથી. તે તો પ્રવનના સપાટાની જેમ આવીને ચાલ્યા જશે. જે જમીન ઉપર જુદા જુદા ધર્મના અને જુદી જુદી ઝાતોના કરોડો માનવપુત્રો એક પીળતી દીવાલના છાંયડાનાં આબાદ છે, ત્યાં કોઈ કોઈવાર આવું થઈ જવું કંઈ અસંભવિત નથી. પરંતુ નચિત અને આશા સૂચક વાત એ છે કે આ જગડાઓ ટકાઉ અને મજબુત નથી હોતા અને જ્યાં વંદોજના સપાટાની જેમ ઉડીને કંઈક વિરોધી લાગણીઓને ઉભારીને વાતાવરણને ધુળધેરો કરી દે છે, ત્યાં 'બહુ જલદી સુલ્હ શાંતિ' પણ રથપાછ જાય છે, અને દુન્યાનો દૈનિક

કારોબાર રવૈયા મુજબ પુનઃ ચાલવા માંડે છે. આવા અપાઠાએનો અટકાવ થોડીક વ્યવસ્થાપક શકિતથી કરી લેવો સંભવિત છે. એ બધી પેટા-મુશ્કેલીઓ છે પરંતુ અમને જેની ચિંતા ■ તે એ છે કે આ ભડકો વધીને સમાજના કેલવણી પામેલા અને ઉદાર મન-વાળાઓને તેમાં શામિલ ન કરી દે. ભય છે તો એવા ખીનો છે, કે જે દિલોમાંથી ઉગી દૃઢ યાચ અને તેના મૂલ તથા તેની ડાળો કાણુ જાણે ક્યાં સુધી પહોંચી જાય. જો ઐતિહાસિક અમર્ય બનાવો કેળવાયલા વર્ગના દિલોમાં ફરી જાય અને તેમના દિલોમાં વિરોધનો દારૂ ગોળો ફુંસીબરાય જશે એટલે પછી આગ સળગવાનીએ ઝંરત રહેશે નહિ, એની મેળે વિચારોની ખેંચનાણુમાં લાગણીઓ જવાળા પેઠે ભણુકી ઉઠશે, દેવાની આપને વધુ વેગ આપી મૂકશે, અને હિન્દુસ્તાન નાણુદ તથા હિન્દુસ્તાનીઓ ફના થઈ જશે. અને આકડી સત્ય ફરગે:-

શુઅલે ભડક ભડક કે ઉઠે દિલકે દાગસે,
હસ ઘરમે આગ લગ ગઈ ઘરકે ચિરાગસે!

જે હાડપિંજર હિન્દી મહાસભાના પચાસ વર્ષના પ્રયામ પછી ચણાયો છે તે એકદમ બેગી પડશે, હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુઓ અને મુખસાનેના મૂજ આઘાતની લેહરો સમુદના એક ભારે અને ભયંકર તુફાનથી ઝોળી હશે નહિ. તે વેળાએ એમ કહેવું ભારે થઈ પડશે કે અમારી નૌકા આ તુફાનની ચાપડામાંથી કેમ કરીને બચી સકશે અને ધારેલ પગલ અને હરકેલ કિનારે, કેવી રીતે પહોંચી સકાશે એક સમયમાં એ શક્ય થયું હતું કે મુસલ-

માનોએ રપેઇન આદ્યો વર્ષ પછી પણ ઊડી દીધું. પરંતુ આ સમયના મુસલમાનો પોતાના વતન હિન્દુસ્તાનને ઊડી સકશે નહિં આથી કરીને હિન્દુ મુસલમાન બેઉ ભાષાઓમાં ચાલુ ધડકા મુકકીની રિયતિ કાઇમ થઇ જવાથી દેશની જે સ્થિતિ થશે તેની કલ્પના માત્રથી રૂંવાટા ઉભા થઇ જાય છે. દરેક દિધ્ દૃષ્ટિ વાળો હિન્દી સમજી રહ્યો છે કે મહાત્મા ગાંધી શાંતિ સ્થાપવાની કાશિશમાં શને પોતાનો છવ સુધ્ધાં આપવાને તૈયાર છે. કારણ એજ છે કે તેઓ આ ત્રિખવાદના પરિણામને સારી પેઠે સમજે છે. અમારા મત પ્રમાણે હજીએ પુરતી એકતા મળી છે. અને જે કંઈ બગડેલ કસ્યક્ષીઓ નઝર આવે છે તેનો સુધારો પણ સંભવિત છે. હાં ઉપાય વિનાનો નથી હવે આપણને અસરકારક યોજનાઓનો વિચારજ ન કરતાં સત્વર તેનો અમલ પણ કરવો જોઇએ. અને આપણને ખરેખર “દરદ અમાઉ દવા શોધો” વાળી કહેવત વતીને કામે લાગવું જોઇએ.

દૃઢ એકતાની મૂળ યોજના.

અમારા ધ્યાનમાં મુકાયેલ એકતાનો દૃઢ પાયો નાખવાની આ માત્ર એકજ યોજના એ કે હિન્દુસ્તાનનો ખરો ઇતિહાસ અમારા દૃષ્ટિગિદ્ધી સખાય, જેમાં ધર્માધપણા કે ગયરસમજને સ્થાન ન હોય. અને તેજ અમારા કોમગ હિંદુ મુસલમાન વિઘાર્થિયોને શાળાઓમાં શીખવવામાં આવે. ખીજ સારો દરો તો ફળ પણ સારો થશે. વિચારો ગ્રહણ કરવામાં જાલકોના દિલ મીણનો ગુણ ધરાવે છે. જે સાંચામાં દાગો, દવાઈ જશે અને તેની આકૃતિ તથા રૂપ ધારણ કરી લેશે. ખસ, આ મીણ-હૃદયોને યોજાદ જનાવવા જોઇએ જે,

દૃઢ હોય અને તેના ઉપર જે કાતરાય તે ગત્થર સમ અવિનાશી
હોય. એ ધ્યાનમાં રાખતું જોઈએ કે પાપો ખોટો નંખાઈ ગયો
તો 'આપ્તું' મકાન વાંકું થઈ જશે.

ખરતે અવ્યય ગર નહદમિઅમાર કજ

તા સુરૈયા મી રવદ હીવાર દજ.

(કડીએ જ્યાં પહેલીજ છંદ વાંકી ગોઠવી કે સુરૈયા નક્ષત્ર
સાગી બી ત વાંકીને વાંકીજ ચણાશે.)

જો હિન્દની પ્રગતિ દેખે હોય તો ભાવિ પ્રજાના વિચારોને દુરસ્ત
કરવાની 'વ્યવસ્થા' આજથીજ કરવી જોઈએ. અમે એમ નથી કહેતા
કે ઇતિહાસમાં કોઈ ખોટા બનાવો દુર્ગંધી ભરવામાં આવે પરંતુ
અમારો ઉદ્દેશ એ છે કે જે બનાવો બન્યા હોય તેજ ખરેખરા
લખવામાં આવે, જેથી કરીને ઇતિહાસની મૂળ પ્રતિષ્ઠા જળવાય
અને બની ગયેલા બનાવોનાં સારાં નસાં 'પરિણામો'ની ખજાર પડે.
ઇતિહાસકારનો દૃષ્ટિ બિંદુ રહેજ નહિલાવાથી
વાચકના મન ઉપર તેના લખણની અસર પણ અદસાઇ નથી છે,
તેમાં ખાસ કરીને બાળકોના મન પર. હિન્દના જે ઇતિહાસો
ખાસ કરીને અમારા બાળકોને શીખવામાં આવે છે તે અમારા
અભિપ્રાયમાં ખોટા સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલા છે. કયાંક ધર્મોધન,
તો કયાંક સ્વાર્થ અને બીજાઓની ભલામણની ભુરાઈ ખતારી ખરી
'દુષ્ટીકત' સંતાડી છે, તેમાં ખાસ કરીને તે બનાવો લખવામાં નથી
આવતા જેનું લખવું અમારા દૃષ્ટિ બિંદુથી અનિવાર્ય છે. દાખલા
તરીકે, અમે એમ નથી કહેતા કે અરજએમની તુડીઓ નહિ
ખતાવવામાં આવે. પરંતુ વાઘો આ છે કે તેના કાળની

ખુખીઓ શા માટે નહિં વર્ણવવામાં આવે ! તેની છત્રી પ્રવીણતા તેનો વિનોદ રસ અને તેના કાળનો કેળવણી-પ્રચાર શા માટે વિગતવાર ચર્ચવામાં નથી આવતા, જેની ચોડીક વિગતોનું વર્ણન બીજા પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે ! માત્ર એકજ પુસ્તક “ કૃતાવાએ આવમગીરી ” નેજા જુઓ કે કવી રીતે કેટલી મહેનત અને કેટલે ખર્ચે તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. અવરંગઝેમની ધર્માંધતાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, ત્યારે ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના વિષયમાં દેશની તે સ્થિતિનું વર્ણન કેમ નથી કરવામાં આવતું, જેનું વિગતવાર વર્ણન ત્રીજા પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે ? એ પણ કેમ નથી કહેવામાં આવતું કે તેનો એક પઝીર રાજ્યસિંગ અને કવજનો વડો અકસર રાજ્ય રામસિંગ હતો ! અને તેનો એક પુત્ર શાહઝાદો અકબર હિન્દુ રાણીના પેઠનો હતો ! અવરંગઝેમે આ ઝમીનના વેપાર વણજ, અને સુખાકારીની જે સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી દીધી હતી અને જેની સાગિતી ચોથા પ્રકરણમાં આપરામાં આવી છે, તેની ઉપર શાને ધૂળ નાખરામાં આવે છે ! અને તે અમારા વિદ્યાર્થીઓને શા માટે નથી શીખવવામાં આવતી ! ન્યાય અને શુદ્ધસાતિ વિષે જે બાજતો અમે પાંચમાં પ્રકરણમાં લખી છે અને કળા કુનર વિષે જે બાતબીઓ અમે ૬ શ્રા પ્રકરણમાં બોલી કરી છે, તે સધળી હકીકતો જે સત્ય છે, તે અમે છત્રીએ છીએ કે તે સધળી ચેપા ઇતિહાસોમાં પણ હોવી. જોઈએ જે અમારા બાળકોને- શીખવવામાં આવે છે, કે જેથી કરીને તેમને એ મઝાનુમ પડે કે મુઘલ કાળની સસ્તનત કેવી કદ કરના ચોખ્ખા હિન્દી સસ્તનત હતી, હિન્દને લાભ પહોંચાડવો એ

તેનો હેતુ હતો, અને તેનાથી ખરેખર હિન્દને લાભ થયો. જે અવરંગઝેમે યુરોપીઅન વેપારીઓ સાથે હમેશા ચલાવેલા શરીફ વર્તનનું વર્ણન,—જેના લેખિત પુરાવાઓના હવાલા આઠમા પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યા છે. તે કરવાને બદલે એમ કહેવાય કે અવરંગઝેમે ખીજા દેશોના સવદાગરોને વેપાર કરવું બારે પાડી દીધું હતું, જેમ “ઝમાના” માસિકના એક લેખકે લખ્યું છે અને જેનો હવાલો પહેલા પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે, પણ યુરોપીઅન વેપારીઓની સાથે અવરંગઝેમનું વર્તન દેખાડવામાં ખુદ તે વેપારીઓની અપ્રમાણિક વલણ અને આલગીઓ ઉપર પરદો નાંખવામાં આવે, જેમણે હિન્દના બાદશાહને હિન્દમાં રાજ્ય કરવું બિઠટ કરી દીધું હતું, જેનું વિગત પૂર્ણ જપાન નવમા પ્રકરણમાં આપ્યું છે, તો એ ઇ-સાદતું કેવું ખુન ચપું કહેવાશે ? જે ઇતિહાસો બાળકોને શીખવવામાં આવે છે તેમાં અવરંગઝેમ, શાહજહાન અને દારાશિકોહના પરસ્પર દાવપેચના લાંબા લાંબા વર્ણનો કરવામાં આવે છે, અહિં સુધી કે મેહલોની અંદરનું ખાનગી જીવન પણ ખતાવવાના પ્રયત્નો થાય છે, પરંતુ તેની તે સાદાર્થ, ફકીરી-જીવન અને ખુદા પરસ્તીનું વર્ણન ઝરાએ (અથવા એટલું ઓછું કરવામાં આવે છે કે ક્યાં ન ક્યાં સરખું જ છે) કરવામાં નથી આવતું, જેણે મુઘલ બાદશાહોના દર્શનનો રિવાજ બંધ કરાવ્યો. દરબારમાં નાચરંગ અને ગાનતાન બંધ કરાવ્યાં, નાકોઓના વેરાઓ નક્કી કરાવી દીધા અને ખુદ પોતે પોતાના ખાસ ગઝવા-ખર્ચ પણ ઓછો કરી દીધો. અવરંગઝેમ અને મરાઠાઓ વચ્ચે જે લડાઈઓ થઈ તેનું તો વિગતપૂર્ણ વર્ણન કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેનું તો ભાગ્યેજ

જયાન કરવામાં આવે છે કે અવરગહેળે, પોતાની પ્રજાના સુખ-
શાંતિ, આરામ-એન અને સુધારા-પ્રગતિ માટે ક્યા ક્યા કરે. બંધ
કર્યા હતા અને અધિકારીઓને અપાતી બેટોના તથા માલ અપેત
કરવાના કાયદાઓમાં શું સુધારા કર્યા હતા. “હંગો” નું વર્ણન
એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે જાણે હિન્દ હમેશા તેમનું કેન્દ્ર
કેમ ન હોય. પરંતુ તેનું વર્ણન નથી કરાવું કે “હંગો” ક્યા રૂપમાં
અને ક્યા રીતે હિન્દમાં દાખિલ થયા. અને તેની મૂળ જવાબદારી
કોને શિર છે. અને શું ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના સમય પહેલાં પણ
આ હંગોનું અસ્તિત્વ હતું કે? દરેક રાજ્યમાં ખુખીઓ અને
ખામીઓ બંને જોવા અને જે કંઈ હોય તેમજ જે કાંઈ ઇતિહાસ
કાર લખી કે તો ક્યાંક નથી, પરંતુ જે કાંઈ ઇતિહાસકાર કોઈ
રાજ્યના ગયરલાભો તો બહુ ઝોરદાર અને અસરકારક શબ્દોમાં
વર્ણવે અને લાભોનું વર્ણન હળવેથી અને ધીમા શબ્દોમાં આપે
અથવા તેને સમૂળગા છોડી દઈ આગળ ચાલ્યો જાય તો રાજ્યના
નુકસાનો, ઝાહિર થશે અને લાભો, જેમ ઇતિહાસમાં હોયું જોઈએ
તેમ ઝાહિર થશે નહિ, પરિણામ બિલકુલ આવશે. અમારા અભિપ્રાય
પ્રમાણે જે ઇતિહાસો રાજાઓના અભ્યાસક્રમમાં દાખિલ કરવામાં
આવે તેનાથી બહુએ ગયરલાભ થઈ ચુક્યો છે અને ભવિષ્યમાં
થવા સંભવ છે. એ અમારો યાતિ અનુભવ છે. દરેક માણસ તેને ઝરા
દીર્ઘ દૃષ્ટિથી કળી સકે છે. અને એમ નથી કહેતા કે આ ઇતિહાસોમાં
બધા બતાવે અસત્ય લખ્યા છે, પરંતુ એ ઝરર કહીએ છીએ કે
બનાવો પુરેપુરા નથી લખાતા અને ખરી પદ્ધતિયે પણ નથી લખાતા.

જેમ મુગન કાળનો ખરો ઇતિહાસ હિન્દુ જાળકોને શીખવવાની આવશ્યકતા છે, તેમ મુસલમાન જાળકોને પણ હિન્દુ કાળના ખરો ઇતિહાસથી માર્હિતગાર બનાવવાની આપણી ફરજ છે. જો કે, તે કાળના ઇતિહાસનો પુરો સંગ્રહ આપણી પાસે નથી, પરંતુ જેટલો છે તે એવો છે કે દરેક મુસલમાન એક હિન્દી તરીકે તેની ઉપર અભિમાન લઇ શકે છે. હિન્દુ કાળની દવસત, તવંગરી, સંસ્કૃત, નિશાન, કેલવણી વગેરે વિશે સત્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓ એવી રીતે લખાઈ શકે છે કે તેની અસર મુસલમાન જાળકોના મન પર ખાસ રીતે થાય, મહાભારત, રામાયણ, શુધ્ધ અને એશોકના સમયના બનાવો એવા નથી કે હિન્દી ઇતિહાસના પાંચ દશ પાનામાં લખાને સમાપ્ત કરી દેનામાં આવે આપણા જાળકોના અગ્નિ પૃથ્વી આવા નામાકિત આત્માઓના જ્ઞાતોથી ધણે અંશે સુધરી શકે છે. અમે જે કેઈ હિન્દુ મુસલમાનોના દૃષ્ટિ બિંદુ વિશે અગીઆરમાં અને બારમાં પ્રકરણમાં લખ્યું છે તે જો સાચું છે તો પછી જે ઇતિહાસો અમારા જાળકોના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવે તો તે, તેજ દૃષ્ટિ બિંદુથી લખાયેલો હોવા જોઈએ. મહોટા મહોટા સટિક ઇતિહાસો મહોટી વયના અને અનુભવી અભ્યાસીઓ અને મહેનતુ વિદ્યાર્થીઓ માટે બને કેાઇ ઇતિહાસકાર ગમે તેમ લખે, ખરું અને ખોટું, શક્ય અને અશક્યની તુલના કરવામાં કનડશે નહિ, પરંતુ જાળકોમાં આટલી લિપાકત કર્યાં એટલા માટે અમે ઇંગ્લીઝે છીએ કે અમારા હિન્દુ મુસલમાન જાળકો મુદ-ખતના એકજ પારણામાં સાથે ઉછરે. અને આ તેજ વખતે શક્ય થશે જ્યારે આ દેશનો ખરો ઇતિહાસ જાળકોને શીખવવામાં આવશે.

હેવે કેલવણી ખાતાંઓ દિ-દીઓને સોંપાઈ ચુક્યાં છે, તો પછી દરેક દિ-દી પ્રધાન અથવા વજીરની રૂઝ ધે કે જે ઇન્દિયાસ બાળકોના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ છે, તેનું ખેતે નિરિક્ષણ કરે અને જાણકાર ગૃહસ્થો તથા દિર્ઘદ્રષ્ટિવાળા ઇતિહાસ-વિષારદો પાસે, તેનું અવલોકન કરાવે અને જો તેમાં ઝરાએ ધર્માંધતાની ગંધ હોય તો તેને નામ-ચુર કરી દે એટલું જ નહિ પણ દરેક પ્રાંતમાં દશ હજાર રૂપીઆનું એક ઇનામ નક્કી કરવામાં આવે છે કે જે, ગૃહસ્થ, કેલવણી ખાતાંઓ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કે નહિ ધરાવનાર કોઇપણ દિ-દી બાળકોને શીખવના માટે સર્વથી ઉત્તમ ઇતિહાસ, તે દૃષ્ટિ મિંદુથી લખશે, જેને અમે અમારા દેશની પ્રગતિને માટે અને બારિ પ્રગત્યો માટે લાભદાયી જોઇશું, તે આ ઇનામનો હકદાર બનશે. અને પછી કટવાક વર્ષો સુધી તેજ ઇતિહાસ અમારા બાળકોને નિશાળોમાં શીખવવામાં આવે વસ્તુતઃ અમારા ધ્યાનમાં એક સંપી કાષ્ઠમ કરવા માટે એજ મહેાગી તદ્દતીર છે કે અમારા હિન્દુ મુસલમાન બાળકો માટે દિ-દનો ખરો ઇતિહાસ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થાય.

એકતાના ખીજ દલાળે.

હિન્દુ મુસલમાનોમાં દૃઢ એકતા સ્થાપિત રાખવાની મૂળ તદ્દતીર તો અમે દેખાડી ચુક્યા. પરંતુ ખીજ વણી ન્હાની ન્હાની પેટા તદ્દતીરો પણ છે જેમને વ્યવહારમાં આણવાથી વસ્તુરિયતિ સુધારવામાં ઘણી મન્દ મળી સકે છે.

૧- ઝિક્કા સમિતિયો માટે એક નવી સેવા.

અમારા મત મુજબ એકતા કાષ્ઠમ રાખવાની યોજનાઓનું કાર્ય હિન્દુસ્તાનના એકેએક પ્રગણાની મહાસેબા ઝિન્દા સમિતિને

સોંપવામાં આવે અને તેને સન્તા અને ઇજ્જતિયાર આપવામાં આવે કે એકતાના હેતુએ। સાધવા અર્થે તે ધુરંરતો અનુસાર, રથાનિક અને ગયર રથાનિક ગૃહસ્થોને પોતાની કમીટીના સભ્યો બનાવે. એકતાના વ્યવહાર પ્રયાસો આદરવાની અને તે માટેના પ્રચાર કાર્યો કરવાની પણ મહામબાની, ખીજ અગત્યની રાજકીય સેવાઓ જોટસીત ફર્જ છે. એકતા વિના સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે અને તે મળ્યું તોય નકામું છે. કાંગ્રેસની પ્રત્યેક પ્રાંતિક સમિતિયે પોતાના પ્રાંતની ધુરંરતો અનુસાર એકતા વધારવાના પ્રયાસો કરવા જોઈશે. બધે બની સકે ત્યાં સુધી રથાનિક દિતના પ્રસારો રોકવામાં તે સહાયતા પણ આપશે.

૨- એકતા સાહિત્યના નિરંકુશ ફેલાવાથી દૃષ્ટિ-
બિંદુઓ બદલવાં.

અફસોસ છે કે નેશનલ કાંગ્રેસે હજી લગી 'પોતાનું' એક ખાસ વાજિંત પ્રસિદ્ધ કરવું શરૂ કર્યું નથી, નિકર તેની એક કોમમ આ કોમ માટે ખાસ નોખી કાઢી સકાને. 'હતાં, દેશમાં ખીજાં બધાં ઉડું અંગ્રેજી ખીજા અખબારો છે. આવા અખબારો કે માસિકોના તંત્રી સાહબો, હિન્દુ મુસલમાનોના દૃષ્ટિબિંદુઓ વિષે આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલ અમારા અભિપ્રાયો સાથે જો સંમત થતા હોય તો અમારી તેમને એજ પ્રાર્થના છે કે તેઓ આ વિષય ઉપર મંડ્યા રહીને ત્યાં લગી નિરંતર લેખો લખતા અને પ્રસિદ્ધ કરતા રહે જ્યાં લગી લોક દૃષ્ટિબિંદુ બદલાઈ જાય નહિ

“એકતા!” “એકતાની!” રાડો માત્ર મારવાથી આપણું કશું વળવાનું નથી, આ હેતુ તો ત્યારેજ ફળવાનો, જ્યારે દેશના વર્તમાન

પરોમાં આવા વિષયોના નિષ્કર્ષ રાશ્ય શટયો.

૩-દિલ્લીની એકતા પરિષદના દરારો ઉપર અમલ.

૧૯૨૪ માં દિલ્લી ખાતે મલેશી એકતા પરિષદે ધણું ઉપયોગી કામ કર્યું છે જે સામાન્ય સિધ્ધાંતો તેણે રચાયાં છે તેનાથી અમે સંપૂર્ણ રીતે સંમત છીએ કેમકે આમાંના ધાર્મિક સ્વામીનતા ઉપર મુદ્દમ અંકુશ ન હોવો જોઈએ. દરેક માણસને પોતાની પ્રાર્થના સામણી ખા પોતાની માન્યતા અને મરજી અનુસારની સારીરિક અગવળો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવાની છુટ હોવી જોઈએ. અલસાહ આ પરિષદના પ્રમાણે ને સફળતા બખ્શી. પરંતુ એમ ન થાય કે ઉદ્ધતામાંની કોઈમ આપણે પાછા લીન થઈ જઈએ. બવહાર કામ બરાબર ભરી રહેવું જોઈએ.

૪-મહાસલાના સલાસદ બનવાની શરત. .

મહત્તમા માંધીએ કોમેસના સલાસદ બનવા મુરજનાર માટે એક એ પણું ચર્ચા મુકર્ કરી હતી તે દરરોજ રેંદીઓ મસાળી થોડો સુતર કાંતે. મહત્તમાણ ધણું કરીને આ દેસાની રાજકીય હવામાં આધિક બળના અંશનો ઉમેરો કરવા માગે છે. અને તેના વતનીઓને ભોગના પાઠ શીખવી સરીર લાંકવાના સલાસમાં બીજા દેસાની શુસામીની બુસરીમાંથી આગાહ બનાવવા મુરજ છે. તેમજ આમાં એક મોટો લાભ એ પણું છે કે હિંદુસ્તાન પોતે પોતાના બળ અને પ્રયાસ વડે, પોતાની બુદ્ધિરો પુરી પાડતાં દેવાઈ અને કેળવઈ રહે, અને વિરામી જીવનને બદલે 'અમી જીવન જીવતાં શીખી જાય. પરંતુ જે દેસમાં એકતા કાઈમ કરવાનું અગત્યતા, આ કાંતવાના કાર્યવી એકી નહિ લેખીએ તે

એટલી દૃઢ લગી જવા તઈવાર છીએ કે કોએસના સભાસદ જનરાની
એક શર્ત એ પણ, હોવી જોઈએ કે પ્રત્યેક સભાસદે-એકતા
ઉપર એક લેખ લખી કાંતો કોઈ અખવારમાં પ્રસિદ્ધ કરવો. કાંતો
કોએસ સમિતિમાં રજુ કરવો. જનવા જોગ છે કે કેટલાક વાંચકો
આ ચૂચનાને હસી કાઢે. અને જનવા જોગ છે કે નિશ્ચય
પક્ષના : યુગ્મોને, વિખવાદના અસ્તિત્વ ઉપર વાદવિવાદ
કરવા અર્થે, તે એક રંગકડું થઈ પડે, પરંતુ વિચારની અગત્યતા તો એજ
માગી રહી છે કે એક એવી સંસ્થામાં શામિલ થઈ અમાઉ, જે પોતાને
"મનિયન" પણ કહેવાય છે અને "નેશનલ" પણ દરેક સંબંધે એકતા
અને સંઘતા સ્વાસો ઉપર પૂરેપૂરો વિચાર કરી લઈ પોતાની જમાખડા-
રીએને બરાબર સમાજ લેવી જોઈએ અને કંઈ નહિ તો ઓછામાં ઓછું
એટલું તો થવું જ જોઈએ કે સભાસદ જનાવવાની પરિજ્ઞા ઉપર,
એકતા સાધવાના પ્રયાસો કરવાની કબુલાતજ દરેક સભાસદ પાસેથી
લેવામાં આવે.

૫-સામાન્ય શિક્ષણ-શાળાઓ.

અમે હિન્દુ મુસલમાનો માટે જુદી જુદી શાળાઓના સિદ્ધાં-
તને પણ તા પસંદ કરીએ છીએ જૂન કાળમાં મિત્રાચારી અને
મુહબ્બતની ગાંઠો શાળાઓમાંજ બંધાતી હતી, અમે તે અમારું
પોતાનું જાનપણુ યાદ આવી જાય છે જ્યારે અમે અમારી
શાળાના હિન્દુ બાળકો જોડે લડી વઢી તરતજ પાછા ફરી રીતે
મળી જતા હતા, અમે ઈંગ્લીએ છીએ કે આગાદ તેરીજ રીતે અમારા
આ બાળકો પાછા સાથે સાથેજ રૂબરૂ થઈ જાય કેમકે જે રનેદ મોકો
અને પ્રેમ મળ્યો આ વયમાં બંધાયે અને સંધાઈ જાય છે તેમનું

તોડવું પાછળથી મુશ્કેલી મધ પડે છે. આપણે નિર્ધારિત સંખ્યામાં દેવાડતી જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપન કરી ચુક્યા છીએ એવો એક સાચી દલીલ. એવા મોટા મોટા વિદ્યાલયો માટે આપણને ધર્મને નામે નાખ્યા એકલા કરવા દતા. પરંતુ જની સરે રાજા દ્વારા આપણી રચિત એજ રહેવી જોઈએ કે આપણા દિલ્લે મુમયમાન બાળકો બેમા બેમાજ કેળવણી લે તો અત્યાધમાદ કાચક પાઠશાળાના દ્વાર મુસબબોનો મોટો બર્ધ હોય કે તો લખનવની મુસ્લિમ દાઈરુદમા દિલ્લેઓને દર્શિત કરવા માટે કોઈ પ્રતિષ્ઠા ન હાય, અમે એમ નથી જ કહેવા પ્રમિતો કે હાલમા એવો કોઈ બેદ બાન રાખવામાં આવે છે

અમે ખાત્રા એટલું જ દેખાડવા માગીએ છીએ કે આ સામાન્ય સિદ્ધાંત, અમારા અંતર પટો ઉપર કેતરસર રહેવો જોઈએ.

૬-સામાજિક જીવન અને જીવન ધોરણમાં ફેરફાર થવો જોઈએ.

આમણા પુરાણન સરકારોમા પરસ્પર મેળાપના ને પ્રસંગે દતા તે હવે ઓછા થતા જાય છે. મેરી શેરીએ સ્થાપને સમયે છોકરાઓના ટોળે ટોળા અખડાઓ તરફ જતા હવે દેખાતા નથી. અમારી તે “સરતામા સિદ્ધપુરની જવા” અથા સોઘી સોઘી રમતો અને ઝસરતો હવે કયાય નથી દેખાતી પ્રગતિ ને માટે પરિવર્તન એક અનિવાર્ય ચર્ચા છે જતા, હવે આપણે આપણા કલમ-જીવનમા એક નવો આત્મા રેડવાની કોશિશ કરવી થટે છે, અને દિલ્લે મુસબબોનોના મેળાપના પ્રમજોને જની સડે તેડે

વિશાળતા આપવી જોઈએ છે. વિખુટા પણાંની લેદભાવમાં ઉમેરો થાય છે તેથી તેને, રાત દિવસ મેળવવા અને ધાડો પરિચય કરાવી હેતુભાવમાં વધારો પથ દર્શાવના હેતુથી, દૂર કરવો જોઈએ અને એક મેક સાથે ખાવાપીવામાં પણ શામિલ થઈ જવાય તો તો પૂજા-તુલ્ય શું હતું ! અપર, તે સમય પણ નજીક આવી રહ્યો છે.

૭-કવમવાર સુટણી.

એકતા કાયમ રાખના માટે મુસલમાનોના “હુડી સુટણી” ના લોકમાં માયુ’ મારયુ’ જોઈએ નહિ. ૧૯૧૬ ની લખના કોમેસમાં, હિન્દુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે જે સમજુતી થઈ હતી તેનાથી વધારે સારી સમજુતી હજી લગી અમને કોઈ દેખાઈ નથી. તેને પાર ઉતારવા માટે તે વેળાએ. જે જે મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ હતી તે હજીએ અમારા મનમાં તેવીને તેવી તાઝી છે. અમને તે વેળાની સત્કાર કંમીટીના એક મંત્રી હોવાનું માન પ્રાપ્ત થયું હતું, અને તેથી અંદરના કામકાજથી પણ એક હદ લગી અમે વાકિફ છીએ, અમે પંજાબ અને બંગાલના તે મુસલમાન ભાઈ-એને એ વાત કહેવા માગીએ છીએ જેમણે આ સમજુતી વિરૂદ્ધ અહિં તહિં વિરૂદ્ધતા કરવા માંડી છે કે જે સિધ્ધાંતો તે વેળાએ નિર્મિત થયા હતા તે સમસ્ત હિન્દની જોગી સ્થિતિને લઈને કરવામાં આવ્યા હતા, કોઈ અચૂક પ્રાંતને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ નિર્ણયની વય હમણા આઠ વર્ષની થઈ ચુકી છે અને વખતનું જોઈએ તે વધુ વધુ દૃઢ કરેલું જશે જો તેઓ કોઈ નિર્ણયને છેદરે લેખતા નથી અને તેમની નજરમાં પુરા-

લો અને ખાલી, “બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ” ની ઝંખન જ અલોપ થઈ જશે, અને જે સફળતા આજે આ અંગ્રેજ હુકમત ભોગવી રહી છે તે કદી બાકી રહી સકશે નહિ. હવે, ઇંગ્લેન્ડને છાડી દિંદને વિચાર કરીએ. અહિં પણ ઉલટસુલટ તાકતો અને ચળવળો દસ્તી ધરાવે છે. હા, એ ‘માનવ’ પડશે કે તેમની કાઠી બદલેલી છે. અમે માનીએ છીએ કે જ્યારે આ શક્તિયોનો સ્વિકાર કરીને પોતાની પાર્લામેન્ટ બનાવશે ત્યારે હિંદુસ્તાનની સલતનત સફળ થશે. જે આ દેશે પોતાની Assembly કિંવા પાર્લામેન્ટ બનાવશે એવી રીતે ગોઠવું કે મુસલમાનોની ચારિત્રિક બાવનાઓ તેને માઘમિક ધારણ ઉપર રાખવામાં સહાયબૂત થઈ શકે નહિ તે એવી સલતનત અમારી માન્યતા મુજબ “પાણી ઉપરના ચિત્ર”ના જેટલીજ ટકાવી રહેશે. આ વિરોધ કાંઈ એવો નથી કે જે એકંદર રીતે દેશને હાનીકારક નીવડે, અમારા હિન્દુભાઈઓ આ વિચાર સ્વેચ્છે પણ ન પોષે કે હિન્દી મુસલમાનો આ દેશના લાભોને કાંઈ બીજા ધર્મભાઈ દેશના લાભો ઉપર કુરબાન કરી દેશે એમ કદી થયું નથી અને એમ બનવું માત્ર અસંભવિત છે. આ દેશના મુસલમાનો પોતાના ખરા લાભોને સમજતા થયા છે. આ સવાચ ઉપર અમે અમારા વિચારો એક આગ્રહ પ્રકરણમાં વિસ્તારીને જણાવી ચુક્યા છીએ. ખરેખર, એકજ દેશમાં રહીને હિન્દી મુસલમાનો પોતાની તરફની યોજનાઓ યોજવા માગે છે અને દરીદ્રાઈની દાડમાં તેઓ પાછળ પડવા માગતા નથી. તેમની પ્રગતિ દેશની પ્રગતિ છે; તેમની પડતી દેશની પડતી છે. હું તો હિન્દુ હોત તો પણ મુસલમાનોની જુદી જુદી માટે એમજ કહેત કે આ સનતોલ કરનારી

ચક્રિને કાંઈમ સખો, આપણી સજ્જનનમાં આ અંશ વિસરાઈ જવા
યોગ્ય નથી એકવાર રચાવવા માટેની બીજી પણ કેટલીક તકનીકો
છે જે હમણા મ્હારી સમજમાં આવી રહી છે.

હિન્દુ મુસલમાનોમાં રાજકીય એકતા થશેજ.

અમને લાગે છે કે મુખ્ય મુખ્ય રાજકીય સત્તાઓમાં હિન્દુ
અને મુસલમાન એકજ મામાન્ય જિંદુ તરફ જઈ રહ્યા છે. છેલ્લા
ત્રીસ વર્ષના અંગત અનુભવ ઉપર આ અભિપ્રાય રચાયો છે
૧૮૯૮ ના સાક્ષનો એક જનાવ અમે કૃતિ જૂનીશું નહિ. તે ધર્મે
ક્રિસ્ટિની એકલખનામાં હતી, અમે સત્કાર કમીટીના એક સભ્ય
હતા. લખના જેવા નગરમાં, અમારા કોંગ્રેસ સાથેના સહકારથી
મુસલમાનોને આશ્ચર્ય લાગ્યો હતો. તે વેલાએ એક દિવસે જ્યારે
અમે રોશનના “વેસ્ટિંગ રૂમ”માં દખિન થયા તો કેટલાક માન-
નીય મુસલમાન મિત્રોએ ‘અમારી આ શામિલગિરી ઉપર હારી
કરતાં અને અમને મેણે મારતાં આ પ્રમાણે સંબોધ્યા હતા.

“પધારો, જનાજ નેશનલ કોંગ્રેસની સત્કાર કમીટીના સભાસદ
સાહેબ! હવે પંદર વર્ષ વીત્યા પછી અમે જ્યુ’ ક’ આ શુદ્ધરથી
માનાજ એક હજરતની મેલુત્રી, કોંગ્રેસના મહાન હિમાયતીઓ અને
નેતાઓમાં થવા લાગી હતી અને હમણા સેઓ તેની એક મોટી
પદ્ધિને શોભાવી રહ્યા છે. એક ઝમાનો સર સૈનિક અહમદખાન
સાહેબનો પણ હતો જ્યારે માત્ર કોંગ્રેસજ નહિ-બલકે કોઇ પણ
રાજકીય સંસ્થામાં એક મુસલમાન ગટિ શામિલ થઈ કુદ કરવા
સમાન લેખાવું હતું. ત્યાર પહેલાં જનાજ મુશ્કાતક હુસાન સ

બહાદુર-વિકાસલ મુઠ્ઠક-ની કોસિશયા “મુસ્લિમલીગ” સ્થાપન થઈ,
 જેને વિશે પણ આરંભમાં લોકોને એવો ભ્રમ હતો કે તે કોંગ્રેસની
 વિરુદ્ધતા કરશે. પરંતુ તે રહી રહીને કોંગ્રેસના તે ઠરાવોનાજ
 પડ્યા પડવાનું કામ કરવા લાગી, જે તેના તખ્તના ઉપરથી પસાર
 કરવામાં આવતા હતા. આજે તે સમય આવી લાગ્યો છે કે મુમ-
 ભમાનો કોંગ્રેસમાં બળી રહ્યા છે. એનું કારણ શું છે? અમારા
 મતમાં એનું કારણ એ છે કે હાલની અંગ્રેજ સરકારના મુકાબલામાં
 હિન્દુઓ અને મુસલમાનો ઉભવના હેતુઓ સામાન્ય છે,
 હિન્દને જે જે હકો પ્રાપ્ત થશે તેમનાથી છેવટે
 સધળા હિન્દુસ્તાનીઓનેજ લાભ થશે, વળી સત્યનો છેવટનો વિજય
 તો એક કુદરતી નિયમ થેટું સ્વિકારાયલો વિષ્ણાંત છે. જો એ વાત
 સાચી છે કે હિન્દીઓને રાજકીય એકતા વિના રવરાજ મળી મકરો
 નહિ અને સ્વરાજ કિંવા હિન્દી સસતનત વિના આ દેશની સંસ્કૃતિ
 માં ખરી પ્રગતિ નહિ થાય તેમજ કોમ્પ હિન્દી હિન્દી હોવાને
 કારણે હિન્દ બાહિર-જેમ આગળ દેખાડી જવાયું છે તેમ-પોતાની
 ટેક અને પોતાનું સ્વમાન જાળવી નહિ સકે તો આ સાચી વાત
 ખચિત એકને એક દિવસે ગળે ઉતરશેજ. માણસ જ્યારે ખરી વાત
 પોતાની મેળેજ નથી પામી જતો ત્યારે દુન્યાનાં સંકટો તેને
 ને વાર શીખવી દે છે. સંસારનાં કડવાં અનુભવો સત્યનાં પાઠો
 આપે છે. હંકમા કેમે કરી એકને એક દિવસ સત્ય જુરર સર્વોપરી
 થાય છે આ એક કુદરતી નિયમ છે અને હિન્દુ મુસલમાનોમાં
 એક દિવસ એકતા સ્થાપન થઇનેજ રહેશે એવી અમારી દૃઢ આશા
 એજ કુદરતી નિયમ ઉપર રચાય છે. કોંગ્રેસ પણ રહેશે, મુસ્લિમ

લીમ પણ રહેશે, પરંતુ આ, જાને સંસ્થાઓનો સંજ્ઞાદારી. એવ
એક ચર્ચા જશે. બેઠક કંઈ રહેશે તો માત્ર આંતરિક સવાલો અને
સંજ્ઞાઓ વિશેજ રહેશે.

હિન્દી ઇતિહાસમાં હવે ઇંગ્લેંડનું સ્થાન શું છે?

પાછલા પાનાઓમાં અમે એ વાત ઉપર વલ્લે, ભાર મેલ્યો છે.
કે દૃઢ એકતા કાઢી કરવા માટે સામાજિક પ્રાથમિક
ધારણામાં હિન્દુ અને મુઘલ સમયોનો હિન્દી દૃષ્ટિનિંદ્યી
સખાય તો ખરો ઇતિહાસ, ઓકરાંઓને સીખવો, જોઈએ પરંતુ
હિન્દનો કોઈ પણ ઇતિહાસ નાં, લગી જાયેજ. સંપૂર્ણ, કહી સકાય.
જ્યાં લગી તેમાં ઉદ્ભા જે સૈદ્ધાંતો ઇતિહાસ-અર્થાત, જયારથી
મુઘલ કાળ ખામ થયો, અર્થાત્તતવા કામને પાલો, રસાયો તે, પણ
શુ મિલ કરવામાં નહિ, આવે અમે અમારા પુરાતન સંસ્કારનાં
પૂર્વ ગીતં માયાં છે, ઇસ્ત ઇન્ડિયા કંપનીનાં કાવત્રાને ખુબ નેકડેલે,
વ્યક્ત્યાં છે અને તે સકિતથો અને ચળવલો ઉપર ખુબ વિલાપ
કર્યો છે જે, અમારાં દુર્નરકનો, વ્યાપાર, ધન, સુખાચેન, સ્વતંત્રતા
અને સમાનને હડપ અને હોઈયાં કરી મધુ અને હિન્દુ મુસલ-
માન વચ્ચે એકતા પમદા કરવાના હેતુથી એ પણ દેખાડ્યું છે કે હિન્દના
મુઘલી સમય વિશે હિન્દુ દૃષ્ટિનિંદ્યી શું હોતો, જોઈએ અને મુસલમાનોએ
હિન્દુઓને કેવી દૃષ્ટિયા દેખતા જોઈએ. પરંતુ સોતાડી લેખણી
ઉગમવા આગમય હિન્દના ઇતિહાસકારને એ તાતતો નિર્ણય પંજુ
કરી લેવો પડશે-કે તેણે હાથતા રાજકર્તાઓને-કયા દૃષ્ટિનિંદ્યો
જેવા, ખરા જનાવો માત્ર સખી કાઢવા એ એક વાત છે અને તે

જનાવેને વાચકો સન્મુખે રજુ કરવાની રીત એ બીજી વાત છે. કોઈ જનાવતું વર્ણન કરવાનો ઢંગજ એક ખાસ વસ્તુ છે જેમાં ઇતિહાસ લખનારની લાગણીઓ તેના વાંચકોના હૃદયો હૃદયમયની મેલે છે. હાલના હાકિમોના કાળનો ઇતિહાસ લખતી વેળાએ એક વાતનો ભવ ઝુરર છે કે આપણી સ્વતંત્રતા અને સ્વમાન ખુંચાઈ જનાથી અને દુનર કળા નાશ પામવાથી જે તીવ્ર લાગણી અને દાઝ આપણા હિલોમાં ઉભરી ઉઠે તે, એ સત્યતાનું ગળું ઝુંગાવી દેતાં. યાદ રાખવું એમ એ કે સત્ય, એ દરેક વસ્તુનો દૃઢ પાયો છે. જે હિમારત એ પાયા ઉપર ચણાશે તેને પડી ભાંગવાની ધારતી કદી નથી, હો પછી સત્યના પથર સાથે લાગણી અને જોશની લહેરો અથડાયા કરે, આ પથર વઝનમાં એટલો તો ભારે હોય છે કે તેને ભારેમા ભારે તૂટાન પણ ચલાવી સકતો નથી તેથી એ એક મહાન નૈતિક પાપ લેખાશે જે આપણે તે હાનીઓની તો રાડો પાડતા રહીશું જે આપણને હાનની હુકુમતથી પહોંચી છે પણ બીજા હાથ ઉપર તે લાભોનો સ્વિકાર નહિ કરીશું જેમને આપણે લાભ લઈ રહ્યા છીએ. જે આપણે એમ કરીશું તો આપણે પણ તેજ પાપના કર્તા બનીશું જે આપણે, મુગ્ધ સમયના ખરા જનાવો ઉપર પરદો નાંખનારા ઇતિહાસકારોને બિરો હાથીએ બીએ. આ એક સિદ્ધાંતની વાત છે જેને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવો એ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસકારની ફર્જ છે.

એમતો દરેક ઇતિહાસ લખનારના નિયારો જુદા જુદા હોઈ સકે, પરંતુ એમ હાવની અંગ્રેજી હુકુમત સંબંધી અમારા નિયારો ઝાહિર કરીએ છીએ. આગળ એક પ્રસંગ ઉપર નસ્ટિમ રાનાડેના

અભિપ્રાય સાથે મદ્દતા થઇ અમે જે કહી ગયા છીએ તેના હુંક પુનરાવર્તનની મુઆરી ચાલી ફરી વાર કહીશું કે હિન્દુસ્તાન એક નિર્મિત પડાવ તરફ આગળ ધપી રહ્યો છે. જ્યાં પહોંચતાં અગાઉ તેને ઘૂમી મનઝિએ માર્ગમાં ખેડી પડશે જેનું હિન્દુ સમય પછી મુગ્ધ અમય, તેણે ખેડવાની એક અનિવાર્ય મનઝિલ હતી તેમ વર્તમાન અંગ્રેજી સક્ષતનતની મનઝિલ ખેડવાનું બાગ્ય પણ પરમ શક્તિમાન માલિકે તેને માટે મુશ્કરી ઠેરવ્યું છે.

અમે વર્તમાન હુકુમતને મૂળ નાટકનો (એક) પ્રવેશ કિંવા દેખાવ લેખીએ છીએ. મુગ્ધ કાળના ખાદ્યાહોના જાત તથા ધર્મનું જે લોહચુખ્તીય આકર્ષણ અમારા દિશોમાં હોય તેને, પગવાર માટે કારે મુશ્કી અમે દુન્યાને દેખવા માગીએ છીએ. આદમ ખુજોના પરસ્પરના સંબંધોમાં કેવા કેવા ફેરફારો અને પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે? એકંદરે અને સામટ સરવાળે જોતાં તેમની ટેક કટલી ઉંચે જઈ રહી છે? જે માણસ ખીજાઓને અડી મુઘ્યાં ન હતો સકતો તે આજે ખીજાઓને પોતાની સાથે જોજન આદાર કરવાનાં આમંત્રણ આપી રહ્યો છે, પ્રત્યેક હુકુમતમાં હમણાં જે વ્યવસ્થાકારક પેટા શાખાઓ પવલ થઈ ગઈ છે અને થઈ રહી છે તેના એક ખાતાની દેખરેખ પણ એક બેળાંથી સંતોષકારક સિતે થઈ સકતી નથી તો પછી સઘળી હુકુમતના કારખાતની તો વાતજ ક્યાં રહી? વળી મુસાફરી અને આવક બંધકના સાધનોમાં જે પ્રગતિ દિનપ્રતિદિન થઈ રહી છે તેને અંગે દુન્યાની સઘળી સક્ષત-નતોમાં જે પરસ્પર સંબંધો ગંદાતા અને બંધાતા બધ

છે તે, એક અત્યંત મારીક ભાગ જન્મ છે. એ
 ભાગના એક એક તાર ઉપર યાંપતી આંખ રાખી, એ કંઈ
 એક માણસનું કામ નથી. આ વસ્તુ સ્થિતિનો જે અસર દરેક
 હુકમત ઉપર પડ્યો છે તે સ્પષ્ટ છે. યુરપના દરેક દેશની હુકમતની
 શક્તિ પ્રભાવનોમા 'માહોમાંહે એની રીતે વહેંચાઈ ગય છે કે
 દુન્યામાં આગળ તેનો દાખલો મળ્યો મુશ્કેલ છે શું એવિયા
 આ પરિવર્તનથી કોરો રહી સકનો હતો? કદી નહી. ત્યારે શાને
 તેમા પણ પરિવર્તન ન થાય? એમ લાગે છે કે આવાં પરિવર્તનો
 પચદ્ધ કરના બોટો તેમની શક્તિમાને દેશ દેશ બોટો જુદા જુદા
 ધોરણો અખિતવાર કીધાં છે. લાગર અમેરિકા, ફ્રાંસ, રશ, જર્મની,
 યુનાન, ચીન, ગ્રીસ અને હાગનના છેલ્લા મેદસો વર્ષના ઇતિહાસ
 ઉપર નજર નાખો. કોઈ ઠેકાણે જીવન કલ્પની મદદ વડે, કોઈ
 ઠેકાણે નૈતિક શક્તિયોના અજ વડે, કોઈ ઠેકાણે રાજદારી આપાકી
 વડે, હુકમતોના ફેરફારનો એકજ દેખાવ આ દુન્યાના ધિયેદરમા
 અમને દેખાડવામા આવી રહ્યો છે. હોય અમે માત્ર એટલુંજ
 દેખાડવા માગીએ છીએ કે એક સત્યવાની ઇતિહાસ વેત્તાએ હિન્દ-
 માની અગ્રેજ હુકમતને કયા દૃષ્ટિ બિંદુથી જોવી જોઈએ. અમે
 એજ હેતુથી અમે આ જનાવો ટાકી રહ્યા છીએ. ઇતિહાસકારની
 ફર્જ છે કે તે ગેય લેશને કોરો મૂળી જીએ ઉડે અને પછી અલ્પા-
 દની લીસાનાં દર્શન કરે-કરાવે.

આ વિશ્વના જનાવો તે અલ્પાદની પ્રજાનરૂપ છે અને આ
 જનાવોમાં કંઈક એવો સંબંધ છે કે પ્રત્યેક પડાવે ઉપર પડેલા
 પછી જ્યારે આપણે પાઠગ જોઈએ છીએ ત્યારે કોનો

એક નવીન નીચા આપણી દૃષ્ટિમર્યાદા સનમુખ તરી
આવ છે સને ૧૮૦૦ સુધી જે બનાવો બન્યા તેમનાથી આપણે
મુદ્દમ સમગ્ર નથી સકતા કેવળા અલિપ્ત ધરતે ઇન્ડિયા કંપની
હિન્દમા શને આવી પુરા એક સૈકા પછી સને ૧૯૦૦ મા
કર્મલોકના ચિત્ર વિચિત્ર નાટકનો સખ ધ વ્યને વરતુ ક છક સમ
બના લાગ્યો ચાલો, હવે ઉલ્લા એવીસ વર્ષમા ભેતભેતા જે દેર-
દારો આપણી આગળ દુન્યામા થઇ ગયા, તેમની ઉપર વિચાર
રીએ રસના ઝરના વશનો નામ નિશાન પણ ન રહ્યો જર્મ
નીના કયસર લાકડાના વેપારી બની એકા છે ઘુઝાના સુલતાન
પોતાની અશ્વિકા માટે ખીજાઓના મુદતાજ છે. કરાનના શાહ તાજ
રાજ મોઘ પેરીસના ખેન તમાશા અને મોજશોકમા લીન તલનીન
છે 'અસના રાખને દેશપાર કરવામા આવ્યો છે ચીનનો શાહ
શતરજના શાહ કરતા વધારે શક્તિ ધરાવતો નથી આ સંધ્યા
તે ઇબરતપૂર બનાવો છે જે પચ્ચીસ વર્ષ પહેલા આપણા બાન
બ્રમમા આવી સકતા ન હતા હવે આ પચ્ચીસ વર્ષના બનાવોને
તેની અગાઉના દોઢસો વર્ષના બનાવો જોડે મેળવીને વિચાર કરો
તેમા ખાસ કરીને અમેરિકા અને ફ્રાંસમા બનેલ બનાવો, ઇતિહાસ
કારની અક ર્મ એ પણ છે કે તે સિદ્ધ અને નિસદેહ બન્યું
વોમાથી જાનિબ માટે સાર કાટે, પ્રજાઓના, જીવન મરણ સ, નથી
ખરા તાલ્યો તેજ કહેવાશે જે દુન્યાના તે બતાવો સાથે બધ
બેરતા આવે જે મૂગમા અલ્લાહની કુદરતથી બન્યા
દાય અલ્લાહ પોતાની ઇચ્છા એજ કારણે અને

બનાવે। દ્વારા પ્રગટ કરે છે. જ્યારે આપણે માર માદરા
 અને અભિપ્રાય બાંધવ ને। આ માર્ગે ધારણ કરીએ છીએ ત્યારે
 આપણને મઅનુમ પડે છે કે માત્ર હિન્દુસ્તાનનું નહિ બલકે આખી
 દુન્યાના રાજતંત્રને બદલવાનો હેતુ તે મદાન શક્તિમાન માસિકના
 કાર્યક્રમમાં નિર્મિત હતો ત્યારે 'હિન્દની મુગ્ધ સત્તાતત કેવી રીતે
 તેમાંથી અપવાદ બની છટકી સફે વાર' અમાર માનવું છે કે હિન્દમાં
 રાજતંત્ર બદલવા અર્થે પગમ શક્તિમાન પરચરદિગાર ઈંગ્લેન્ડને
 અહિં સર્વોપરીપણે આપ્યું. અને ધણું કરીને એજ કારણે સૌથી
 વધારે અર્ગ્યનો પાઠ, જે હિન્દે આ હુકુમતના દરરમાં શીખ્યો તે,
 રાજકારભારની શક્તિને યુદ્ધી જુદી બ્યક્તિયોના હાથમાં વહેચી
 નાંખી, રાજ્યને કેવી રીતે વધારે દૃઢ કરી મકાય છે તે રિયે છે
 વ્યક્તિગત અને સમૂહગત કામ કરવાના સિદ્ધાંતો પણ આ હુકુમને
 આપણને શીખવ્યાં છે. સ સારી કારભારને પરિપૂર્ણ તર બનાવવાના
 હેતુની યુરપ અને અમેરિકાએ જોટથી સરચાણે અને મંડળાએ રચાવી
 છે તેનો દાખલો દુન્યાના પુરાતન સંસ્કારમાં આપણને ક્યાયે જડતો
 નથી. આ પદ્ધતિ પણ આપણે ઈંગ્લેન્ડ માફતે શીખી રહ્યા છીએ.
 એનાથી પણ અમારા તે અભિપ્રાયને અનુમોદન મળે છે કે ઇંગ્લેન્ડ
 મૂળમાં આજ હેતુને પાર પાડવાના હેતુથી આપણી ઉપર
 સત્તાવાન બનાવવામાં આવ્યું છે. આરંભની વસ્તુસ્થિતિ ગમે
 તેવી હોય પરંતુ હવે એટલું તો નિસંદેહ છે કે આજે હિન્દુસ્તાનમાં
 ઇંગ્લેન્ડનું સ્થાન અને વાલી કિંવા શિક્ષક જયમ છે

હિન્દમાં અંગ્રેજ કાર્કિર્દિની જમે ઉધાર:

અમે ઇંગ્લીએ જીએ કે વાંચકો અમારા મૂળ મુદ્દા અને હેતુને નજર આગળથી જતો કરે નહિ. અમે નવો મહાત્મા ગાંધીના અસહકાર કે નવો શ્રી નિવાસ શાસ્ત્રી સાહજના સહકાર સંબંધી હાલ ચર્ચા ચલાવવા માગીએ છીએ. અમે આરંભથીજ અમારો એ અભિપ્રાય જાહેર કરી ચુક્યા છીએ કે હિન્દુ મુસ્લિમ એકતા દૃઢ રીતે સંધવા માટે એક અનિવાર્ય ગુરુતર એની છે કે હિન્દુકાળ અને મુગલકાળનો ખરો ઇતિહાસ-જેમાં કશું સત્યાગ્રામાં ન આવે તે-વિધાર્થિયેને શીખવે. જોઇએ અને એનું સચિત્તર સૂચન પણ અમે કરી દીધું છે. આ વિષય ઉપર અમે આ સવાલ 'પણ ચર્ચા' લેવા માગીએ છીએ કે, વર્તમાન દરની અર્થાંત ઇતિહાસનાની ઐતિહાસિક કાર્કિર્દિ પણ આપણા જાણકો આગળ કેવા રૂપમાં રજૂ થવી જોઇએ, અહિં પણ અમે ઇતિહાસકારના લક્ષ્યનિર્ણયી કુસંધી લેદ માવતે તિરસ્કારીએ છીએ. માત્ર સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએજ અમે કહીએ છીએ કે ખાસકોના દિનેમાં પ્રથમથીજ એર રેડવો અને તેનાથી તેમને પક્ષપાત શીખવે. મુનાસિય નથી. ઇતિહાસકારની ફરજો ધણીજ પવિત્ર છે. તેની જવાબદારીઓ ધણીજ અગત્યની છે. તેણે માત્ર સમ્યાકનેજ પથે વિચરવું જોઇએ. આ માર્ગમાં અહિં તહિં વાટ કંટકો અવરોધ આવશે. પણ તે અનિવાર્ય છે. ઉદાહરણ અર્થે એ ખરું છે કે ઇંગ્લેન્ડ આપણને એક નવું રાજતંત્ર શીખવી રહ્યું છે, હિન્દના લાવવાલઈ જવાના સાધનોમા અને વેપાર વણજમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થઇ રહી છે, મ્હોટી મ્હોટી આગ-બોટો સરસામાનથી લદાયલી હિન્દી કિનારા ઉપર તૈયાર ઉભી છે,

રેલ ગાડીઓ અને મોટરકારો દોડી રહી છે, હવાઈ વિમાનો ઉડી રહ્યા છે, હિન્દુસ્તાન હઝારો માછલોના છેટાથી તારવાળા અને તાર વિનાના સંદેશ વાટે પોતાના વેપારી કામકાજ બીજા દેશો સાથે થોડીક મિનિટની વાતચીતમાં પાર પાડી રહ્યું છે. પરંતુ સાથે સાથે એ પણ ખરું છે કે આ વર્તમાન દ્વર અગાઉ આપણે આપણા પગે ઉપર ઉભા હતા અને આપણા પગે વડે આવતા પણ હરતા ફરતા પણ હતા. હવે નવા સંસ્કાર અને નવા રાજતંત્ર શીખવવાની આડમાં અમને હજી લગી આગળી પકડારીને ચલાવવામાં આવી રહ્યા છે. વહાણોમાં માત્ર તો, પુરુષો છે પરંતુ માલના બંડો અને પેટીઓ ખોલીને જોઈએ છીએ તો જણાય છે કે તેમાં આપણી દલલત, કળા અને હુનર જેવું કશું નથી કિંના ધણું જ થોડું છે માત્ર કાષ્ટ બીજાનો છે આગમીઓ અને મોટરો તો છે પણ અમે તેમના ઇજનેરો નથી, ડ્રાઇવરો અને શોફરો છીએ; અને હવાઈ વિમાનોના ઇજનેર હોવાનું તો કોરે રહ્યું, અમે તેમના શોફરો પણ નથી, માત્ર દૂરથી તમારો દેખનારામાંના છીએ તારના અને તાર વિનાના સંદેશ વિષે અમે સક્ષાત્ હિંમૂઢ જિમ્મા છીએ. તેમનું બનાવવું તો કોરે રહ્યું, તેમને સમજવાની મિયાકતથી પણ અમે હજી કોરા છીએ. આ ખરી વસ્તુ સ્થિતિને સંતાડવામાં પણ તેજ પ્રકારની અધધ્ધી યવાની જે મુગ્ધ કાળના કેટલાક ઇતિહાસકારો તેની આમીઓ દેખાડી તેની ખુબીઓ ઉપર પરદો નાંખવાની કોશિશ કરે છે. અમે એમાં જોવા ધૂંજાએ છીએ કે અમારા ઇતિહાસકારો સત્યનો માધ્યમિક માર્ગ ઊઠે નહિ, અને ત્રણી અમે હજી ઇંગ્લેંડથી નિરાશ

પણ થયા નંથી. ખરી વાત એમ છે કે પશ્ચિમ હાથુ લમી
તો પૂર્વને પૂરેપૂરું સમજ્યો. પણ નથી. ઘણીવાર જોવામાં
આવ્યું છે કે જે કંઈક ગુણો અને અમારી ખુબીઓ લેખીએ
છીએ તેમને પશ્ચિમ હાસી કાઢે છે અને હાસી કરે છે અને જે
વાતોને અમે ખામીઓ લેખીએ છીએ તે પશ્ચિમ વાળાઓમાં
ફેશન અને સંસ્કારના શુકનો લેખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત
અમારા હાસના હાકિમોને હજી લગી એ કહેવત બરાબર લાગુ
પડી રહી છે કે:—

“કય આમદી વ કય પીર શુદી?”

અર્થાત, કયારે આવ્યો અને કયારે ધરડો પણ થઇ ગયો? પ્રજાઓના
ઇતિહાસ અને જીવનમાં એકસો કે દોઢસો વર્ષનો હિસાબ એવાજ
ગણાય છે જોવા વ્યક્તિના જીવનમાં એક કે બે વર્ષનો. ઇંગ્લંડે
હિન્દને ૧૮૫૭ ના સાલમાં બળવાને સમયે, એક મહારાણીની વતી
અમુક વયન આપ્યાં હતાં, અને પછી ૧૯૧૭ ના સાલમાં મહાન
યુરોપી યુદ્ધની આપત્તિ વેળાએ તે વયનોનું પુનરાવર્તન એક
ખીજા મહાન શહેનશાહની જાહેર કરાવ્યું. વર્તમાનકાળના એ સાથી
મોટા સાહસો છે. હવે ઇંગ્લંડે જો એ વયન પાળ્યાં તો પછી
એમાં તો શકજ નથી કે અમારાં બાળકો અને વંશજો ઉપકાર
અને આમારના ભારથી કદી મોકળા થઇ સકવાના નથી; દુ-ખાના
ઇતિહાસમાં એવો ખીજો પરિચય મેળવવો મુશ્કિલ થઇ પડશે.
અમારી દવસત, કળા, રવતંત્રતા, ટેક, ચરિત્ર, વગવરદને પરતંત્રતાની
સ્થિતિમાં જે આધાતો પહોંચ્યા છે તેના ખંગ અને ખદલા આ
વયનો પગાવાથી સત્વર વળી અને મળી જશે. પરંતુ જો છેવટે

દુન્યાના અકસ્માતો અને બનાવોના બળવંત પ્રવાહે આ વચ્ચેના પૂરાં નહિ કરાવ્યાં તો એમાં પણ સદેહ નથી કે ઇતિહાસનો છેવટનો નિર્ણય પણ એમજ આવશે કે ઇંગ્લેંડ સ્વાર્થ અને મોહની ત્રુટીઓને વશ થઈ જઈ પોતાને સોંપાયતી અનામતનો ભાર નહિ ઉપાડી સકયું. અને એમ પણ દુન્યાની સ્વાભાવિક શક્તિયો તો પોતાનું કાર્ય કરેજી જાય છે. હિન્દના બત્રીસ કરોડ માનવ પુત્રો એકને એક દિન ઠેકાણે તો લાગશેજ.

આપણા ઇતિહાસનો વર્તમાનકાળ એવી રીતે વીતી જશે જેવી રીતે કાંઈ સ્વાદિષ્ટ પકવાન, તૈયાર કરતાં આંતરાનો ઉકાળ વીતી જાય છે પરંતુ એ ઘાદ રાખવું એમણે કે અમારા પડખે ઇંગ્લેંડની નિષ્ઠા અને સિંધાકતનો છેવટનો નિર્ણય, ઇતિહાસ તો એજ આધારે આપશે કે તેણે પોતાના કામમાં, અમારું ધ્યાન ઉંચું કર્યું કે નીચું. સત્ય અમારી સાથે છે અને અમને આશા છે કે ઇંગ્લેંડ નું ચરિત્ર છેવટે સત્યનોજ સાથ આપશે. અમે કહી ચુક્યા છીએ કે અમે અમારા વિધાર્થિયો સમક્ષ ઇંગ્લેંડનું ખાતું બાંધ કરી દેવા માગતા નથી. મુઝકાળનો દિસાજ તો બાંધ થઈ ચુક્યો છે પરંતુ અંગ્રેજી લેવડ દેવડ હજી ચાલુ અને જારી છે તેથી અમારા અભિપ્રાય અનુસાર હજી હિન્દનાં ઇતિહાસકાર માટે આ દુઃખમતના જમા ઉધારનો સરવોળો કાઢવાનો સમય આવ્યો નથી. વર્તમાન કાળને અમે મધ્યરાત્રિ પણ નથી સમજતા અને મધ્યાહ્ન પણ નહિ. અમારી આશાઓ હજી ઇંગ્લેંડ ઉપર ઝુલી રહી છે. અમારા મતમાં, હિન્દના ઇતિહાસકાર માટે એજ સાચો અને સરળ માર્ગ છે.

ઉપસંહાર.

ખનવા ભોગ છે કે આ પુસ્તકમાં કોઈ વાત કે વાક્ય એવા આવી ગયા હોય જે કોઈ વાંચકની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ હોઈ તેને આધાત પહોંચાડે. એમ થઈ ગયું હોય તો હું ક્ષમા માગું છું. આ પુસ્તક લખવાનો મદારો હેતુ એકતા જમાવવાનો છે નહિ કે વિખવાદ જગાડવાનો.

જો કે હવે ૧૯૧૮ થી દક્ષિણના અઅસાદઝરત હુઝુર નિઝામ (અહ્મદ તેમના દવર અને દેશને નિરંતરતા આપો!) ની પ્રજાની સેવામાં પેરવાઈ ગયો છું છતાં તે અગાઉ એ મુદત લગી દિન્દી રાજ્યદારી ક્ષેત્રમાં બમી બટખી ચુક્યો છું.

હું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ રહ્યો છું કે હિન્દુ મુસ્લિમ વિખવાદોત્તુ પરિણામ આપણે માટે શું આવશે. મદારી એ ચિંતાએજ મને આ પુસ્તક લખવા પ્રેર્યો છે. આ હેતુ સાધવામાં જો કોઈ માત્ર પણ સફળતા પ્રાપ્ત થઈ તો હું સમગ્રજન કે મદારો સમગ્રે શ્રમ સફળ થઈ ગયો.

અહ્મદવાક્યી છેવટે અમારી એજ વાતના છે કે અમે મનુષ્યો તદ્વારા નિર્માણ બતાવ્યો છીએ. તદ્વારી સકાલ વિના કશું થયું સંભવિત નથી. હે માલિક! સદાય કર. અને આ દેશના સ્વર્ણના વાસીઓમાં એકતા અને સંપન્ન થયેલા કર કે તેના બળ વડે ધારેલ પગલ ઉપર પહોંચી સકીએ. એજ. વરસસામ.